

Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie

Dette værk er downloadet fra

Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie

www.genealogi.dk

Bemærk, at hjemmesiden indeholder værker, som er omfattet af ophavsret. For ældre værker, hvor ophavsretten er udløbet, kan PDF-filen frit downloades og anvendes.

For værker, som er omfattet af ophavsret, er det vigtigt at være opmærksom på, at PDF-filen kun må benyttes til rent personligt brug. Distribution og publicering af PDF-filen er ulovlig.

PERSONALHISTORISK TIDSSKRIFT

2011:1

Indhold

Artikler:

<i>Ulf Ekblad</i> : Thomas Fincke – en förgrundsgestalt i vetenskapens Danmark under renässansen	1
<i>Marie Veisegaard Olsen</i> : Frie afrocaribiske kvinders seksuelle relationer og parforhold i Christiansted på St. Croix, Dansk Vestindien ca. 1780-1820.	40
<i>Jørgen Mikkelsen</i> : Arkivalske spor efter Københavns Politi, Politiretten og Kriminal- og Politiretten – en præsentation af nogle vigtige arkivserier, del I	59
<i>Bernadette Preben-Hansen</i> : Da danskerne rejste fra borgerkrigen. Dansk krigsfangehjælp i Sovjetrusland og Sibirien 1917-20.	90
<i>Hans H. Worsøe</i> : Anne Margrethe Fontain og Frederik VI – et supplement	117

Anmeldelser:

Bjørn Westerbeek Dahl (udg.): Geddes Kvarterskort 1757 (<i>Tommy P. Christensen</i>)	120
Anne Sofie Hardenberg og Pia Christensen Bang: Kampen for en far (<i>Tommy P. Christensen</i>).	121
Svend Jacobsen (udg.): Løgumkloster Birks tingbøger 1631-1673 (<i>Leon Jespersen</i>)	121
Per-Olof Johansson: En tid med spånkurve (<i>Tommy P. Christensen</i>).	121
Niels H. Kragh-Nielsen: Søren Norby – en handlingens mand på Christian 2.s tid (<i>Charlotte Lindhardt</i>)	122
Kathrine Læsøe Engberg: Modstandskvinder. Kvinder i den danske modstandsbevægelse fortæller (<i>Stella Borne Mikkelsen</i>).	123
C. L. Paulsen: Forsøg til en historisk beretning om vejvæsenet i Danmark (<i>Tommy P. Christensen</i>)	124
Kjeld Stabell: Slægten von Hagen i Angeln (<i>Charlotte Lindhardt</i>)	124
Lars Stevnsborg: Af FARENS SVÆLG fremblomstrer PRIIS OG LÖN. En beretning om brave redningsmænd og -kvinder (<i>Charlotte Lindhardt</i>)	125
Publikationer og prisliste	126
Vejledning til forfattere	127

Forsidebillede:

Portræt af Thomas Fincke, læs mere på side 1

(Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot).

Thomas Fincke – en förgrundsgestalt i vetenskapens Danmark under renässansen

Av Ulf Ekblad

Med anledning av att det år 2011 är 450 år sedan Thomas Fincke föddes i Flensburg vill den här artikeln lyfta fram en naturvetenskapsman under renässansen. Under andra halvan av hans 95-åriga liv var han en av centralpersonerna i de vetenskapliga kretsarna i Köbenhavn och blev stamfar för ett stort antal vetenskapsmän. Fincke var läkare, matematiker, astronom (och astrolog) och under 65 år professor i flera ämnen vid Köbenhavns universitet samt där också fem gånger vald till rektor. Tyngdpunkten här läggs vid de personhistoriska uppgifterna.

Bakgrund

Mot slutet av 1300-talet skedde i Italien en »pånyttfödelse« (på franska »renaissance« som gav upphov till termen »renässans«) av antikens kulturarv. Pånyttfödelsen omfattade såväl konst och litteratur som vetenskap. Inom vetenskapen skedde det med hjälp av återupptäckten av gamla latinska och grekiska texter. Från Italien spred sig renässansen norrut. Den danska renässansen varade, enligt en indelning, mellan 1536 (reformationen i Danmark) och 1660.¹ Thomas Fincke levde mellan 1561 och 1656, d.v.s. han föddes i Flensburg 25 år in på renässansen och dog 4 år före dess slut.

Fig. 1: Porträtt av Thomas Fincke av okänd konstnär och utan datering. I handen håller han en liljekonvalje, som under medeltiden var symbol för läkekonsten. (foto från Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot)

Flensburg, som i dag ligger i Tyskland, var under 1500-talet beläget i det gamla danska hertigdömet Slesvig. Hertigdömet åtnjöt en ganska stor självständighet från den danska kronan, men år 1460 införlivades staden med Danmark.² På 1500-talet, då Flensburg var Danmarks viktigaste handelsstad,³ var antalet invånare i staden ca 5000.⁴ Protestantismen blev stark i staden med början år 1526 och därmed kom det tyska språket att få en starkare ställning.⁵ Den variant av tyska som användes var lågtyska (plattyska). Det danska språket har dock aldrig helt blivit utträngt av tyskan, utan det används i Flensburg till viss del än i dag. Hur kunnig Fincke var i danska i sin ungdom är svårt att bedöma. Om han inte var tvåspråkig från barndomen så fick han senare i livet, när han flyttade till København, all anledning att lär sig danska.

När Thomas Fincke föds 1561 är astronomen Tyge Brahe (f. 1546) 15 år gammal, filosofen Giordano Bruno (f. 1548) är 13 år och det skulle dröja tre år innan vetenskapsmannen Galileo Galilei⁶ (f. 1564) och författaren William Shakespeare (f. 1564) föds, 10 innan astronomen Johannes Kepler (f. 1571) föds och 16 innan kung Christian IV (f. 1571) av

Fig. 2: Flensburg under sent 1500-tal. Att Flensburg var en viktig handelsstad framgår tydligt av bilden: hamnstaden med dess utsträckning i öst-västlig led utmed vattnet som korsas av den nord-sydliga handelsvägen. (Civitates Orbis Terrarum de Braun Hogenberg, 1572)

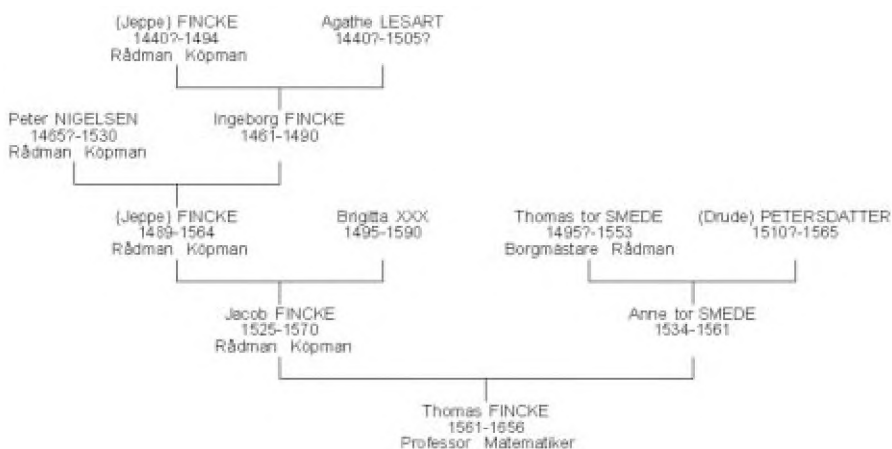

Danmark föds, bara för att nämna några kända och till Fincke samtida personer under renässansen.

Thomas Fincke föddes den 6. januari 1561 i Flensburg, som son till rådman⁷ Jacob Fincke, köpman i Flensburg, och till Anne tor Smede.⁸ Att Thomas⁹ Finckes liv kom att utformas så som det gjorde beror troligen till stor del av hans familjesituation.

Thomas Fincke härstammar både på fäderne- och på modernesidan från köpmannasläkter. På fädernesidan härstammar han från en Flensburgsk köpmannasläkt. Namnet Fincke, med olika stavning,¹⁰ förekommer sedan 1200-talet. Däremot kan man inte med någon säkerhet uppställa en genealogi så långt bakåt i tiden. Även om man inte går längre tillbaka än till 1400-talet så kan en sådan genealogi inte uppställas utan osäkerhet. Fincke-släkten är troligen av uradel,¹¹ d.v.s. gammal adel utan skriftligt bevis på adelskap. I mitten av 1400-talet finns en väpnare (»knecht«) Arnd Vynk,¹² vilket styrker antagandet om adelskap även om man inte kan vara säker på att det är samma släkt. Denne Fincke, eller någon annan i Fincke-släkten, kan ha fått ett adelsbrev (da. frihedsbrev) från en hertig av Slesvig-Holsten vilket dock inte senare har resulterat i ett kungligt vapenbrev. Thomas Fincke var inte den första i Fincke-släkten som studerade. Det finns två till Thomas Fincke som båda var magistrar,¹³ d.v.s. hade universitetsutbildning.

Thomas Finckes morfars släkt, tor Smede, kom i början av 1500-talet till Flensburg från Stade, ca 140 km nästan rakt söder om Flensburg och precis utanför Holstens södra gräns. Thomas Finckes morfar, Thomas tor Smede, grundade ett handelshus i Flensburg. Det danska kungahuset var kund hos handelshuset som handlade med bl.a. tyger, guld och pärlor. Handelshuset blev snabbt det största i Norden. Thomas tor Smede gifte sig 1531 i Flensburg med Gertrud (kallad Drude) Petersdatter, född ca 1510 i Flensburg där hon dog 21 juli 1565.¹⁴ Thomas tor Smede blev 1552 rådman. Thomas tor Smede och Drude fick bl.a. barnen Reinhold (1532-1584), som skulle komma att ansvara för Thomas Finckes uppfost-
 ran under ett antal år, och Anne (1534-1561), som skulle bli Thomas Finckes mor. Familjen tor Smede var vid den här tiden en av Danmarks rikaste borgerliga familjer.¹⁵ Efter hans död tog änkan Drude över ledningen av handelshuset. Hon kallas ofta Danmarks rikaste borgerliga kvinna. Här framträder en viktig aspekt i Thomas Finckes liv, nämligen hans ekonomiska oberoende.

Tavla 1: Thomas Finckes anor. (Tavlan bygger huvudsakligen på uppgifter från Gether och Langholz)

Thomas Finckes familj

Thomas Finckes far, den »lärde köpmannen«¹⁶ Jacob Fincke, föddes i Flensburg i februari 1525. Den 12. november 1548 blev han inskriven vid universitetet Wittenberg¹⁷ och kom där att studera för Martin Luther (1483-1546) och Philipp Melanchton (1497-1560).¹⁸ Han blev sedan köpman och rådman i Flensburg. Han gifte sig, troligen i februari 1553 i Flensburg, med Anne tor Smede. Paret fick några barn före Thomas

Fincke. Det var bl.a. Anne (född troligen ca 1555¹⁹ och död efter 1563²⁰) och Brigitta (1558 – 18 april 1642).²¹

Thomas Fincke föddes alltså den 6 januari 1561 i Flensburg, men redan sex dagar senare, den 12 januari 1561, dog modern Anne tor Smede.²² Jacob Fincke gifte om sig, troligen ca 1566, med Ingebog Rickertsen (död 1606 i Flensburg). Ingebog födde Jacob en son, Jacob, och en dotter, Elsabe, innan Jacob Fincke dog den 24 mars 1570. Då fick Thomas Finckes morbror Reinhold tor Smede ta hand om den nioårige föräldralöse Finckes uppfostran. Reinhold hade liksom Thomas Finckes far utbildats i Wittenberg och där studerat för bl.a. Martin Luther. Reinhold tor Smede ledde handelshuset, tillsammans med sin svåger Harder Vake, från 1562 till sin död 1584. Handelshuset gick i konkurs 1602.²³

Ungdomsåren i Flensburg (1561-1577)

I mars 1570 blir alltså den nioårige Thomas föräldralös. Det blev då hans morbror Reinhold tor Smede (1532-1584),²⁴ också rådman som så många andra i släkten, som tog hand om honom och hans uppfostran.²⁵ Morbrodern var inte bara en av de mest betydande och framgångsrika storköpmännen²⁶ i staden utan också humanistiskt bildad.²⁷ Han hade handelsförbindelser i stora delar av Europa, bl.a. med Strasbourg. Dessutom levererade han varor till adelsfamiljer och det danska kungahuset.²⁸ Det var alltså i denna miljö, i sin morbrors hus,²⁹ som Thomas Fincke växte upp.

Flensburgs första läroverk grundas 1566, när Fincke var fem år, och som fortfarande finns kvar. Det var ett trespråkigt gymnasium för borgerskapets söner.³⁰ Det var i denna skola som Fincke sattes i när morbrorn fick hand om hans uppfostran 1570. Han gick kvar i skolan till 1577, då han var 16 år gammal. I denna humanistiskt orienterade skola fick Fincke en god humanistisk skolning, men den matematiska nivån på utbildningen var mycket låg.³¹

Vid den tiden lydde Flensburg under det danska riket, varför Fincke inte skulle ha haft några problem med att studera vidare vid Københavns universitet som hade invigts den 1. juni 1479.³² Ett annat naturligt val hade varit det närmast belägna universitetet som fanns i Rostock sedan 1419. Hans morbror Reinhold tor Smede hade däremot studerat i Strasbourg och det var dit som Thomas Fincke åkte för att förbättra sina kunskaper i matematik.³³

Även om undervisningen på 1500-talet hölls på latin, så var väl inte det lokala språket på orten helt obetydligt, speciellt kanske inte för en 16-åring. Strasbourg tillhörde ju vid den tiden det tyska språkområdet. Under 1500-talet, efter Martin Luthers exkommunikation 1520 och

framåt, spelade religionen en stor roll för var man kunde studera. Sorbonne, d.v.s. universitetet i Paris, var det första universitet som fördömde Luthers läror,³⁴ varför det lärosätet knappast kunde komma ifråga för en protestant.

Studier i Europa

Matematikstudier i Strasbourg (1577-1583)

I Strasbourg grundade John Storm³⁵ en högre utbildningsanstalt, ett protestantiskt »gymnasium« (som i dag heter Gymnase Jean-Sturm). Skolan som fick namnet Schola Argentoratensis [»Strasbourgskolan«] låg i det gamla dominikanerklostret.³⁶ Skolan växte snabbt i elevantal och 1545 hade gymnasiet 500-600 elever, d.v.s. mer än vad de flesta tyska universitet hade vid den tiden.³⁷ Den tysk-romerske kejsaren Maximilian II gav 1566 skolan rättigheter att utdela universitetsdiplom av de lägre graderna, d.v.s. skolan upphöjdes till en akademi. År 1621 gav den tysk-romerske kejsaren Ferdinand II akademien rättigheter att utdela den högsta utbildningsgraden (doktorsgraden), d.v.s. akademien upphöjs till ett universitet.³⁸ Thomas Fincke kom 1577 till denna Strasbourg-akademi.³⁹

I Strasbourg studerade Fincke matematik, astrologi/astronomi,⁴⁰ retorik och filosofi.⁴¹ Hans viktigaste lärare var John Storm (skolans grundare), Christian Herlin⁴² och Conrad Dasypodius,⁴³ som hade varit elev till Herlin.⁴⁴ Dasypodius är känd för att ha byggt den andra astronomiska klockan i Strasbourgs katedral. Trots att Copernicus hade dött 1543 var Dasypodius fortfarande en anhängare till det geocentriska systemet.⁴⁵

År 1551 publicerade Erasmus Reinholdus⁴⁶ *De pruteniska tabellerna*, vilket är ett astronomisk tabellverk baserat på Copernicus heliocentriska system. Dasypodius gav sedan (1568) ut ett verk med titeln *Hypotyposes orbium coelestium congruentes cum tabulis Alfonsinis et Copernici seu etiam tabulis Prutenicis editae a Cunrado Dasypodio* (Hypoteser huruvida himmelska kretslopp överensstämmer med de Alfonsinska tabellerna och Copernicus eller även med de pruteniska tabellerna, utgivna av Conrad Dasypodius). Detta jämför de äldre alfonsinska tabellerna, baserade på det geocentriska systemet, med de nya pruteniska tabellerna.⁴⁷ Tydligt hade Fincke mest lärt sig astrologi från Dasypodius, eftersom Fincke hävdade att han var autodidakt i matematik.⁴⁸

Fincke utkom 1581 med ett tabellverk *Ephemeris coelestium motuum anni 1582 supputata ex tabulis Prutenicis* (Efemerid över de himmelska rörelserna år 1582, beräknade från de pruteniska tabellerna),⁴⁹ vilket inte kanske är så konstigt med tanke på att han studerade för Dasypodius. Verket ger efemeriderna (bandata) för de rörliga kropparna på himla-

Fig. 3: Prediger Closter Collegium (Église du couvent des Dominicains) vid Place de Temple Neuf i Strasbourg. Klostret uppfördes 1254-1260 och blev ombyggd 1307-1325. Efter att munkarna hade lämnat klostret började det 1538 att användas som skola, Schola Argentoratensis, där Thomas Fincke studerade. (Civitates Orbis Terrarum de Brawn Hogenberg, 1572)

valvet för år 1582, uträknade med hjälp av *De pruteniska tabellerna*. Detta kan tyda på att Fincke var anhängare av det heliocentriska systemet.

Efter nära fem års studier i Strasbourg påbörjade han 1582 en studiereisa till flera universitet i Europa: Heidelberg (inskriven den 6 februari 1582),⁵⁰ Leipzig (sommaren 1582), Jena och Wittenberg. Våren 1583 kom han hem till Flensburg dit hans morbror hade kallat honom för att ta hand om sitt stora arv efter sina sedan tidigare döda föräldrar. Vid den tidpunkten hade Fincke hunnit bli myndig och det var dags för honom att ta över förvaltningen av arvet efter sin morbror som hade förvaltat det fram till dess.⁵¹

Fincke stannade i Flensburg i ett halvår.⁵² Denna period i hans liv kom att spela en stor roll för honom eftersom han då lärde känna flera inflytelserika personer. Det var bl.a. de båda danska kanslerna Niels Kaas⁵³ och Christian Friis⁵⁴ samt ståthållaren i den kungliga danska delen av Slesvig-Holsten greve Henrik Rantzau,⁵⁵ varav Kaas och Rantzau skulle visa sig komma att bli till nytta för Fincke.

Den mycket lärde och rike Henrik Rantzau skulle senare vara Tyge Brahe behjälplig under hans exodus från Danmark.⁵⁶ Finckes första as-

trologiska skrift *Horoscopographia*⁵⁷ (publicerad första gången 1585 i Strasbourg och andra gången i Wittenberg 1588) hade som författare både Fincke och Henrik Rantzau. En senare *Horoscopographia*⁵⁸ (publicerad 1591 och 1609) innehöll dedikationen: »ad Henricum Ranzovium«.

Efter sitt mellanspel i Flensburg begav sig Fincke på hösten 1583 till Basel,⁵⁹ dit han kom senast i augusti.⁶⁰ Basel hade när Fincke kom dit ca 6000-8000 invånare.⁶¹ År 1568, alltså 15 år tidigare, hade Tyge Brahe blivit inskriven vid universitetet i Basel.⁶² Samma år som Fincke kom till Basel publicerade han där sitt mest kända alster:⁶³ *Geometriae rotundi libri*

Fig. 4: Trasnitt över Basel år 1493. (Hartmann Schedel: *Die Schedelsche Weltchronik*, Nürnberg, 1493)

XIII (14 böcker om cirkelgeometrin) (nytryck 1585, 1591, 1733).⁶⁴ Detta verk, *Geometriae rotundi*, grundlade Finckes berömmelse som vetenskapsman. Verket dedicerades till konung Frederik II⁶⁵ och i förordet hyllades Tyge Brahe.⁶⁶ Boken användes som lärobok runt om i Europa under många år.

Thomas Fincke ägde ett exemplar av Copernicus berömda bok *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* (Sex böcker om himlakropparnas kretslopp). Det exemplaret finns numera på Hertford College i Oxford.⁶⁷ Som elev till Dasypodius kan Fincke i Strasbourg ha blivit undervisad i det geocentriska systemet, men han har alltså senare själv studerat Copernicus egen framställning av det heliocentriska systemet.

Troligen skrevs *Geometriae rotundi* under Finckes studietid i Strasbourg, kanske som en del av Finckes egen utbildning i trigonometri, eftersom han tydligen inte fick någon undervisning i ämnet där. *Geometriae rotundi*, som omfattar fjorton böcker (kapitel), är uppdelad i tre stora avsnitt: elementär cirkellära, plangeometri och sfärisk trigonometri. Boken påminner mycket om Euklides⁶⁸ kända verk *Elementa*. *Geometriae rotundi* är dock helt självständig och oberoende av Euklides. Thomas Fincke tog »avstånd från den hävdvunna presentationen av Euklides geometri«. ⁶⁹ Han har ibland elegantare och enklare formuleringar som presenteras på ett mer metodiskt och systematiskt sätt. På grund av detta har Finckes konstruktioner ofta föredragits i läro- och skolböcker och den euklidiska formuleringen har med tiden undanträngts. Ibland har både den av Euklides och den av Fincke givna formuleringen återgivits parallellt. *Geometriae rotundi* skiljer sig från *Elementa* genom sin metodiska självständighet. Schönbeck menar att detta visar på Finckes förmåga att frigöra sig från de gamla auktoriteterna och presentera matematiken på ett nytt sätt.⁷⁰

I det långa loppet var de viktigaste bidragen som Fincke hade till matematiken inte nya satsar utan de nya termer som han införde inom trigonometrin. Det rör bl.a. ordet radie som visserligen inte härstammar från honom utan från Peter Ramus⁷¹ verk *Scholae mathematicae* (1569), men som fick en större spridning tack vara Fincke. Däremot tillhörde han de första som använde förkortningen sin. (med punkt) för sinus. 1620 började formen sin (utan punkt) att användas, en form som alljämt används än i dag. Motsvarande gäller för alla de sex trigonometriska funktionerna. Fincke införde 1583 benämningarna tangens och sekans (sekant) (förkortning = sec)⁷² för de sedan tidigare kända funktionerna. Dessa beteckningar slog igenom direkt. T.ex. så använde redan 1586 Christopher Clavius⁷³ dessa termer. Den största spridningen av termerna beror dock sannolikt på att John Napier⁷⁴ använde dem i sitt verk om logaritmer *Mirifici logarithmorum canonicis descriptio* (1614).

I *Geometriae rotundi* finns följande trigonometriska ekvation:

$$\sec \alpha + \tan \alpha = \tan \frac{90^\circ + \alpha}{2}$$

Det är det första belägget för denna ekvation och borde alltså rätteligen kallas Finckes ekvation. Den kan jämföras med ekvationen i Mauritius Bressius⁷⁵ *Metrices Astronomicae* (1581):

$$\sec \alpha - \tan \alpha = \tan \frac{90^\circ - \alpha}{2}$$

Symmetrin är slående. Från Finckes relationer i *Geometriae rotundi* erhåller man omedelbart följande ekvationer:

$$\frac{a + b}{c} = \frac{\cos \frac{\alpha - \beta}{2}}{\cos \frac{\alpha + \beta}{2}}$$

$$\frac{a - b}{c} = \frac{\sin \frac{\alpha - \beta}{2}}{\sin \frac{\alpha + \beta}{2}}$$

vilka alltså skulle kunna kallas för Finckes relationer. Dessa benämns i litteraturen »felaktigt« som Newtons⁷⁶ ekvationer (1707), Oppels⁷⁷ regler (1746), Mauduits⁷⁸ relationer (1765), Simpsons⁷⁹ formler (1765), Mollweides⁸⁰ lärosatser (1808) och Gauss⁸¹ dubbelsats.⁸² Ekvationerna är i sig inte så epokgörande, men de utgör icke försumbara delar av det trigonometriska formelsystemet. Andra har senare tagit fram ekvationerna och har ibland fått de uppkallade efter sig. Däremot visar de på hur Finckes namn har kommit lite i skymundan jämfört med andra matematikers, kanske p.g.a. att han var lite för tidig.

I *Geometriae rotundi* ger Fincke många exempel, med illustrationer, på praktiska användningar av trigonometrin: t.ex. stadsanläggningar, befästningar och kyrktorn. Fincke tabellerar också de trigonometriska funktionerna. Tabellerna har återgivits i flera verk senare, första gången av Clavius 1586. De överträffades först 1613 i *Thesaurus mathematicus* av Bartholomaeus Pitiscus.⁸³

Thomas Finckes *Geometriae rotundi* betydde mycket för trigonometriutbildningen för hans samtida. Den kom i nytryck åtminstone 1585 och 1591. Den var en inflytelserik och vida spridd lärobok som uppskattades mycket av Finckes samtida, inklusive betydande matematiker.⁸⁴

Medicinstudier i Padua (1583-1587)

Från att huvudsakligen ha studerat matematik började han i Basel 1583 att studera medicin. På den tiden sågs det inte som byte av ämnesområde på det sett som vi i dag ser det. I Basel hade han läkarna Felix Plater⁸⁵ och Theodor Zwinger (d.ä.)⁸⁶ som lärare. Medicinstudierna fortsatte han sedan i Italien, huvudsakligen i Padua, vars universitet (grundat 1222)⁸⁷ är det näst äldsta i Italien (det äldsta är Bolognas, som med Paris universitet räknas till västvärldens äldsta)⁸⁸. Det välrenomme-

rade universitetet, som var ett »intellektuellt kraftcentrum«,⁸⁹ höll till i palatset Il Bo (Oxen).⁹⁰ Universitetet var känt inte bara för sin goda undervisning i medicin, »den medicinska forskningens vagga«,⁹¹ utan även matematikundervisningen var känd. Sålunda hade t.ex. Copernicus studerat där omkring sekelskiftet 1500.⁹² Att Fincke valde att studera medicin i Italien berodde troligen på att vid den tiden hade medicinen särskilt hög status i Italien. Vid de flesta andra universitet i Europa var det teologin som var det mest framträdande ämnet. Det var troligen heller ingen nackdel att universitetet i Padua utfärdade examina till icke-katoliker, vilket många andra universitet inte gjorde vid denna tid.⁹³ Detta avspeglar sig troligen i det faktum att ca hälften av de medicine studerande var utlänningar.⁹⁴ Även om Fincke inte från början hade siktat på läkarbanan så skulle han få nytta av sina kunskaper i matematik och astronomi, för på den tiden var det viktigt att ställa horoskop för sina patienter.⁹⁵ Fincke blev inskriven på universitetet i Padua den 6 november 1583⁹⁶ och fortsatte där, med kortare avbrott för studier vid andra italienska universitet, fram till 1587. Där hade han de berömda kirurgerna och anatomerna Hieronymus Fabricius från Aquapendente⁹⁷ och Giulo Casserio⁹⁸ som lärare.⁹⁹ Andra lärare¹⁰⁰ som Fincke skall ha haft är Paternus,¹⁰¹ Hieronymus Mercurialis,¹⁰² Hieronymus Cappivaccius,¹⁰³ Guilandianus¹⁰⁴ och Saxonis.¹⁰⁵ I Padua lärde han också känna astronomen (och astrologen) Giovanni Antonio Magini¹⁰⁶ som han fortsatte att korrespondera med efter att ha avslutat sina studier.¹⁰⁷ Detta visar att Fincke ingalunda hade slutat intressera sig för matematiken under sina medicinstudier.

En kortare tid studerade Fincke också medicin i Siena (inskriven den 13 september 1585) och i Pisa (inskriven den 13 april 1586)¹⁰⁸. Läsåret 1585-1586 undervisade Galilei i matematik i Siena,¹⁰⁹ så det finns en möjlighet att Fincke och Galilei möttes där i något sammanhang hösten 1585. Pisas universitet var inte internationellt känt,¹¹⁰ så man kan undra varför Fincke valde att skriva in sig där. Kanske fick Fincke kännedom om någon speciell kurs som gavs på Pisas universitet som han ville följa. Galilei fick 1592 en professur i matematik i Padua och han undervisade där bl.a. i militär ingenjörsvetenskap. Liber XI i *Geometriae rotundi* har figurer med bl.a. en kanon skjutandes mot ett torn i en muromgärdad stad och en annan där tre stegar lutar mot en stadsmur. Dessa exempel på hur trigonometri kan användas i den militära ingenjörsvetenskapen visar att Galileo kan ha använt *Geometriae rotundi* som lärobok i sin undervisning.

Under sin tid i Italien passade Fincke naturligtvis på att resa runt i det lärda och kultursäckade Italien. Han besökte inte bara de närbelägna

städerna Firenze och Venedig [och kanske Bologna], utan hans resor tog honom också ända bort till Rom och Neapel.

Hur var det att vara student i slutet av 1500-talet? Det fanns nog en hel del likheter med dagens situation, men också sådant som vi i Norden inte känner igen. En sådan sak är fäktningen. Fäktningskonsten utvecklades i Italien under 1500-talet. Adelsmän från hela Västeuropa, inklusive Danmark, begav sig till Italien för att lära sig denna konst av de stora italienska fäktmästarna. Mellan 1590 och 1609 fanns det 22 danska adelsmän inskrivna på universitetet i Padua. Dessa, liksom även tidigare studenter, tog säkerligen lektioner i fäktning. Antagligen utgjorde Thomas Fincke inget undantag i detta avseende. Den internationellt kände fäktmästaren Salvator Fabris kom till København 1601 och stannade där i sex år. Lite senare, 1624, införde Sorø Akademi fäktning på schemat.¹¹⁵ Duellerandet, med svärd eller värjor, uppstod i mitten av 1500-talet i Italien, Frankrike och Spanien. Till Nordeuropa kom det något senare.¹¹⁶ En välkänd duell utspelade sig 1566 nära Rostock i Mecklenburg-Vorpommern i dagens Tyskland mellan Tyge Brahe och Manderup Parsberg.¹¹⁷

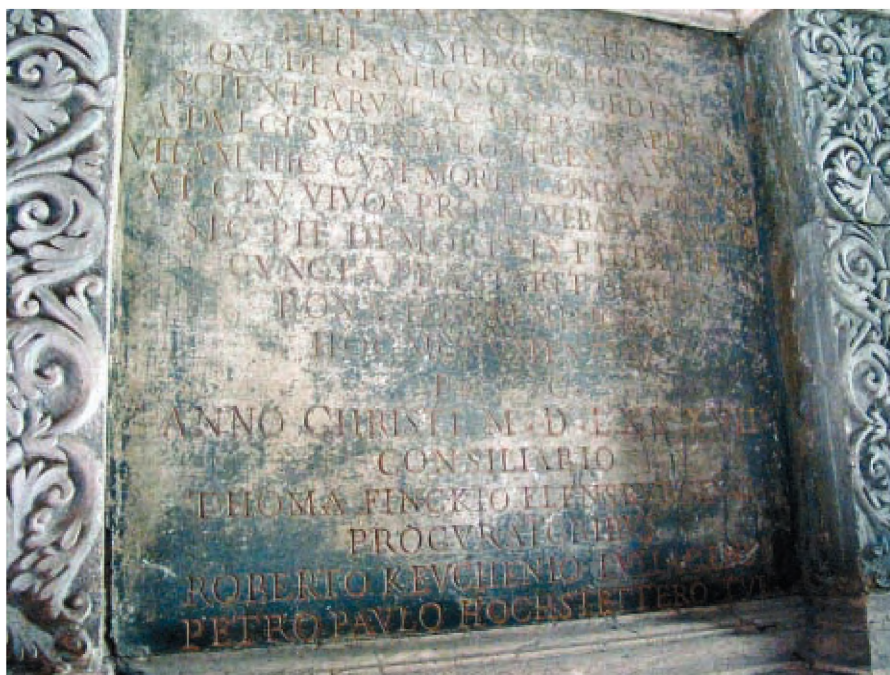

Fig. 5: Texten på Fincke-monumentet i Sankta Sofia-kyrkan i Padua. Texten återfinns i avskrift i artikeln. (foto: Anne Silfverskiöld, 2008)

Ett knappt år efter att han hade kommit till Padua blev han den 27 oktober 1584 procurator¹¹⁸ vid universitetet. Ett halvår senare blev han den 2 mars 1585 consiliarius¹¹⁹ för den böhmiska nationen och ett år senare den 10 april 1586 (tre dagar innan han blev inskriven vid universitetet i Pisa)¹²⁰ consiliarius för Natio Germanica («den tyska nationen») vid universitetet i Padua.¹²¹ Studenterna vid universitetet var indelade i »nationer« efter var de kom ifrån. Till Natio Germanica hörde studenter från norra Europa. I Sverige finns begreppet »nationer« fortfarande kvar vid t.ex. Lunds och Uppsala universitet. År 1587 var Fincke med om att uppföra ett Coemiterium (en »Regens«), en typ av fria studentbostäder.¹²² Han såg också till att en ny kyrkogård upprättades åt nationens avlidna medlemmar.¹²³ I Paduas äldsta kyrka Sankta Sofia finns en marmorstod med minnestavla och inskription som i författarens avskrift ser ut som följer:

D.S.
 GERMANORVM TEOL
 PHIL AC MED COLLEGIVM
 QVI DE GRATIOSO SVO ORDINE
 SCIENTIARVM AC VIRTUIIS ARDORE
 A DVLCI SVORVM COMPLEXV AVVLSI
 VITAM HIC CVM MORTE COMMVTARVNT
 VT CEV VIVOS PROSEQVEBATVR AMORE
 SIC PIE DEMORTVIS PIETATIS
 CVNCTA PRÆSTARET OFFICIA
 BONÆ EORVM MEMORIA
 HOC MONVMENTVM
 P.C.¹²⁴
 ANNO CHRISTI M.D.LXXXVII
 CONSILIARIO
 THOMA FINCKIO FLENSBVRGENSI
 PROCVRATORIBVS
 ROBERTO KEVCHENIO IVLIACENSI
 PETRO PAVLO HOCHSTETTERO TVB¹²⁵

I översättning¹²⁶ blir det: »Tyska teologers, filosofers och medicinares collegium [har rest detta monument] för dem som har ryckts bort från den ljuva famnen av de sina, bort från sin inflytelserika tid bland vetenskaper och från förtjänster [skapade] tack vare entusiasm. De har här bytt livet mot döden. Då detta [monument] hedrar de levande med kärlek, så fullgör detta fromhetens alla tjänster på ett fromt sätt för de döda i det att

det [detta monument] påminner om deras goda gärningar. Medlemmarna i kollegiets råd. År 1587 e.Kr. Curatorn Thomas Fincke från Flensburg, Procuratorerna¹²⁷ Robert Kevchenius från Jülich, Peter Pål från Höchstädt.«

Personnamnen i slutet står i dativ, vilket skulle kunna tyda på att monumentet är uppfört till deras minne eller som ett tack till dem. Det naturliga torde då vara att det är ett tack för uppförandet av kyrkogården som Thomas Fincke skulle ha genomfört. Det torde då vara för denna insats som, enligt många andrahandskällor, en minnestecken skulle ha uppförts åt Thomas Fincke.

Fincke återvände 1587 till Basel där han avslutade sina medicinstudier genom att den 24 augusti 1587 erhålla medicine doktorsgraden med avhandlingen *Endoxa paradoxa*.¹²⁸

Praktiserande läkare och giftermål i Slesvig (1587-1591)

Efter att uppnått den medicinska doktorsgraden i Basel återvände Fincke 1587 till Flensburg. Det förekommer olika uppgifter om Finckes resrutt tillbaka till Flensburg. Enligt en skulle han ha rest via Österrike, Ungern, Böhmen och Tyskland för ytterligare studier.¹²⁹ När han väl kom tillbaka till Flensburg började han som praktiserande läkare där.

Som läkare var Thomas Fincke anhängare av Galenos¹³⁰ läror och motståndare till Paracelsus¹³¹ och hans iatrokemiska¹³² läror om balans av kroppsvätskor.¹³³ Trots att han var anhängare av Galenos läror så kunde han som en av de första läkarna under renässansen avvika från att blint följa Galenos läror. Finckes medicinska skrifter handlar till stor del om patologi.¹³⁴

Hertig Philipp von Holstein-Gottorp utsåg 1590 Thomas Fincke till livmedikus vid hertigens hov i Tønning¹³⁵ (ca 85 km sydväst om Flensburg i Nordfriesland i Slesvig). Tønning, som är en gammal handelsplats vid Ejderens utlopp, fick stadsrättigheter den 12 oktober 1590, alltså samma år som Fincke kom dit. Det var då bara sju år sedan Tønning Slot hade blivit färdigt.¹³⁶

Söster Ivers, som var född den 29 augusti 1574,¹³⁷ tillhörde Sieverts-släkten¹³⁸ från Nordfriesland. Enligt namngivningssystemet där, till skillnad från i Danmark (Jylland) där ett genitivt s betyder »gift med«, betyder Ivers Iversdatter på danska, alltså från början ett patronymikon, men som vid den här tiden hade kommit att bli ett släktnamn. Sieverts-familjen är inte adlig men en tämligen välbärgad familj. Många i släkten var stallare¹³⁹ men även köpmän förekom. Hennes föräldrar var rådman Junge Ivers (av Sieverts-släkten) och Wabe Johannis (Tetens) (död ungefär den 15 juni 1614 i København)¹⁴⁰. Wabe Johannis farfars farfar Vol-

Fig. 6: Karta från år 1651 över Tønning, där Thomas Fincke arbetade 1590-1591. Fästningsverken uppfördes först i mitten av 1600-talet.

quard Tetens erhöill av Christian I vapenbrev daterat den 6 november 1479 på Koldinghus.¹⁴¹ Även i släkten Tetens förekom stallare. Det är mycket troligt att Thomas Fincke och Söster Ivers, med tanke på hennes släktbakgrund, träffades på slottet i Tønning. Thomas Fincke och Söster Ivers gifte sig redan den 30 augusti 1590, en dag efter hennes 16:e födelsedag, på slottet i Tønning.¹⁴² Fincke var då 29 år.

Thomas Fincke kom att stanna mindre än ett år i Flensburg. Hertig Philipp dog redan den 18 oktober 1590, vid endast 20 års ålder, vilket alltså innebär att Fincke under högst 10 månader var livmedikus åt hertig Philipp vid hovet i Tønning. Hertig Philipps död förändrade Finckes situation. Under augusti-september 1590, alltså strax före hertigens död, försökte kanslern Niels Kaas, som Fincke tidigare hade träffat i Flensburg, övertala Fincke att komma till København för att där bli professor i matematik.¹⁴³ I och med hertigens död var Fincke inte längre bunden till Tønning och han begav sig till København, där han den 1 juli 1591

tillträde tjänsten som professor vid Københavns universitet.¹⁴⁴ Innan Fincke kom till København såg han till att hans *Horoscopographia sive de inveniendo stellarum situ astrologia* (En horoskopografi eller om att astrologiskt upptäcka stjärnors lägen) publicerades 1591 i Slesvig.¹⁴⁵

Professor i København (1591-1656)

Thomas Fincke kom att leva i København från 1591 till 1656, under en tid då staden mer än fördubblade sitt invånarantal. Københavns befolkning uppskattas år 1596 till mellan 10 000 och 15 000 och till ca 30 000 år 1660.¹⁴⁶ 1600-talets första hälft var en tid då, under Christian IV, stora ombyggnader genomfördes i hela København.¹⁴⁷

Undervisning

Ända fram till och med renässansen, och ändå längre, var vetenskapsmännen inte lika specialiserade som i dag. Därför var det inte ovanligt att vetenskapsmännen bytte tjänster inom vad vi i dag skulle betrakta som väldigt långt ifrån varandra liggande discipliner.

Tjänsten som professor i matematik vid Københavns universitet innehade Thomas Fincke mellan den 1 juli 1591 och den 19 februari 1602. Han var den nionde innehavaren av den tjänsten. Det var lärostolen i filosofi och som, åtminstone sedan början av 1600-talet, också omfattade astronomi.¹⁴⁸ Det torde vara ganska självklart att Fincke undervisade i astronomi som del av sin första tjänst vid universitetet. Kanske var det Fincke som tillförde astronomin till tjänsten.

I tjänsten ingick att handleda studenter och presentera deras (doktors-)avhandlingar. Bland Finckes studenter och deras avhandlingar kan nämnas: Hector Malthan: *Theses de constitutione philosophiæ mathematicæ* (Avhandling om den matematiska filosofins begrepp), 1591; Niels Madsen: *Theses de hypothesis astronomicis, dimensionis mundi ac primi motus circulis* (Avhandling om astronomiska hypoteser, universums dimensioner och de första cirkulära rörelserna), 1592; och Joh. Schröder: *Theses de ortu ac occasu siderum mathematicæ* (Matematisk avhandling om stjärnors uppgång och nedgång), 1595. Dessutom presenterades 1594 två avhandlingar vars författare är okända: *Theses philosophicæ* (Filosofiska teser) och *Theses logicæ* (Logiska teser).¹⁴⁹ Madsens avhandling visar att astronomi ingick i lärostolen sedan åtminstone 1592. Dessa senare visar att det inte bara var matematik (och astronomi) som ingick i lärostolen utan även filosofi.

Efter dryga tio år som professor i matematik blev Thomas Fincke den 19 februari 1602 den åttonde innehavaren av professuren i retorik (lärostol i avancerad latin) vid Københavns universitet. Tjänsten innehade

han till den 13 april 1603.¹⁵⁰ Efter att Fincke hade slutat som professor i matematik slutade han dock inte helt med matematiken. I kartläggningen av Danmark som ägde rum under Christian IV:s regeringstid hjälpte Thomas Fincke till med de geometriska uppmätningarna.¹⁵¹ Retorikprofessuren, som Fincke innehade endast i drygt ett år, var tydligen bara ett mellanspel i väntan på att han skulle kunna, som den fjärde innehavaren, tillträda tjänsten som professor i medicin. Denna innehade han från den 14 mars 1603 och fram till sin död 1656, d.v.s. i 53 år.¹⁵²

En av Finckes studenter, som kom att bli välkänd i Norge, var Vilhadus Adamius som i juli 1603 disputerade med avhandlingen *Theses de peste* (Avhandling om pest).¹⁵³ Vilhadus Adamius, född ca 1564, hette från början Nielsen i efternamn, men ändrade det till Adamius efter sin fars namn Adamsen. Vilhadus var nämligen son till kyrkoherde Niels Adamsen i Randers. År 1592 skrevs han in på universitetet i Padua, men han studerade också i Siena och Rostock. När han kom hem blev han 1597 rektor i Randers, varefter han två år senare flyttade till Bergen i Norge där han satte upp en läkarpraktik. Den 4 juli 1603 fick han ett kungligt brev med utnämningen till *ordinarie medicus* i Bergen som tack för sina tjänster under pestens härjningar några år tidigare i Bergen. Därmed blev han den förste offentligt anställda läkaren i Norge och detta räknas som starten för det offentliga sjukvårdssystemet i Norge. Vilhadus Adamius dog troligen i maj 1616.¹⁵⁴

Eftersom Thomas Fincke blev 95 år gammal är det inte förvånande att han inte kunde upprätthålla sin undervisning ända till slutet. Han upphörde att undervisa vid 80 års ålder, men han behöll sin tjänst ända till sin död.¹⁵⁵ Det var hans svärson Thomas Bartholin som vikarierade för honom under hans sista år.¹⁵⁶

Fincke och Brahe

Vid den här tiden, slutet av 1500-talet, var det inte »professorn i astronomi« vid Københavns universitet som var den stora auktoriteten vad gällde astronomiska frågor utan den i Europa välkände astronomen på ön Ven i Öresund som alla inom den astronomiska vetenskapen såg upp till. Många studenter tillbringade en tid som assistenter åt Tyge Brahe och inte bara sådana som ämnade fortsätta på den naturvetenskapliga bana utan även t.ex. blivande präster.¹⁵⁷ Det kan inte ha varit en angenäm situation för Thomas Fincke, som professor i matematik (och i praktiken också astronomi), att några mil från København ha Tyge Brahe som under flera år hade »dränerat lärosätet på lovande studenter«.¹⁵⁸ Brahe hade inte varit någon flitig besökare av Københavns uni-

versitet. Han hade dock föreläst där åren 1574 och 1575,¹⁵⁹ då Fincke var 13-14 år gammal. Fincke hade aldrig besökt Brahe på Ven och heller aldrig blivit Brahes vän.¹⁶⁰ Det finns inga belägg för att Fincke och Brahe någonsin träffade varandra. Kanske de såg varandra vid vissa tillfällen vid hovet, där väl både professorer och adelsmän deltog vid olika tillställningar, men med tanke på ålders- och ståndskillnaden lär de där inte ha kunnat konversera med varandra.

När Tyge Brahe, efter alla problem han hade haft, den 11 april 1597 flyttade från Ven till København¹⁶¹ bestämde myndigheterna (kungen) att en delegation skulle undersöka hans observatorium och dess instrument. Det torde då ha varit ganska självklart att »professorn i astronomi« vid Københavns universitet skulle ingå i den kommission som skulle utsändas till Ven. Den 2 juni 1597 lämnade Tyge Brahe København¹⁶² för att aldrig återvända till Danmark. Inte förrän denna dag begav sig den av kungen tillsatta kommittén till Ven för att undersöka Tyge Brahes anklagelse att bönder på ön hade förstört Sjerneborgs instrument.¹⁶³ Kommittén bestod av professorerna Iver Stub (död 1611)¹⁶⁴ och Thomas Fincke. Kommittén som hade undersökt Brahes kvarlåtenskap på Ven rapporterar att de instrument som de fann där inte var av något värde,¹⁶⁵ vilket inte är så förvånande eftersom Tyge Brahe hade tagit med sig alla instrumenten, först till København och sedan vidare ner till Prag. Kärorna, som tog honom och hans familj från København, var lastade med »3000 böcker, hans manuskript, hans laboratorieutrustning, tryckpressen, alla hans instrument utom de fyra på Sjerneborg, ...«. ¹⁶⁶ Ole Worm skriver (i dansk översättning) i ett brev, daterat maj 1648, till astronomen Pierre Gassendi i Paris, att Brahe reste bort 1597 »... og det var ikke imod Kongens Vilje, og det var ogsaa med dennes Vidende, at han førte sine Apparater bort ... Han efterlød intet af sine Instrumenter paa Hven ...«. ¹⁶⁷

På sin färd från Danmark skrev Brahe på latin senare samma år en dikt *Elegi til Danmark* (eng.: *Elegy to Dania*¹⁶⁸) varav några strofer (som återges nedan i engelsk översättning), enligt Christianson, handlar om Thomas Fincke:

And now, who can carry on, who can use
The precious treasure I have given you?
He [Fincke] they sent with one [Stub] to Hven to spy,
Urania, has probed your sacred site,
Was staggered by the splendour he did see
Of instruments, though I left only a few.
So ignorant a man, how can he help,

Admitting he's not seen nor heard of such?
 Puzzled, stares and asks where they were made,
 And how they work, and shows himself the fool;
 So that his journey will not seem in vain
 Criticises, full of hate, what he does not
 Understand. Of course: my foe had sent him,
 Long he planned evil, scheming in secret always.¹⁶⁹

Det var inga snälla ord om Fincke, men det tycks inte finnas några be-
 lägg för att Fincke deltog i intrigerna mot Brahe. I dikten säger Brahe att
 han lämnade endast några få instrument kvar på ön, troligen de fyra
 ovan nämnda instrumenten, som antagligen var fasta installationer.
 Dessa kan bönderna ha hunnit förstöra under tiden 11 april – 2 juni. Det
 är då inte underligt om Fincke, efter besöket på Ven, beskrev de instru-
 ment som fanns kvar som »onyttiga redskap«.¹⁷⁰ Brahe skryter, med rätta,
 i dikten om sina instrument och säger att Fincke inte förstår sig på dem.
 Inte så konstigt; Brahe var ju den tidens främste observatör och instru-
 mentkonstruktör, medan Fincke var teoretikern som väl aldrig hade
 gjord en riktig astronomisk observation. Att Ole Worm, 50 år senare,
 skriver att Brahe inte lämnade kvar något instrument på Ven får väl tol-
 kas som en efterförenkling.

Historien om Fincke och Brahe börjar emellertid redan 1583 med *Geo-*
metriae rotundi. I förordet till denna skriver nämligen Thomas Fincke till
 Tyge Brahe:

»Te itaq; nobilissime Dn. Tycho Brahe rogo:ut, si hæc mea etiam
 mare Balthicum ad te transvolarint: hospitium illis ne deneges:
 sed benigno vultu excipias: itaq; trastes: ut & quod boni fera[n]t
 no[n] tegas: & quod reprehensione in illis dignu[m] inveneris
 non dissimules. Facies id ob co[m]munia nostra studia: facies ob
 co[m]munem rege[m]: Principem atq; Dominum nostrum cle-
 mentissimum. Nuper in patria cu[m] versarer, mare Balthicu[m]
 salutandi tui causa trajicere co[n]stituera[m]. Sed ita illud tu[m]
 sæviit: ut ei me propter instante[m] hyeme[m] co[m]mittere non
 sim ausus. Quæ igitur tu[m] præsentem mihi beneficia pro nul du-
 bio exhibuisses: ea absenti in Chartis hisee meis ut præstes
 etia[m] atq; etia[m] oro.«¹⁷¹

I översättning lyder Finckes text: »Jag ber dig, mycket ädle herr Tyge
 Brahe, att du, om mitt stora verk [*Geometriae rotundi*] förs över Östersjön
 till dig, inte skall förneka det en boning utan att du skall mottaga det

välvilligt. Du må inte dra dig för att inte dölja det som inte är bra. ... Du skall göra detta i vårt gemensamma intresse. Du skall göra detta på grund av vår gemensamma kung, vår ledare och vår mycket milda herre. När jag nyligen vistades i fäderneslandet [i Flensburg våren-sommaren 1583] beslutade jag mig för att fara över Östersjön för att hälsa på dig. Men havet var så vilt att jag inte vågade överlämna mig åt det på grund av det stormiga vädret. Du hade då i min närvarande kunnat framföra din kritik direkt till mig. Men jag ber dig att du i min frånvaro skall ge mig din kritik av min bok.¹⁷² Inget tyder på att Brahe på något sätt besvarade denna vädjan.

Administration

Förutom sin undervisning och sitt vetenskapliga arbete innehade Thomas Fincke en del administrativa funktioner. Två gånger (1593 och 1599) var Thomas Fincke dekanus¹⁷³ för den filosofiska fakulteten och från 1603 till sin död (alltså under 53 år) var han *Decanus perpetuus* (ständig dekanus) för den medicinska fakulteten.¹⁷⁴

Ända fram till 1800-talet valdes rektorn för Københavns universitet för en period av ett år i taget. Thomas Fincke valdes till rektor för Københavns universitet fem gånger, nämligen 1598, 1606, 1615, 1624 och

Fig. 7: Konsistoriehuset i København. (foto: Ulf Ekblad, 2007)

1633.¹⁷⁵ Han innehar därmed rekordet för antalet val till rektor. Detta rekord delar han dock med sin svärson Ole Worm,¹⁷⁶ »Danmarks kändaste vetenskapsman i mitten av 1600-talet».¹⁷⁷

Predikstolen i Ganløse Kirke¹⁷⁸ är uppförd 1624-1625. Kyrkan tillhörde då Københavns universitet vars rektor det året var Thomas Fincke. Överst på predikstolens ryggsköld, med Københavns universitets vapen, finns inskriptionen: »Rector D Thomas Finck Med D».¹⁷⁹ Detta torde kunna uttydas som »Rector Decanus Thomas Fincke Medicine Doctor«.

Universitetsledning (konsistoriet) höll till i konsistoriehuset, en av Københavns äldsta bevarade hus (om inte det äldsta). Konsistoriet har hållit möten i konsistoriehusets konferensrum från 1536, så där ledde Thomas Fincke som rektor konsistoriet.¹⁸⁰

Thomas Fincke instiftade flera stipendier samt hade tillsyn över uppförandet av Regensen och Kommunitetsbyggnaden.¹⁸¹ Regensen, som invigdes 1623, är en form av studentbostäder för fattiga studenter som drevs fram till 1983 av Kommunitetet¹⁸² som är en institution, instiftad 1569 av Frederik II, för stöd till fattiga studerande vid Københavns Universitet (till en början var Regensen endast en bespisinganstalt).¹⁸³ I över 50 år förvaltade Fincke Kommunitetets medel.¹⁸⁴ En minnestavla hänger på gården bakom Københavns Universitets huvudbyggnad och nära Konsistoriehuset. Texten, i författarens avskrift, på denna är:

ANNO MDCXLI 2. MAII
AFBRENDTE DE GAMLE COMMVNITET
HVVSE.
BLEVE AF STEDENS INDKOMSTER
OG FORBEDRING
LIGESOM REGENTSEN TILFORNE
MDCXXIII
AF GRVNDEN IGJEN OPMVRET
MDCXLIII
ANNO.
OECONOMLÆ TOMÆ FINCKII
MED: DOCT: ET P: P:¹⁸⁵
XLI.

Texten på minnestavlan säger alltså att de gamla husen som tillhörde Kommunitetet brann ner den 2 maj 1641. Dessa, inklusive den 1623 inköpta universitetsbyggnaden, byggdes upp från grunden med medel från Kommunitetets inkomster 1643. Thomas Fincke, oeconomus communitatis (d.v.s. ansvarig för Kommunitetets ledning), medicine

doktor med flera titlar. Det som står längst ner (41) torde tolkas som året för tavlas upphängande. Det är inte helt känt vilket år detta var men troligen var det till hundraårsminnet 1741 som tavlan upphängdes.¹⁸⁶

Vid sidan av Regensen byggdes en studentkyrka, Trinitatis, med ett astronomiskt observatorium, Rundetårn. Bygget påbörjades 1637, d.v.s. 35 år efter att Fincke hade lämnat matematikprofessuren. Rundetårn blev färdigt 1642, medan Trinitatis stod färdig först 1656, samma år som Fincke dog.¹⁸⁷ Det var den kände astronomen Christian Sørensen Longomontanus,¹⁸⁸ som 1589-1597 hade varit assistent åt Tyge Brahe på ön Ven och senare även i Prag, som lät uppföra Rundetårn. Han var professor i astronomi från 1607 fram till sin död 1647 och blev den förste direktören för observatoriet.¹⁸⁹ Han var gift med Finckes svägerska (se nedan).

Publikationer

Thomas Fincke publicerade en del andra skrifter förutom sina avhandlingar *Geometria rotundi* och *Endoxa paradoxa*. Hans produktion omfattar 21 verk, varav ett av dessa är ett verk bestående av 17 delar som publicerades under åren 1605-1627.¹⁹⁰ Av de 21 verken ingår också avhandlingar gjorda av andra personer än Fincke, där Fincke, som varande professor, presenterade avhandlingarna vid disputationen. Vid den här tiden genomfördes disputationer på detta sätt.

Av Finckes astronomiska-astrologiska publikationer är, enligt Schönbeck, endast *Horoscopographia* värd att nämnas. Den »är i första hand sysselsatt med att hitta stjärnornas positioner och slutar med en förhoppning att astrologia [astrologin] kan återupplivas på fysikaliska grunder befriat från vidskepelse«.¹⁹¹ Detta skulle kunna tyda på att Fincke hade funderingar över himlakropparnas påverkansmöjligheter på jordiska skeenden.

Porträtt

Det finns några porträttavbildningar av Thomas Fincke. En av dessa är ett kopparstick från 1656, Finckes dödsår, av dansken Albert Haelwegh (d. 1673) efter en målning av holländaren Karel van Mander III (1610-1670) som var porträttmålare i Danmark.¹⁹² Albert Haelwegh var en holländsk målarekollega till van Mander III. Van Mander III var också en god vän till Ole Worm, som var gift med en dotter till Fincke, och han gjorde dessutom arbeten för Finckes barnbarn Thomas Bartholin d.ä.

I Uffizierna i Firenze finns en målning utförd av en okänd konstnär 1650 och upphängd den 1 juni 1720.¹⁹³ Den är troligen en kopia av Karel

Fig. 8: Thomas Fincke. Kopparstick (1656) av Albert Haelwegh (d. 1673) efter en målning av Karel van Mander III (1610-1670). Karel van Mander III var god vän till Finckes svärson Ole Worm. (E-bild från KB i København, Müllers Pinakotek 15, 40, II. fol., neg.)

Fig. 9: I museet Uffizierna i Firenze, Italien, finns detta porträtt av Thomas Fincke (upphängt den 1 juni 1720) målad av okänd konstnär 1650 [information från Uffizierna]. Målningen kan vara en kopia av van Manders målning i Fig. 14. (från Polo Museale Fiorentino, Firenze)

van Manders målning.¹⁹⁴ I raden av porträtt i Uffizierna har Copernicus nr 12, Brahe nr 32, Fincke nr 42, Kepler nr 46 och Galilei nr 47.¹⁹⁵

I Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot i Hillerød finns också ett porträtt (se forsiden samt side 1).¹⁹⁶ Ett ytterligare kopparstick föreställande Thomas Fincke finns i Müllers Pinakotek.¹⁹⁷

Socialt liv

Under renässansen utvecklades de olika sällskapen som hade grundats på medeltiden samtidigt som nya kom till. I de medeltida gillena fick endast köpmän vara medlemmar. Detta kom att förändras så att t.ex. konungen blev medlem i vissa av dem, t.ex. det Danske Kompagni,¹⁹⁸ vilket ökade deras status och fick andra borgare att gå med. Det sociala livet för de mer välbärgade borgarna torde delvis ha ägt rum i dessa sällskap. Thomas Fincke lär t.ex. ha blivit medlem av det Danske Kompagni redan 1595, alltså bara några år efter hans ankomst till København. I detta och flera andra handelsällskap träffade nog Fincke många av den tidens förmögna borgare, som t.ex. Københavns borgmästare Mikkell

Vibe, och adelsmän, som t.ex. kommandanten på Københavns slott Breide Rantzau.¹⁹⁹

Thomas Fincke och Söster Ivers första barn, Jacob (efter sin farfar), föddes den 24 juni 1592,²⁰⁰ året efter att de hade kommit till København. De tre följande barnen var flickor: Anna (efter sin farmor) (född den 2 augusti 1594),²⁰¹ Margrethe (efter sin mormors mor) (född den 7 maj 1595)²⁰² och Dorothea (född 1596).²⁰³ Därpå följde två flickor som skulle kunna vara tvillingar: Drude (efter sin farmors mor) (född 1600, död 1602)²⁰⁴ och Brigitta²⁰⁵ (född ca 1600, död 1608);²⁰⁶ de blev alltså bara två resp. åtta år gamla. Sedan kom en dotter som också fick namnet Drude (född den 13 september 1604).²⁰⁷ Näst sist kom Ivar (efter sin morfar och morfars far) (född ca 1605, död 1611)²⁰⁸ och det sista barnet fick namnet Thomas (efter sin far och farmors far) (född 1609, död 26 april 1625).²⁰⁹ De två sista blev sex resp. 14 år gamla. Alltså nådde fem av nio barn vuxen ålder, en inte helt ovanlig situation på den tiden; mer om dessa fem längre fram.

Trots att Fincke 1599 hade fyra barn tog han hand om ett tioårigt föräldralöst barn, Laurids Mortensen, och lät honom växa upp som en son i huset.²¹⁰ Fincke blev ju själv föräldralös som nioåring och kom naturligtvis ihåg hur det var att befinna sig i en sådan situation. Laurids tog sig senare namnet Scavenius och kom att bli biskop över Sjælland, teologie doktor och professor i teologi. Laurids dotter Else Scavenius gifte sig 1656 med Christen Foss, som var bror till Mathias Foss (se nedan).

Söster Ivers mor Wabe Johannes (Tetens) kom 1614 till København för att närvara vid Sösters förlossning. Wabe dog dock i feber tio dagar innan Söster dog den 25 juni 1614 i barnsäng.²¹¹ Om barnet finns inget nämnt, varför man kan anta att det var dödfött eller dog strax efter födseln. Både Wabe och Söster begravs i Rochi Kapel i Vor Frue Kirke i København; epitafium fanns i kapellet.²¹² Söster Ivers blev bara 39 år gammal, d.v.s. mindre än hälften av vad maken skulle komma att bli.

Inte så mycket är känt om Thomas Finckes privatliv. Han deltog förstås i händelser som berörde hans familj, som t.ex. Ole Worms trolovningsfest den 31 mars 1630 i Lund. Det var Worms trolovning med Susanne Medelfar, dotter till biskopen²¹³ i Lund Mads Jensen Medelfar.²¹⁴ Med på firandet var professor Hans Brochmann²¹⁵ (gift med Thomas Finckes dotter Drude) och Oles Worms bror Michael Worm.²¹⁶ Troligen deltog också Niels Foss,²¹⁷ vars son Mathias Foss skulle 1656 komma att gifta sig med Hans Brochmanns och Drude Finckes dotter Bodil.

Thomas Finckes förmögenhet möjliggjorde att han kunde låna ut pengar till behövande. Dessutom var han som läkare så respekterad av kungahuset att han ofta medföljde på resor som medlemmarna av den

kungliga familjen gjorde.²¹⁸ Thomas Fincke gjorde även en del resor även när han var äldre. Återkommen från en resa skriver han till Ole Worm att resan har gått så bra att han »tillryggalade 42 mil på fyra dagar« och att han nu är »lyckligen hemma igen«.²¹⁹ Vad för slags resa detta var framgår inte av det korta brevet, men det kan ha varit en resa till norra Tyskland.

Hemmet som Thomas Finckes barn växte upp i torde ha varit intellektuellt stimulerande. Det var säkerligen en utmärkt grogrund för den kommande Fincke-Bartholin-klanen²²⁰ (se nedan) och hans »adoptivson«. Man kan ju bara föreställa sig vilka diskussioner det skulle kunna bli om hela släkten med alla mågar samlades.

Vapensköld

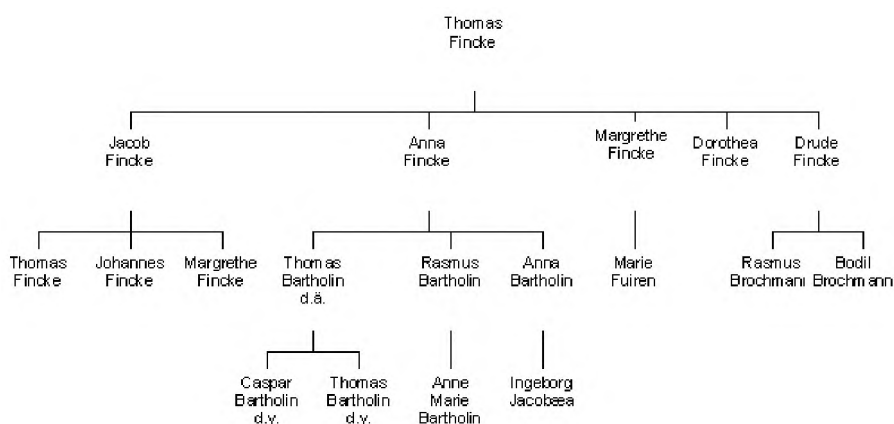
Det finns några olika vapensköldar som associeras till namnet Fincke genom fågeln fink. Det handlar alltså om talande vapen. Den tidigaste kända tillhör Niels Poulsen Finke af Terslev och som är känd från 1363: I ett rött fält en fink i guld på en grön kvist på en brun gren eller stubbe. På hjälmen en fink i guld mellan vesselhorn tvärdelade guld/rött och rött/guld.²²¹ Den andra är Hinze Finkes sköld. Han levde i Slagelse 1381-1400. Skölden beskrivs som: Två sparrar och över den översta, vänd mot mitten, två finkar med lyftade vingar. Eventuell hjälmfigur och färger är okända.²²² Den tredje är Thomas Finckes barnbarns (se nedan) vapen: Tvärdelad, 1. fältet lodrätt delat av guld, vari ett blått »sköldhuvud«, och rött, vari en fink i guld, 2. fältet en silverlilja och tre silverstjärnor på blått. På hjälmen en fink i guld på en grön lagerkrans mellan två vesselhorn tre gånger tvärdelade av växelvis rött och silver, och varje besatt med fyra påfågelsfjädrar. Adelspatentet är från 1674 för Thomas och Johan Fincke.²²³ Första kvadrantens två fält i blått och guld är samma som fälten i Flensborgs flagga.²²⁴ *Danmarks Adels Aarbog* har också informationen att silverstjärnorna skall var sexuddiga.²²⁵ *Danmarks Adels Aarbog* har bara med den sista släkten Fincke, troligen för att ingen dokumentation finns som belägger de andras adelskap. Det finns inga bevis att dessa Fincke-släkter har något gemensamt ursprung. De två första har en geografisk och tidsmässig koppling: Slagelse och Terslev ligger mycket nära varandra på Sjælland; Hinze Finke och Niels Poulsen Finke var i stort sett samtidiga. Likheten mellan de två senare är att båda har en fink i guld i rött fält.

Enligt *Danmarks Adels Aarbog* skall Thomas Finckes vapen ha satts upp i universitetets aula i Padua. Vapenskölden sägs innehålla två fåglar, en svart och en vit, med inskription.²²⁶ Däremot finns det en vapensköld i Palazzo dell'Archiginnasio i Bologna.²²⁷ Palazzo dell'Archiginnasio var

universitetets första gemensamma lokal från 1563 och huvudbyggnaden för universitetet i Bologna fram till 1803.²²⁸ Vapenskölden i Bologna visar en svart fågel, som knappast kan vara något annat än en fink, på silver. Skölden har också tre heraldiska liljor i guld på ett blått band och tre stjärnor i guld med åtta spetsar på ett blått band.²²⁹ Denna vapensköld torde inte vara samma vapensköld som den som beskrivs i *Danmarks Adels Aarbog*. Likheten mellan vapenskölden i Bologna och Thomas Finckes barnbarns sköld består i att bägge har tre stjärnor. Av de här nämnda sköldarna med finkar (utom den med två finkar) är alla finkar vända mot heraldiskt höger. Bara med utgångspunkt i vapensköldarnas utseenden kan man inte dra slutsatsen att dessa tillhör olika grenar av samma släkt.

Thomas Finckes ättlingar

Thomas Fincke levde i nästan 42 år efter att hans hustru hade dött. Det dröjde till den 24 april 1656 innan han dog i København och han hade då blivit 95 år. Han begrovs också i Rochi Kapel i Vor Frue Kirke i København liksom sin hustru,²³⁰ utan att ha gift om sig. Fincke hade åren 1600-1604 varit Vor Frues akademiske værge (»förmyndare«).²³¹ Det som är anmärkningsvärt beträffande Finckes ättlingar (se tavlan för ett urval), och med dessa ingifta personer, är hur många av dessa som blev professorer vid Københavns universitet. Under flera generationer innehade de nästan alla professurer i medicin.²³² Nedan tas en del av Thomas Finckes ättlingar upp och i synnerhet de som under 1600- och 1700-talet har varit professorer vid Københavns universitet. Men även med den inskränkningen är inte alla medtagna.

Tavla 2: Thomas Finckes ättlingar i urval.

Sonen Jacob Fincke, som föddes den 24 juni 1592, blir den 8 november 1623 den andre innehavaren av professuren i matematik vid Københavns universitet²³³; den innehar han till 1635 då han i stället blir professor i fysik.²³⁴ Den 20 augusti 1627 gifte han sig med Margrethe Tetens (död 1637),²³⁵ vars mormor är halvsystem till hans mormor. Jacob dör den 2 januari 1663.²³⁶ Deras söner Thomas (1632-1677) och Johannes (1635-1707) blir adlade den 1 maj 1674.²³⁷ Jacobs dotter Margrethe (1630-1650) blir gift med Rasmus Vinding (1615-1684), professor i grekisk filologi²³⁸ samt i historia och geografi.²³⁹

Thomas Finckes dotter Anna Fincke, född den 2 augusti 1594 och död den 17 oktober 1677²⁴⁰, gifte sig den 22 november 1612 i Vor Frue Kirke med Caspar Bartholinus (d.ä.) (1585-1629).²⁴¹ Han var född Bertelsen men latiniserade sitt namn till Bartholinus, som senare, efter hans död, i mitten av 1700-talet ändras till Bartholin. Caspar Bartholin var professor i elementär latin,²⁴² medicin²⁴³ och teologi.²⁴⁴

Anna Finckes son den kunglige livläkaren²⁴⁵ Thomas Bartholin (d.ä.) (1616-1680) var professor i matematik,²⁴⁶ anatomi²⁴⁷ och medicin.²⁴⁸ Hans son Caspar Bartholin (d.y.) (1655-1738) var professor i anatomi,²⁴⁹ medicin²⁵⁰ och fysik.²⁵¹ Han blev adlad 1731. En annan son till Thomas Bartholin (d.ä.) var fornforskaren Thomas Bartholin (d.y.) (1659-1690) som blev utnämnd till professor *politices et historię patrię*.²⁵²

Ytterligare en son till Anna Fincke var Rasmus Bartholin (1625-1698) som var professor i matematik²⁵³ och medicin,²⁵⁴ vars dotter Anne Marie (1663-1694) gifte sig med den kände astronomen Ole Rømer²⁵⁵ (1644-1710), professor i matematik²⁵⁶ samt matematik och astronomi.²⁵⁷ Efter Anne Maries död gifte Ole Rømer om sig med Else Magdalene Bartholin (1680-1763), dotter till Caspar Bartholin (d.y.). Efter Ole Rømers död gifte Else Magdalene om sig med Thomas Bartholin (1690-1737), son till Thomas Bartholin (d.y.).

Anna Finckes dotter Anna Bartholin (1613-1682) blev gift med Jacob Mathiesen (Madsen) (1602-1650), biskop i Århus,²⁵⁸ vars dotter Ingeborg (1633-1702) gifter sig med Rasmus Vinding (1615-1684),²⁵⁹ som tidigare hade varit gift med Margrethe Fincke ovan. Ingeborgs bror, Holger (1650-1701), blev professor i anatomi²⁶⁰ och medicin²⁶¹ vid Københavns universitet.

Dorthe Bartholin (1590-1637), syster till Caspar Bartholinus (d.ä.) (gift med Anna Fincke), gifte sig med astronomen Christian Sørensen (Longomontanus) (1562-1647), professor i elementär latin²⁶² samt i matematik och astronomi.²⁶³ Han var, som tidigare nämnts, också den första direktören för observatoriet Rundetårn efter att det stod färdigt 1642.

Denna ansamling av professorer från släkterna Fincke och Bartholin har kallats Fincke-Bartholin-klanen.²⁶⁴

Thomas Finckes dotter Margrethe Fincke, född den 7 maj 1595 och död den 21 januari 1665,²⁶⁵ gifte sig med Jørgen Fuiren (1581-1628), med.dr.²⁶⁶ och läkare i København. Deras dotter Marie Fuiren (1624-1693) blev gift med ärkebiskop Hans Svane (1606-1668), professor i orientalisk filologi²⁶⁷ och teologi.²⁶⁸

Thomas Finckes dotter Dorothea Fincke, född 1596, blev den 26 november 1615 gift med den kände fornforskaren Ole Worm (1588-1654), professor i elementär latin,²⁶⁹ filosofi,²⁷⁰ grekisk filologi,²⁷¹ fysik²⁷² och medicin.²⁷³ Ole Worm gifter sig, efter Dorothea Finckes död den 21 oktober 1628,²⁷⁴ med Susanne Medelfar (1613-1637), dotter till biskopen i Lund Mads Medelfar (1579-1636). Susannes son Villum Worm (1633-1704) blev professor i fysik²⁷⁵ och medicin.²⁷⁶ Villums son Ole Villumsen Worm (1667-1708) blev professor i latinsk filologi²⁷⁷ och medicin.²⁷⁸

Thomas Finckes dotter Drude Fincke (den andra med det namnet), född den 13 september 1604 och död den 4 april 1671,²⁷⁹ blev gift med Hans Brochmann (1594-1638), professor i filosofi,²⁸⁰ metafysik,²⁸¹ fysik²⁸² och teologi.²⁸³ Deras son Rasmus Brochmann (1626-1664) blev professor i teologi.²⁸⁴ Drudes dotter Bodil blev gift med biskop Mathias Foss (1627-1683), professor i teologi.²⁸⁵ En dotterson, Hans Steenbuch (1664-1740), till Drude blev också professor vid Københavns universitet (orientalisk filologi²⁸⁶ och teologi²⁸⁷). Hans far, Christen Steenbuch (1625-1665), hade också varit professor i orientalisk filologi vid samma lärosäte.²⁸⁸ Peder Rosenstand-Goiske (1705-1769), ett barnbarns barnbarn till Drude blev vid samma lärosäte professor i teologi.²⁸⁹ Ett barnbarns barnbarns barnbarn, Nicolai Christian Møhl (1798-1830), blev vid samma universitet professor i farmakologi och rättsmedicin.²⁹⁰

Drude tor Smede, som var dotter till Reinhold tor Smede (bror till Finckes mor), var gift med Peder Sørensen (1542-1602), professor i elementär latin²⁹¹ och livmedikus till Frederik II.²⁹²

I vetenskapssammanhang i Danmark kan den här beskrivna Finckedynastin väl närmast jämföras med Bohr-dynastin. Christian Bohr (1855-1911), professor i medicin, var far till den store Niels Bohr (1885-1962), professor i fysik och teoretisk fysik, och professorn i matematik Harald Bohr (1887-1951). Niels var i sin tur far till Aage Bohr (1922-2009), professor i teoretisk fysik. Aages son Vilhelm är läkare och forskare.²⁹³

Avslutning

Thomas Fincke var en av Københavns universitets mest mäktiga och inflytelserika personer.²⁹⁴ Han har beskrivits som begåvad, full av energi och charmfull; därtill en duktig matematiker, astrolog och läkare.²⁹⁵

Han blev välkänd i naturvetenskapliga kretsar som 22-åring efter publicerandet av *Geometriae rotundi*. Den är troligen det »första danska matematiska arbete av en viss originalitet». ²⁹⁶ Hans skrifter därefter väckte inte lika stor uppmärksamhet. Finckes betydelse för dansk vetenskap och för dess utveckling under renässansen och upplysningstiden går inte att värdera kvantitativt. I det stora verket *Dansk Naturvidenskabs Historie*, första delen som täcker tiden 1000-1730, finns en tidstavla på två sidor längst bak. För år 1583 står: »Thomas Fincke, *Geometriae rotundi*». ²⁹⁷ Bland de viktiga händelserna efter år 1600 som listas i tidstavlan finns flera av Thomas Finckes släktingar med. Thomas Fincke var, som vi sett, stamfar till en rad framstående akademiker. Hans betydelse för Københavns universitet var främst som administratör.

Utöver det som är här nämnts om Padua och Firenze kan nämnas att Thomas Fincke i sin födelsestad har fått en ca 600 m lång gata uppkallad efter sig. Det är Thomas-Fincke-strasse som går genom hela campusområdet vid universitetet i Flensburg. I Uffizierna i Firenze hänger Finckes porträtt tillsammans med de verkligt stora vetenskapsmännen.

Denna artikel har försökt att beskriva en vetenskapsmans liv och verk under renässansen. Därvid har det visats exempel på kontakter och kopplingar mellan vetenskapsmän runt om i Europa under renässansen. En genomgång som denna av en persons liv reser oftast en del frågetecken som stimulerar till fördjupade studier och denna artikel har inte utgjort något undantag. Avslutningsvis kan man säga att Thomas Fincke började sin karriär som matematiker, och delvis som astronom (astrolog), för att sedan under större delen av sitt liv huvudsakligen arbeta inom läkarvetenskapen, men man får nog ändå säga att det är som matematiker eftervärlden bäst kommer ihåg honom.

Litteratur och förkortningar

- Achen, Sven Tito: *Danske Adelsvåben – En heraldisk nøgle*, Politikens Forlag, København, 1973.
- Ahlberg, Axel W.; Lundqvist, Nils; och Sörbom, Gunnar: *Latinsk-svensk ordbok*, Svenska Bokförlaget, Stockholm, 1945.
- Adam, Melchior: *Vitae Germanorum medicorum*, Heidelberg, 1620; inskanat dokument som finns på www.uni-mannheim.de/mateo/camena-ref/adam/adam2/s237.html, 2010-01-04.
- Bartholdy, Nils G.: AVB: *Adels- og våbenbreve udstedt af danske (unions-) konger indtil 1536*, Kildeskriftselskabet, København, 2007.
- Bonde, Aage; och Hvidtfeldt, Johan: *Personalthistoriske oplysninger om Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensburg 1550-1848*, Historisk samfund for Sønderjylland, Nummer 22, Tønder, 1961.

- BL: *Bonniers Lexikon*, Stockholm, Albert Bonniers förlag, 1964-1966.
- BOW I: *Breve fra og til Ole Worm*, del I, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København, 1965.
- BOW III: *Breve fra og til Ole Worm*, del III, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København, 1968.
- Buron, Emmanuel; och Méniel, Bruno (red.): *Le duc de Mercoeur*, Presses universitaires de Rennes, 2009; »särtryck« som finns på www.pur-editions.fr/couvertures/1237560728_doc.pdf, 2010-01-11.
- Carøe, Kristian: *Den Danske Lægestand 1479-1900*, København og Kristiania: Gyldendalske Boghandel og Nordisk Forlag, 1904-1922.
- Châtelet-Lange, Liliane: *Strasbourg en 1548 - Le plan de Conrad Morant*, Presses Universitaires de Strasbourg, 2001.
- Christianson, John Robert: *On Tycho's island*, Cambridge University Press, 2000.
- Christianson, John: Tycho Brahe's facts of life, *Fund og Forskning*, band 17, 1970, s. 21-28; inskannat dokument som finns på http://img.kb.dk/tids-skriftdk/pdf/ffo/ffo_1970_17-PDF/ffo_1970_17_101079.pdf, 2010-01-20.
- DAA: *Danmarks Adels Aarbog*.
- DBL1: *Dansk biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for tidsrummet 1537-1814*, udgivet af Bricka, 1. udg., Gyldendal, 1887-1905 (finns utlagt på Internet av Projekt Runeberg, <http://runeberg.org/dbl>, 2010-08-27).
- DBL2: *Dansk Biografisk Leksikon*, Red. Povl Engelstoft og Svend Dahl, 2. udg., Schultz forlag, 1933-1944.
- DBL3: *Dansk Biografisk Leksikon*, Red. Sv. Cedergreen Bech, 3. udg., Gyldendal, 1979-1984.
- DF: *Diplomatarium Flensborgense, Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559 af H.C.P. Sejdelin*, København, 1865-1873, udgivet af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.
- DSB: *Dictionary of Scientific Biography*, ed. Gillespie, Volume IV, New York, 1971.
- Ferguson, Kitty: *Tycho Brahe och Johannes Kepler*, Prisma, 2002.
- Gabrielsen, Karsten: *Bispeby og Kongestad – København i middelalder og renæssance*, Københavns Bymuseum, 1999.
- Geometriae rotundi*: Thomæ Finkii Flenspurgensis: *Geometriae rotundi libri XIII ad Fridericum II. Danicæ et Norvegiæ regem*, Basileæ [Basel], 1583. Nätversion av *Geometriae rotundi* (som har funnits på <http://colombo.imss.fi.it/IMSS/?uilang=en&q=fincke&Submit=Go%21> (hög upplösning men med vattenmärke) och på <http://fermi.imss.fi.it/rd/bd?lng=en> (låg upplösning), 2010-05-16).
- Gether, Knud: *Middelalderfamilier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge – Et bidrag til Sønderjyllands perso-*

- nalhistorie*, Bind 2 (Registre, Tilføjelser og rettelser, Tavler), Dansk Historisk Håndbogsforlag, 1986/87.
- Gilder, Joshua; och Gilder, Anne-Lee: *Heavenly Intrigue – Johannes Kepler, Tycho Brahe, and the Murder Behind One of History's Greatest Scientific Discoveries*, Doubleday, 2004.
- Gingerich, Owen: *Boken som ingen läste – I spåren av Copernicus Revolution*, Norstedts, 2005.
- Hansson, Emma; Svensson, Henry; och Brorson, Håkan: Den medicinska forskningens vaggga - och ett svenskt geni, i *Läkartidningen*, 2010;107:1095-7.
- Heiken, Aage: *Anetavle for Catherine Keller født Graae (1833-1906)*, Dansk Historisk Håndbogsforlag, 1997.
- Hilliam, Rachel: *Galileo Galilei – Father of modern science*, The Rosen Publishing Group, 2005.
- Ingvordsen, Jens: Bidrag til den Vedel'ske personalhistorie (1542-1807), *Personalhistorisk Tidsskrift*, 1994:1, s. 1-51.
- Jönsson, Åke: *Tycho Brahe – Världsmedborgaren från Ven*, Historiska Media, 2004.
- KB: Det Kongelige Bibliotek i København, dataregistret, www.kb.dk, 2010-01-16.
- Kragh, Helge (red.): *Dansk Naturvidenskabs Historie, Fra Middelalderlærdom til Den Nye Videnskab, 1000-1730, Bind 1*, Aarhus Universitetsforlag, 2005.
- KU: *Københavns Universitet 1479-1979*, udg. af Københavns Universitet ved 500 års jubilæet, hovedred. Svend Ellehøj, 14 bind., 1979-2005.
- Langholz, Carl: *Anetavler for berømte danskere*, Dansk Historisk Håndbogsforlag, Lyngby, 1989.
- Lintrup, Jorge: *Latin för släktforskare*, Ovansiljans Släktforskare, 2006.
- Meldgaard, Eva Villarsen: Caspare, Bartholotte og Oligera – Navngivning i familien Bartholin I 1600-tallet, *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2005:2, s. 205-222.
- Nielsen, Oluf: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, del I (Kjøbenhavn i Middelalderen), kap. XX, København, Gad, 1877, nätutgåva, www.erevit.dk/ebog/khb/1/khb1_20.html, 2010-01-14.
- Nielsen, Oluf: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, del IV (Kjøbenhavn i Aarene 1536-1660), andra delen, København., Gad, 1885, nätutgåva, www.erevit.dk/ebog/khb/4/khb4_2.html, 2010-01-13.
- Næss, Atle: *När jorden stod stilla – Galileo Galilei och hans samtid*, Leopard, Stockholm, 2007 (översättning från norska: *Da jorden stod stille – Galilei Galileo og hans tid*, Gyldendal Norsk forlag, 2001).
- Pedersen, Sune Christian: *På liv og død – Duellens historie i Danmark*, Gyldendal, 2003.

- Prætorius, Henrik: Min flensborgske familie, *Slægt & Data*, DIS-Danmark, nr 2, 2009.
- Riksarkivet: *Kampen mot pesten* (utan författare angiven), Riksarkivets officiella website, Arkivverket i Norge, www.arkivverket.no/manedens/juli2003/hovedside.html, 2010-01-16.
- Schönbeck, Jürgen: Thomas Fincke und die Geometria rotundi, i *NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin*, Juni, 2004, Nummer 2, Volym 12, 2004:12, s. 80-99.
- SDE: *Den Store Danske Encyklopædi*, bind 6, Gyldendal, 1996.
- SHBL: *Schleswig-holsteinisches biographisches Lexikon*, 1970.
- Sieverts, Ruth: *Sieverts-Familien in Eiderstedt*, Nordfrisisk Institut, 1981.
- SKL: *Salomonsens Konversationsleksikon* (Bind VIII, 1919; Bind XIV, 1923).
- Skou, Jens-Peder: Oprindelse og udvikling af den gamle, lærde slægt Brochmann gennem mere end 150 år, *Personalthistorisk Tidsskrift*, 2009:2, s. 129-179.
- Slottved, Ejvind: Konsistoriehuset, Københavns Universitet, www.ku.dk/universitetshistorie/bygninger/byg_konsistoriehuset.htm, 2010-01-11.
- Slottved, Ejvind: *Lærestole og lærere ved Københavns universitet 1537-1977*, Samfundet for dansk Genealogi og Personalthistore, København, 1978. [För historiken över Københavns universitet se KU.]
- Svane, Erling: *I Skjoldet springe Løver - Afledninger af Kongevåbenet*, Odense, 2002.
- Tersmeden: Yvonne Olrog Hedvall, *Släktens ursprung - Teorier och verklighet*, Tersmedenska släktkrönikan avsnitt 3 - 2006-11-04; privat publicering på www.tersmeden.se/kronika/kronika_3.pdf, 2010-01-12.
- UW: Universität Wien, Sozialgeschichte der Medizin, katalog; finns på www.univie.ac.at/sozialgeschichte-medicin/propst/doc/katalog.html, 2010-01-28.
- Wangel, Jørgen: Anna Johansdatter Foss, *Personalthistorisk Tidsskrift*, 1991:2, s. 222-227.
- Westfall, Richard S.: The Galileo Project, <http://galileo.rice.edu/Catalog/NewFiles/fink.html>, 2010-01-19 (datum för den tidigare versionen saknas).
- Wikipedia: Encyclopedia Wikipedia, Wikimedia Foundation, Inc., USA. De språkversioner som har använts är: danska (da.), engelska (en.), franska (fr.), italienska (it.), svenska (sv.) och tyska (de.). Att flera språkversioner har använts beror på att de har olika innehåll, d.v.s. artiklar och uppgifter som finns i en språkversion inte alltid finns i en annan.
- Østerbye, Jan Løve: *Stallerne i Eidersted - og lidt om Nordstrand*, 1997-03-07, privat publicering på <http://arosleo.dk/stallere.htm>, 2010-01-27.

Noter

1. Gabrielsen, s. 28. Renässansen är ett vitt begrepp med många definitioner och betydelser. Perioden renässans definieras ofta olika för olika länder.
2. BL, band 5, kolumn 10, artikeln Flensburg.
3. SDE, s. 424, artikeln Flensburg.
4. Prætorius, s. 4.
5. Prætorius, s. 5.
6. Som kommer att visas senare så vistades Thomas Fincke och Galileo Galilei en tid i samma stad i Italien.
7. Många av Thomas Finckes släktingar var rådmän i Flensburg. För personhistoriska upplysningar om dessa se t.ex. Bonde och Hvidtfeldts bok i litteraturförteckningen.
8. Stavning av namn är alltid ett problem i gångna tider. De flesta i artikeln förekommande personer uppträder i dokumenten i olika namnformer. Tor Smede skrivs t.ex. i bland som »thor Schmeden«. Beträffande stavning, av person- och ortnamn, har i artikeln oftast lokal och modern stavning valts. Likaså har oftast danska varianter valts när finns lokala varianter.
9. DF, bind II, s. 1145, listar följande former av Thomas: Thomes, Thammes, Thamis, Thomys, Tomas, Tomes, Tomus, Tammes, Tames, Tammys, Tams, Tamme, Tamers och Taam.
10. T.ex. Vincke, Vincken, Vyncke, Vynke, Vynk, Fynk, Fynke, Fyncke, Finke, Fink, Finck, Fincken, Finchius och Finckius [se DF, där man kan finna alla formerna utom de båda latiniserade formerna].
11. T.ex. Gether, s. 121, och Skou, s. 177.
12. DF, bind II, s. 900.
13. DF, bind I, s. 70-73, 394, 428.
14. Langholz, s. 112.
15. Schönbeck, s. 80, 82. Schönbeck ger en mycket bra redogörelse av Finckes matematiska arbeten. Se också den artikeln för ytterligare referenser samt en omfattande litteraturlista över verk om Thomas Fincke.
16. Schönbeck, s. 82.
17. Bonde, Hvidtfeldt, s. 33.
18. Schönbeck, s. 82.
19. Heiken, s. 136, anger födelseåret till ca 1550 men det är troligare att det är ca 1555.
20. Heiken, s. 136.
21. Heiken, s. 160.
22. SHBL, band 5, s. 91.
23. Tersmeden.
24. Schönbeck, s. 82.
25. Schönbeck, s. 82.
26. Schönbeck, s. 96.
27. Schönbeck, s. 82.
28. Schönbeck, s. 96.
29. Schönbeck, s. 82.
30. Schönbeck, s. 80.
31. Schönbeck, s. 82.
32. Københavns universitets hemsida (www.ku.dk/aarboeg/98/0/0005.html, 2010-08-18); se också KU.
33. Schönbeck, s. 83.
34. Sorbonne [Wikipedia, 2010-08-18].
35. Jean Sturm (fr.), John Storm (ty.), Johannes Sturm (lat.) (1507-1589), tysk protestantisk pedagog [Wikipedia, 2010-01-18].
36. Wikipedia, 2010-01-18. I Châtelet-Lange kan man (på flera sidor) se hur, den numera förstörda, byggnaden såg ut.
37. Châtelet-Lange, s. 11.
38. Wikipedia, fr., 2010-01-18, artikeln Strasbourg.
39. Schönbeck, s. 84.
40. Vid den här tiden skilde man inte på astronomi och astrologi på samma sätt som man gör i dag.
41. Schönbeck, s. 84.
42. Christian Herlin, född ca 1505 [Schönbeck, s. 83].
43. Conrad Dasypodius (Konrad Hasenfratz eller Rauchfuss) (ca 1531 - ca 1600), schweizisk matematiker och astronom [Wikipedia, sv., 2010-01-26, artikeln Conrad Dasypodius].
44. Schönbeck, s. 83.
45. Schönbeck, s. 84.
46. Erasmus Reinhold (1511-1553), tysk astronom och matematiker [Wikipedia, en., 2010-01-16, artikeln Erasmus Reinhold].
47. De Alfonsinska tabellerna: se t.ex. BL, band I, kolumn 252; de pruteniska tabellerna, se t.ex. Wikipedia, en., 2010-01-16, artikeln Prutenic Tables.
48. DSB, s. 619, artikeln Finck (Fincke).
49. Thomas Fincke: Ephemeris coelestium motuum anni 1582 supputata ex Tabulis Prutenicis, Argentorati [Strassburg], 1581 [Schönbeck, s.94, och Jérôme de la Lande, *Bibliographie astronomique; avec l'Histoire de l'Astronomie depuis 1781 jusqu'à 1802*, Paris, 1803, s. 113].
50. DSB, s. 619, artikeln Finck (Fincke).
51. Schönbeck, s. 84.
52. Att han var kvar så länge i Flensburg kan ha berott på att han ämnade bege sig till Basel, men 1582-1583 var Basel drabbat av en pestepidemi (ca 1200 döda) [Wikipedia, de., 2010-03-02, artikeln Basel] och han var tvungen att vänta ut den. Var det när han såg följderna av pesten som han fick intresse för medicin?
53. Niels Kaas (1534-1594), dansk kansler [Wikipedia, da., 2010-02-09, artikeln Niels Kaas].
54. Christian Friis til Borreby (1556-1616), dansk kansler [Wikipedia, da., 2010-02-09, artikeln Christian Friis til Borreby].
55. Schönbeck, s. 84. Henrik (Heinrich) Rantzau von Breitenburg (1526-1599): hans dödsår anges ibland som 1598 och ibland som 1599 vilket beror på att han dog natten mellan den 31 december 1598 och den 1 januari 1599 [Wikipedia, da., 2010-02-09, artikeln Henrik Rantzau].
56. Mellan 1574 och 1584 hade Henrik Rantzau en geometriker vid namn Nicolaus Reimers Baer (Bär eller Bær) (lat. Nicolaus Reimarum Ursus) (namnet Björn, på olika språk, har

- flera oberoende släkter använt i olika länder och det går inte med utgångspunkt från namnet dra slutsatsen att han tillhörde en viss dansk släkt med det namnet) (född 1551 i Hennstedt i Ditmarschen, inte långt från Flensburg, och död 1600 i Prag) anställd hos sig. År 1583 publicerade Ursus *Geodaesia Ranzoviana*. [Wikipedia, de., 2010-02-09, artikeln Nicolaus Reimers]. Det var Henrik Rantzau som introducerade Ursus för Tyge Brahe. I september 1584 kom Ursus till Brahe på Ven. Brahe skulle senare anklaga Ursus för stöld av Brahers modell av planetsystemet. Träffade Thomas Fincke vid något tillfälle Ursus i samband med att Fincke lärde känna Rantzau? Varför introducerade inte Rantzau också Fincke för Brahe?
57. Henrik Rantzau och Thomas Fincke: *Henrici Ranzovii Horoscopographia, continens fabricam cardinum coelestium ad quoduis datum tempus: et viam deductionis Ptolemaicam*, edidit Thomas Fincke, Argentorati [Strasbourg], 1585.
 58. Thomas Fincke: *Horoscopographia sive de inveniendi stellarum situ astrologia. In qua tabulae declinationum, ascensionum rectarum, differentiarumque ascensionalium generales: ascensionum pro sphaerae omni gradibus definita obliquitate*, ad Henricum Ranzovium, Slesvici, 1591.
 59. Schönbeck, s. 84-85.
 60. Förordet till *Geometriae rotundi* är daterat till september 1583 [*Geometriae rotundi*, s. IX] och dedikationen till Henrik Rantzau är daterad till augusti 1583 i Basel [*Geometriae rotundi*, Colophon (s. 407)].
 61. 1563-1564 dog ca 4000 i pest (ca en tredjedel av befolkningen), 1576-1578 tog pesten ca 800 personer och 1582-1583 ca 1200 personer. [Wikipedia, de., 2010-03-02, artikeln Basel] Detta ger en befolkning på ca 6000 år 1585 eller ca 10000 om man räknar med att endast en fjärdedel av befolkningen dog 1563-1564.
 62. Ingvordsen, s. 45.
 63. Att publiceringen skedde i Basel var nog ingen tillfällighet. Staden hade sedan länge varit känd för sin boktryckarkonst och sin pappersframställning, vilket hade fått till följd att flera tryckerier hade installerat sig där redan på 1400-talet. [Wikipedia, fr., 2010-03-02, artikeln Bâle] Men varför han inte tryckte det i Strasbourg, som också var ett gammalt boktryckarcentrum, [BL, band 2, kolumn 628, artikeln Boktryckarkonst] kan man undra.
 64. Thomæ Finkii Flensburgensis: *Geometriae rotundi libri XIII ad Fridericum II. Daniae et Norvegiae regem*, Basileæ, 1583. Med termen *geometria rotundi* vill nog Fincke mena samma sak som det vi nu kallar *trigonometri*. Trigonometri handlar inte bara om vinklar och trianglar utan är även intimt kopplat till cirklar. Trigonometriska funktioner som på engelska blir *trigonometric functions* kan på engelska även heta *circular functions* [Wikipedia, en., 2010-08-25, artikeln Trigonometric functions]. Termen trigonometri används första gången 1595 av Pitiscus (se not nedan).
 65. Schönbeck, s. 84-85.
 66. Kragh, s. 243, där verket ges felaktigt år för publicering.
 67. Gingerich, s. 222.
 68. Euklides (född ca 325 f.Kr., död ca 265 f.Kr.), grekisk matematiker [Wikipedia, sv., 2010-01-16, artikeln Euklides].
 69. Kragh, s. 148.
 70. Schönbeck, s. 88-94, där betydligt mer information finns.
 71. Pierre de la Ramée (1515-1572), fransk humanist, logiker, filosof, matematiker och pedagog [BL, band 11, kolumn 835, artikeln Ramée].
 72. Definition: $\sec = \frac{1}{\cos}$
 73. Christopher (Christoph) Clavius (1537/1538-1612), tysk matematiker och jesuit, var arkitekten bakom den gregorianska kalendern [BL, band 3, kolumn 383]. Han var den tidens främste matematiker i Italien [Næss, s. 25].
 74. John Napier (Neper) (1550-1617), skotsk matematiker, uppfann logaritmerna [BL, band 10, kolumn 388, artikeln Napier].
 75. Maurice Bressieu (latin: Bressius) (1546-1617), fransk matematiker, vän till Ronsard [Buron, s. 17].
 76. Sir Isaac Newton (1643-1727), engelsk matematiker, fysiker och astronom [BL, band 10, kolumn 560, artikeln Newton].
 77. Friedrich Wilhelm von Oppel (1720-1769), tysk bergsingenjör [Wikipedia, de., 2010-01-11, artikeln Friedrich Wilhelm von Oppel].
 78. Antoine-René Mauduit (1731-1815), fransk matematiker, professor i geometri vid Collège de France, *Principes d'Astronomie sphérique: ou, Traité complet de Trigonometrie sphérique: dans lequel on a réuni les solutions numériques, géométriques et analytiques de tous les problèmes qui ont rapport à la résolution des triangles sphériques quelconques; avec une théorie des différences des mêmes triangles*, 1765 [Wikipedia, fr., 2010-03-02, artikeln Mauduit].
 79. Thomas Simpson (1710-1761), engelsk matematiker, hans formler anges fortfarande i kursböckerna [James R. Newman: *Sigma – En matematikens kulturhistoria sammanställd och kommenterad*, Forum, 1977, band 6, s. 2467].
 80. Karl Brandan Mollweide (1774-1825), tysk matematiker och astronom [Wikipedia, en., 2010-01-11, artikeln Karl Mollweide].
 81. Carl (Karl) Friedrich Gauss (1777-1855), tysk matematiker och astronom, [BL, band 5, kolumn 1123, artikeln Gauss].
 82. Schönbeck, s. 93.
 83. Bartholomaeus Pitiscus (1561-1613), tysk trigonometrik, astronom och teolog, var den som först använde termen trigonometri (1595) [Wikipedia, en., 2010-01-11, artikeln Bartholomaeus Pitiscus].
 84. Schönbeck, s. 94.
 85. Felix Plater (Platter) (1536-1614), schweizisk läkare som var verksam som lärare i Basel [Wikipedia, en., 2010-01-03, artikeln Felix Plater].

86. Theodor Zwinger (Theodore Zwinger, Theodoro Zuingero) d.ä. (1533-1588), schweizisk vetenskapsman, läkare och encyklopedist [Wikipedia, de., 2010-01-27, artikeln Theodor Zwinger der Ältere].
87. BL, band 10, kolumn 1190, artikeln Padua.
88. BL, band 2, kolumn 647, artikeln Bolognas universitet.
89. Näss, s. 36.
90. Näss, s. 36.
91. Hansson et al., s. 1095.
92. Näss, s. 45.
93. Hansson et al., s. 1096.
94. Hansson et al., s. 1096.
95. Näss, s. 20.
96. DSb, s. 619, artikeln Finck (Fincke).
97. Hieronymus (Giroloamo) Fabricius (Fabrizio) (lat. Fabricus ab Aquapendente; d'Acquapendente) (1537-1619), italiensk anatom som undervisade i Padua 1562-1564 [BL, band 4, kolumn 800, artikeln Fabricius] och som där genomförde bygget av en av världens första anatomiska teatrar som invigdes 1594 [Hansson et al., s. 1095].
98. Giulio Casserio (Julius Casserius, Giulio Casseri) (1545-1605) [Schönbeck, s. 85] eller (1552-1616) [Hanson et al., s. 1097].
99. Schönbeck, s. 84.
100. Schönbeck, s. 96.
101. Bernhard (Bernard) Paternus.
102. Geronimo (Giroloamo) Mercuriali (Mercuriale) (lat. Hieronymus Mercurialis) (1530-1606), italiensk läkare huvudsakligen verksam i Padua där han undervisade på universitetet bl.a. tiden 1575-1587 [Wikipedia, en., 2010-01-03, artikeln Geronimo Mercuriali].
103. Hieronymus (Giroloamo) Cappivaccius (1523-1589), italiensk läkare [Adam, s. 205].
104. Melch. Guilandinus (Melchiorre Guilandino, Melchior Guilandinus) (ca 1520-1589), läkare och botaniker [Wikipedia, de., 2010-01-15, artikeln Melchiorre Wieland].
105. Hercules Saxonis (Saxonius, Saxonia), »in Patavina academia practices professore ordinario primario« [UW]. Han var alltså läkare och professor i provinsen Patavina, d.v.s. på universitetet i Padua.
106. Giovanni Antonio Magini (1555-1617), italiensk astronom och matematiker [Wikipedia, de., 2010-01-27, artikeln Giovanni Antonio Magini]. Magini konkurrerade 1588 ut Galilei i kampen om en professur i Bologna [Næss, s. 23 och Wikipedia, en., 2010-03-05, artikeln Giovanni Antonio Magini]. Galilei visade 1610 för Magini med flera lärda i Bologna hur man med det då nya astronomiska hjälpmedlet teleskopet kunde observera astronomiska objekt. Syftet var att visa de då av Galilei nyupptäckta månarna kring Jupiter men Magini såg inga månar och han var allmänt negativt inställd till nymodigheten [Næss, s. 85-86]. Galilei skickade senare en skrift av Kepler till Magini för att visa att Galilei och Kepler stod enade mot Maginis angrepp mot Galilei [Næss, s. 91-92].
107. Schönbeck, s. 85.
108. Året innan hade Galilei avbrutit sina studier i Pisa och åkt till Firenze [Næss, s. 22].
109. Galilei gav privatlektioner i Siena en vinter, antingen vintern 1585/1586 eller 1586/1587 [Næss, s. 23]. Enligt *The Galileo Project* [http://galileo.rice.edu/chron/galileo.html, 2010-08-18] och Hilliam, s. 101 (förhandsvisning på http://books.google.com/books?id=KBK5yHOLzZAC&pg=PA101&lpg=PA101&dq=Galilei+1585&source=bl&ots=DOK45zJUm&sig=z3lCxSaBLGn8ktJaxL7aFOwqF5s&hl=sv&ei=45mRS56UHsnm-Qb79-maBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=13&ved=0CDQQ6AEwDA#v=onepage&q=1585&f=false, 2010-03-06) gav Galilei privatlektioner i Firenze och Siena åren 1585-1589. Enligt math.info [School of Mathematics and Statistics University of St Andrews, Scotland, www.learn-math.info/mathematicians/historyDetail.html?i=Galileo&menuH=presentation, 2010-03-05], www.galileogalilei.org/galileo-olive_eng.html, 2010-03-06] och The MacTutor History of Mathematics archive [University of St Andrews, www-history.mcs.st-and.ac.uk/Biographies/Galileo.html, 2010-03-06] innehade Galilei en lärartjänst i Siena 1585-1586.
110. Näss, s. 20.
111. Näss, s. 42, 49.
112. *Geometriae rotundi*, s. 309.
113. *Geometriae rotundi*, s. 307.
114. Schönbeck, s. 96.
115. Pedersen, s. 30-32.
116. Pedersen, s. 36.
117. Pedersen, s. 35.
118. Egentligen *föreståndare* [Lintrup, s. 19], men betecknar vid universitet vice (eller ställföreträdande) ordförande för en (student-)nation. Ordförande för nationen kallas för *curator* [BL, band 11, kolumn 597, artikeln prokuratorer, och band 8, kolumn 905, artikeln Kurator].
119. Egentligen *rådgivare*, medlem av någons råd, konsult [Ahlberg et al., s. 181]. Detta är säkerligen den klassiska översättningen av ordet. I medeltidslatin hade väl ordets betydelse utvecklats mot ordförande. DBL2, bind 7, s. 33, använder ordet *forstander* (sv. *föreståndare*) i likhet med DBL2, bind 4, s. 399, artikeln Fincke. Vid analys av texten på minnesstenen (se också not 116) kan man sluta sig till att *consiliarius* troligen betecknar ordförande för en (student-)nation vid ett universitet, en position som vi mer känner som *curator*.
120. Detta visar att Fincke med all sannolikhet studerade parallellt vid flera universitet i norra Italien under åren 1585-1587. Avstånden är inte större än att man på den tiden på några dagar kunde ta sig mellan de olika städerna.
121. Thomas Finckes barnbarn Rasmus Bartholin var också consiliarius (curator) för den tyska nationen i Padua [Wikipedia, en., 2010-01-03, artikeln Rasmus Bartholin].
122. SKL, bind 8, s. 59, artikeln Fincke. Där står också att Fincke grundade ett medicinskt bib-

- liotek och det stod tidigare i Westfall att Fincke grundade den tyska nationens eller en av de tyska nationernas medicinska bibliotek. Denna uppgift finns inte längre kvar i Westfall, varför det kan ha rört sig om ett missförstånd, kanske en feltolkning av Coemiterium.
123. DAA 1945, s. 4, och DBL1, bind 5, s. 151, artikeln Fincke, Thomas. Man kan fråga sig om det verkligen skulle vara nödvändigt med en egen kyrkogård för studenter från Nordeuropa; det var ju unga män (det fanns inga kvinnliga studenter på den tiden), ofta från adeln, i sina bästa år (20-25 år). Möjliga dödsorsaker kunde vara allvarliga sjukdomar, som t.ex. pesten som blossade upp i storleksordningen var tionde år, eller dueller. [duellens historia finns i många språkversioner av Wikipedia, 2010-01-21]. Duellerandet bland tyska studenter kom senare att bli vanligt förekommande. Bland studenterna i den tyska nationen fanns det troligen också en del protestanter, som väl inte fick begravas på de katolska kyrkogårdarna. Detta var säkerligen speciellt känsligt under denna period som föregick det 30-åriga kriget.
 124. Patres conscriptes.
 125. Kan TVB stå för Tutor Voluntarius Beatus/Beata: salig volontär kyrkovård?
 126. Översättning av Birgit Törngård.
 127. Antagligen en för respektive germanska (tyska) nationen. (Se också not 116.)
 128. Schönbeck, s. 84. Thomas Fincke: *Endoxa paradoxa*, Tubingae [Tübingen], 1587. Varför avslutade Fincke sina studier i Basel och inte i Padua, när universitetet i Padua var ett sådant internationellt lärosäte för medicin?
 129. Schönbeck, s. 96-97.
 130. Galenos (131-ca 200), grekisk läkare och anatom [BL, band 5, kolumn 102]; hans levnadsår varierar i källorna].
 131. Paracelsus (Filippus/Philippus Aurelius Theophrastus Bombastus von Hohenheim) (1493-1541), schweizisk läkare, alkemist och filosof [BL, band 11, kolumn 31, artikeln Paracelsus].
 132. Läran om hur man med kemiska metoder kan bota sjukdomar.
 133. Christianson (2000), s. 199.
 134. Schönbeck, s. 87.
 135. Schönbeck skriver Tondern men det skall med all säkerhet vara Tønning och inte Tønder.
 136. Wikipedia, de., 2010-03-02, artikeln Tønning Schloss.
 137. Schönbeck, s. 85.
 138. Sieverts, s. 31.
 139. Stallaren var hertigens främste ämbetsman och fungerade som mellanhand mellan hertigen och befolkningen. Han var domare och representerade polismyndigheten i sitt område. Det var också han som skötte skatteindrivningen. Dessutom var han ansvarig för skyddsvallarna (mot havet). Stallaren utnämndes av hertigen, ofta på förslag från lokalbefolkningen. Under senare delen av 1500-talet försvagades stallarens ställning. [Østerbye]
 140. Sieverts, s. 32; eller lite tidigare eftersom hon begrovs den 15 juni 1614.
 141. Bartholdy, s. 141. Originaldokumentet finns i Kongelige arkiven i København.
 142. DBL3, bind 4, s. 398, artikeln Fincke.
 143. Schönbeck, s. 85.
 144. Slottved (1978), s. 144.
 145. Thomas Fincke: *Horoscopographia sive de inveniendo stellarum situ astrologia: in qua tabulae declinationum, ascensionum rectarum, differentiarumque ascensionalium generales: ascensionum pro Sphaera omni gradibus definitae obliquitate: positionum et caelestium domorum quidem pro Germania magnaue orbis arctoi parte, Cardinum vero Ranzoviana Holsatica, cum solis diario: Revolutio: profectio: Directio/Thomae Finckii, ad Henricum Ranzovium, Slesvici, 1591.*
 146. Gabrielsen, s. 41.
 147. Se Gabrielsen (exempelvis s. 31-33) för en beskrivning av förändringen av København under renässansen.
 148. Slottved (1978), s. 144. Astronomi har i många länder ända in på 1900-talet varit en del av matematiken. Astronomi handlade då huvudsakligen om att mäta celesta kroppars positioner och beräkna deras rörelser. Senare har astronomi behandlats som en del av fysikämnet, såsom t.ex. astrofysik där man intresserar sig för fysikaliska processer i universum. Den filosofiska fakulteten omfattade ursprungligen de matematisk-naturvetenskapliga disciplinerna. Vid Københavns universitet inrättades den matematisk-naturvetenskapliga fakulteten formellt år 1850. [Slottved, s. 52]
 149. Finns i KB:s dataregister.
 150. Slottved (1978), s. 140.
 151. DBL2, bind 7, s. 33.
 152. Slottved (1978), s. 105.
 153. Vilhadus Adamius och Thomas Fincke: *Theses de peste / de quibus... pro supremo in arte medica gradu...*, respondebit Vilhadus Adamius, præside Thoma Finckio, Hafniae [København], 1603. Finns i KB:s dataregister.
 154. Riksarkivet, s. 3.
 155. Schönbeck, s. 86.
 156. SKL, bind 8, s. 59, artikeln Fincke.
 157. I BOW III, s. 285, sågs i brev nr 1545 till Isaac Lapeyère i Paris, daterat den 13 oktober 1647, att Tyge Brahe hade mer än 32 personer som varit hans elever på Ven. Av dessa fick några lärostolar vid universitetet [i København], medan andra blev biskopar och präster. För en noggrann genomgång av Brahes vetenskapliga centrum på Ven och de många assistenterna där se Christianson (2000).
 158. Jönsson, s. 80. Se också Christianson (2000).
 159. Ingvordsen, s. 45.
 160. Christianson (2000), s. 199.
 161. BOW III, s. 318, brev nr 1586 till Pierre Gassendi i Paris, daterat maj 1648. Gassendi (1592-1655), fransk filosof, matematiker och astronom, gav ut en biografi över Tyge Brahe

- [BL, band 5, kolumn 1098]. Worms brev är skrivit för att ge upplysningar om Brahe för Gassendis biografi [BOW III, s. 317].
162. Ferguson, s. 196.
163. Uraniborg revs däremot 1602 på kungliga direktiv [Jönsson, s. 96].
164. Slottved (1978), s. 291.
165. DBL3, bind 4, s. 399, artikeln Fincke.
166. Ferguson, s. 196.
167. BOW III, s. 318, brev nr 1586 till Pierre Gassendi i Paris, daterat maj 1648.
168. Vid läsning av Christiansons rader ur *Elegy to Dania* så inser man vilken inspirationskälla denna kan ha varit för Shakespeares *Hamlet*, som uruppfördes kort efter Brahes död.
169. Citerat från Christianson (2000), s. 216, 205.
170. DBL3, bind 4, s. 399, artikeln Fincke.
171. *Geometriae rotundi*, s. XIII.
172. Översättning Birgit Törngård, men i författarens lite moderniserade språkdräkt.
173. Dekanus (lat.: decanus; da.: dekan) är chefen (ordföranden) för ett universitets fakultet [BL, band 3, kolumn 848, artikeln Dekanus].
174. Schönbeck, s. 85-86.
175. Slottved (1978), s. 222-223.
176. Slottved (1978), s. 297.
177. Christianson (1970), s. 21.
178. Ganløse Sogn, Ølstykke Herred, Frederiksborg Amt.
179. Svane, s. 139.
180. Gabrielsen, s. 19; Slottved (2010).
181. SKL, bind 8, s. 59, artikeln Fincke.
182. Wikipedia, da., 2010-01-11, artiklarna Regensen och Kommunitetet.
183. SKL, bind 14, s. 1021, artikeln Regensen.
184. SDE, s. 336, artikeln Thomas Fincke.
185. Förkortningen p.p. står för *praeter plura* som betecknar att endast en av flera titlar är nämnd. [Ejvind Slottved, privat kommunikation.]
186. Ejvind Slottved har varit behjälplig vid uttolkandet av texten.
187. BL, band 12, kolumn 139, artikeln Rundetårn.
188. Christian (Christen) Sørensen Longomontanus (Lomborg) (1562-1647), dansk matematiker och astronom [Wikipedia, da., 2010-01-17, artikeln Christen Sørensen Longomontanus].
189. Wikipedia, da., 2010-01-17, artikeln Christen Sørensen Longomontanus.
190. Finckes verk listas i Schönbeck, s. 94-95.
191. Schönbeck, s. 87.
192. Müllers Pinakotek 15, 40, II. fol. Se också P.B.C. Westergaard: *Danske Portrætter*, 1930, stick nr 3169. Porträttet finns som e-bild på Det Konglige Bibliotek (www.kb.dk, 2010-01-25).
193. Information från Uffizierna.
194. Heiken, s. 162, och information från Uffizierna.
195. Personligt besök av författaren 2008.
196. Inventarienummer 2589, okänd konstnär och utan datering. Porträttet var magasinerat vid författarens besök 2008.
197. Müllers Pinakotek 15, 40, I. 8vo. Porträttet finns som e-bild på Det Konglige Bibliotek (www.kb.dk, 2010-01-25).
198. Det danske Kompagni eller Hellig Trefoldigheds Gilde, bildat 1275 men belägg för namnet det Danske Kompagni finns först från 1443. [Nielsen I, s. 226] Under medeltiden var det Danske Kompagni det viktigaste gillet. [Gabrielsen, s. 18]
199. Gabrielsen, s. 41. Breide Rantzau (1556-1618) [DAA, 1901] var son till Henrik Rantzau som både Fincke och Brahe kände.
200. SHBL, band 5, s. 91.
201. SHBL, band 5, s. 91.
202. DAA, 1945.
203. SHBL, band 5, s. 91.
204. DAA, 1945.
205. DAA, 1945, skriver namnet som Birgitte.
206. DAA, 1945.
207. DBL2.
208. DAA, 1945.
209. DAA, 1945.
210. Skou, s. 175.
211. Sieverts, s. 32.
212. Sieverts, s. 32; Nielsen IV, s. 57.
213. Den formella titeln, efter reformationen, var superintendent [Wikipedia, da., 2010-01-18, artikeln Superintendent].
214. Mads Jensen Medelfar (1579-1637), biskop (superintendent) 1620 i Lund [Wikipedia, da., 2010-01-18, artikeln Mads Jensen Medelfar].
215. Hans Brochmann (1594-1638) [Slottved (1978), s.253].
216. BOW I, s. 207.
217. Niels Foss (1588-1645), livmedikus till Christian IV [Wangel, s. 223], provinsialläkare i Skåne [DBL3, bind 4, s. 496] och reseläkare hos Christian IV [Carøe, s. 42].
218. Schönbeck, s. 86.
219. BOW I, s. 90, brev nr 161 daterat den 21 september 1624 i Roskilde.
220. Skou, s. 157.
221. Achen, s. 119.
222. Achen, s. 484.
223. Achen, s. 369.
224. Wikipedia, da., 2010-01-19, artikeln Flensborg.
225. DAA, 1945, s. 3.
226. DAA 1945, s. 4. Beskrivningen av vapenskölden är lite knapphändig. Vid ett besök i Padua 2008 gjordes ett försök att undersöka huruvida vapenskölden finns kvar där än idag. Tyvärr pågick en konferens i lokalen varför det inte gick att verifiera uppgiften.
227. Personlig besök av författaren.
228. Wikipedia, it., 2010-08-23, artikeln Archiginnasio di Bologna. Archiginnasio (»ärkegymnasium») är ett ord med grekiskt ursprung som betyder »den förnämsta skolan, den viktigaste skolan eller huvudskolan».
229. Sieverts-familjens (Thomas Finckes frus släkt) vapen har en halv heraldisk lilja och en sexuddig stjärna [Siverts, s. 28]. Att det finns liljor och stjärnor både i Finckes och i Sieverts-familjens vapen torde vara en tillfällighet, eftersom Fincke gifte sig med Söster Ivers först efter hemkomsten från Italien.

230. DBL1, bind 5, s. 152, artikeln Fincke, Thomas.
 231. DBL1, bind 5, s. 152, artikeln Fincke, Thomas.
 232. SKL, bind 8, s. 59, artikeln Fincke.
 233. Slottved (1978), s. 152.
 234. Slottved (1978), s. 143.
 235. DAA, 1945.
 236. Slottved (1978), s. 143.
 237. DAA, 1945.
 238. Slottved (1978), s. 142.
 239. Slottved (1978), s. 155.
 240. SHBL, band 5, s. 91.
 241. DAA, 1945.
 242. Slottved (1978), s. 150, 136.
 243. Slottved (1978), s. 107.
 244. Slottved (1978), s. 76.
 245. Meldgaard, s. 210.
 246. Slottved (1978), s. 152.
 247. Slottved (1978), s. 109.
 248. Slottved (1978), s. 109, 107, 105.
 249. Slottved (1978), s. 108.
 250. Slottved (1978), s. 109.
 251. Slottved (1978), s. 144.
 252. Slottved (1978), s. 211.
 253. Slottved (1978), s. 152.
 254. Slottved (1978), s. 109, 107, 105.
 255. Rasmus Bartholin var lärare till Ole Rømer [Wikipedia, sv., 2010-08-18, artikeln Rasmus Bartholin].
 256. Slottved (1978), s. 152.
 257. Slottved (1978), s. 145.
 258. Wangel, s. 223.
 259. DAA, 1945; Wangel, s. 223.
 260. Slottved (1978), s. 110.
 261. Slottved (1978), s. 107.
 262. Slottved (1978), s. 150, 136.
 263. Slottved (1978), s. 144.
 264. Skou, s. 157, där ingen definition på klan ges.
 265. DAA, 1945.
 266. DAA, 1945.
 267. Slottved (1978), s. 153.
 268. Slottved (1978), s. 80, 76, 74, 79.
 269. Slottved (1978), s. 150.
 270. Slottved (1978), s. 137.
 271. Slottved (1978), s. 141.
 272. Slottved (1978), s. 143.
 273. Slottved (1978), s. 107.
 274. DAA, 1945.
 275. Slottved (1978), s. 144.
 276. Slottved (1978), s. 109, 107, 105.
 277. Slottved (1978), s. 154.
 278. Slottved (1978), s. 107.
 279. SHBL, band 5, s. 91.
 280. Slottved (1978), s. 137.
 281. Slottved (1978), s. 151.
 282. Slottved (1978), s. 143.
 283. Slottved (1978), s. 80, 176.
 284. Slottved (1978), s. 80.
 285. Slottved (1978), s. 80, 76, 74.
 286. Slottved (1978), s. 146.
 287. Slottved (1978), s. 81, 77, 74.
 288. Slottved (1978), s. 146.
 289. Slottved (1978), s. 81, 77.
 290. Slottved (1978), s. 113.
 291. Slottved (1978), s. 136.
 292. Christianson (2000), s. 54.
 293. Wikipedia, da., 2010-02-19, artiklarna Christian Bohr, Niels Bohr, Harald Bohr och Aage Bohr.
 294. Ejvind Slottved, personlig korrespondens.
 295. Christianson (2000), s. 199.
 296. Kragh, s. 272.
 297. Kragh, omslagets bakre insidor.

Ulf Ekblad, f. 1953, fil.dr i fysik, styrelsemedlem av släktforskarföreningen *DIS-Filbyter*, f.d. vice ordförande och sekreterare i *Napoleonsällskapet i Sverige*. Har skrivit ett 60-tal rapporter om militär rymdteknik och hällit personhistoriska föredrag. Thomas Fincke är hans ana 13 generationer bakåt. E-post: ulf.ekblad@comhem.se.

Författaren riktar ett stort tack till universitetshistoriker Ejvind Slottved vid Københavns universitet för hjälp med tolkningen av texten på minnesstenen i København. Likaså ett stort tack till Birgit Törngård för hennes översättningar av de latinska texterna.

Frie afrocaribiske kvinders seksuelle relationer og parforhold i Christiansted på St. Croix, Dansk Vestindien ca. 1780-1820

Af Marie Veisegaard Olsen

Det var en udbredt praksis for frie afrocaribiske kvinder i Dansk Vestindien at indgå i uægteskabelige forhold, selv om denne praksis ifølge Danske Lov var at betegne som utugt, og at de i samtiden almindeligvis blev beskrevet som løsagtige og promiskuøse. Nærværende artikel omhandler de frie afrocaribiske kvinders seksuelle praksisser i byen Christiansted på St. Croix i perioden ca. 1780-1820. Artiklen undersøger, hvordan og hvornår de frie afrocaribiske kvinders seksualliv i denne periode blev præget af det dansk vestindiske slavesamfunds racistiske ideologi.¹

Indledning

Den danske ø St. Croix var ved slutningen af 1700-tallet et fuldt udviklet sukkerproducerende vestindisk slavesamfund bestående overordnet af en samfundsgruppe af frie eurocaribiere af europæisk oprindelse (især britisk) og en gruppe afrocaribiske slaver af enten ren afrikansk eller blandet afrikansk-europæisk oprindelse. Der var dog gennem årene gradvis fremvokset en mellemgruppe af frie afrocaribiere, som bestod af frigivne slaver eller efterkommere af tidligere slaver. Disse frie afrocaribiere levede som frie mennesker, men dog med indskrænkede rettigheder i forhold til dem, der var af ren europæisk oprindelse.

I caribisk historieskrivning har man haft svært ved at forklare tilstedeværelsen af frie afrocaribiere i de caribiske slavesamfund, idet de brød med den racebaserede logik, som samfundsstrukturen hvilede på. En samfundsorden, hvor afrocaribiere helst skulle være slaver, og eurocaribiere helst skulle være slaveejere. De frie afrocaribiere beskrives derfor ofte i historiografien som værende en indre modsætning i samfundet, hvis eksistens enten ikke rigtig kan forklares, eller de bliver simpelthen forklaret som et uheld.

Grunden til dette fortolkningsproblem er den analyseramme, man har tolket de frie afrocaribiere ud fra. Historikere har i høj grad taget udgangspunkt i at betragte undertrykkelsen af afrocaribiere i slavesamfundet som et faktum, snarere end en social relation, som hele tiden måtte reproducere. Ud fra denne forståelse har fokus enten været på

Udsnit af havnepladsen i Christiansted på St. Croix. Tegnet i 1815 af officeren H.G. Beenfeldt. Han skildrede i flere værker dagliglivet i byerne Christiansted og Frederikssted på St. Croix. Beenfeldts tegninger og malerier er nogle af de få, som viser både afro- og eurocaribierne i deres dagligdag. Her vises koloniens to arketyper af afrocaribiske kvinder. (Rigsarkivet: Kort- og Tegningsamlingen: Rentekammeret. 337,211 a)

situationer eller forhold såsom lovgivning, der viser, at afrocaribiere blev undertrykt, eller man har set på slavernes modstandsformer såsom at gøre slaveoprør. Med andre ord har fokus enten været på at undersøge undertrykkelsen eller modstanden.

I nyere historiske studier er man begyndt at inddrage eksistensen af raceforestillinger² om afrocaribiere, som de kom til udtryk i samtidige eurocaribiske beretninger og skrifter. Få har endvidere inddraget betydningen af køn³ og har undersøgt særlige race- og kønsforestillinger om afrocaribiske kvinder, og hvordan disse forestillinger indgik i måden hvorpå, man søgte at retfærdiggøre og organisere undertrykkelsen i slavesamfundet. Forestillingerne er dog i disse studier blot blevet taget som endnu et bevis på undertrykkelsen. I denne forbindelse har enkelte historikere undersøgt sammenhænge mellem forestillinger og praksisser i slavesamfundet. De har enten søgt at afdække, hvordan forestillinger bestemte afrocaribiernes praksisser, eller de har under-

søgt, hvordan afrocaribiere i deres praksisser gjorde modstand mod forestillingerne.

Disse fokusområder giver dog problemer med at forstå eksistensen af gruppen af frie afrocaribiere og de frie afrocaribiske kvinders praksisser, såsom deres seksuelle ageren. Det er nemlig svært at forstå disse entydigt som modstand eller undertrykkelse, som også nærværende artikel fremviser. En nærmere undersøgelse af forholdet mellem forestillinger og de frie afrocaribiske kvinders praksisser ud fra en forståelse af undertrykkelsen som en social relation, der hele tiden måtte reproduceres, ville i stedet kunne give en bedre forståelse af de frie afrocaribiske kvinders vilkår og handlerum i Dansk Vestindien.

Jeg vil i det følgende begrænse mig til at beskrive, hvordan og hvornår de frie afrocaribiske kvinders seksuelle praksisser blev påvirket af samtidens race- og kønsforestillinger om afrocaribiske kvinder. Dette indebærer en fremstilling af periodens syn på den frie afrocaribiske kvinde, samt hvordan synet på hende kom til udtryk i lovgivning og sociale konventioner og hermed lagde rammerne for hendes mulige praksisser. Slutteligt, hvordan de frie afrocaribiske kvinders seksuelle ageren skal ses i lyset af disse påvirkninger.

De frie afrocaribiere

I perioden 1780-1820 voksede andelen af den frie afrocaribiske befolkningsgruppe eksplosivt i Dansk Vestindien. På St. Croix fra 374 individer i 1780 til i 1815 at udgøre et antal på 2.480. Langt over halvdelen af de frie afrocaribiere fandt bosættelse i byen Christiansted, hvor de arbejdede som håndværkere, handlende, syersker, tyende, daglejere etc. Enkelte levede af deres formue og ejendom (herunder slaver), eller de var understøttet af en partner eller familie. Nogle levede også af almisser. De var således en meget blandet gruppe i forhold til formue og social position.⁴

Gruppen af frie afrocaribiere var kendetegnet ved en overvægt af kvinder. En tendens, der også er set blandt gruppen af frie afrocaribiere i andre caribiske slavesamfund.⁵ Ifølge et mandtal over frie afrocaribiere i Christiansted i 1780 var 60 procent af de voksne frie afrocaribiere kvinder, og fra 1790'erne og frem til 1820'erne var andelen oppe på omtrent 70-73 procent.⁶

Denne overvægt af frie afrocaribiske kvinder på St. Croix synes mest af alt at skyldes frigivelsesmønstrer. Grunden synes blandt andet at skulle findes i det forhold, at der var flere kvindelige husslaver i byen, og at flere af disse i modsætning til plantageslaverne, der arbejdede i store sjak i markerne, har kunnet opbygge tætte relationer til personer, der hjalp

dem til frihed.⁷ Disse personlige forhold kunne opstå gennem et arbejdsfællesskab (for eksempel frigav den eurocaribiske bagerske Kierulff sin medhjælper slavinden Kitzy Næser), men seksuelle forhold har også spillet ind. Det var således ikke ualmindeligt at frigive eller købe sin afrocaribiske kæreste/samleverske for derefter at frigive hende. Ligeledes er der slavekvinder, der har opnået friheden gennem familierelationer og netværk bestående af både frie afrocaribiere og eurocaribiere.⁸

Forestillinger om den afrocaribiske kvinde

Fra begyndelsen af kolonitiden i Dansk Vestindien eksisterede der, ligesom i de andre europæiske caribiske slavesamfund, raceforestillinger om afrocaribierne. Forestillinger, som indgik i måden, hvorpå den eurocaribiske overmagt argumenterede, retfærdiggjorde og organiserede slavesamfundet.⁹ Et træk ved raceforestillingerne om afrocaribierne i slaveriet var en bred nedvurdering af disse gennem deres kultur, religion, seksualmoral, fysik og hudfarve. En dansk beretning fra ca. 1740'erne omtaler for eksempel afrocaribiernes kultur og deres opførsel som værende generelt præget af et vildere væsen og af »Trolddom, Mord og Undskab«.¹⁰

Vigtigheden af hudfarven ses desuden af de betegnelser, man brugte om personer i Dansk Vestindien. Betegnelsen »blank« eller »hvid« blev brugt om personer af ren europæisk afstamning, og »neger(inde)« eller »sort« blev brugt om personer af ren afrikansk afstamning. Herefter var der diverse grader af hudfarve for de personer, som var af blandet europæisk og afrikansk afstamning. »Mulat(inde)« blev brugt om børn af en »blank« og en »negerinde«. »Mustice(inde)« om børn af en »blank« og en »mulatinde«. Og enkelte gange brugt var betegnelsen »castice(inde)« om børn af en »blank« og en »musticeinde«, og betegnelsen »pustice(inde)« om børn af en »blank« og en »casticeinde«. Betegnelsen »sambo(inde)« dækkede børn af en »sort« og en »mulat(inde)«, men blev ikke brugt særlig meget; i reglen kaldtes de blot »neger(inder)«.

I slaveriet indgik dog ikke blot forestillinger om race, men også idéer om køn, især for kvinden. Der eksisterede således forestillinger om en både ukvindelig og seksualiseret afrocaribisk kvinde. I mange samtidige beretninger fra Caribien ses beskrivelser af afrocaribiske kvinders nøgenhed, afvigende seksualitet og lange hængende bryster. Førnævnte danske beretter konstaterer for eksempel, at det er umuligt at se forskel på afrocaribiernes biologiske køn, undtagen at kvinderne har »større lange Bryster med stoere Lange røede-Vorter, som henger og slaar dem need midt paa Maven, naar de Løber«.¹¹ Han omtaler desuden afrocaribiske kvinders promiskuitet:

»[...] men naar dem gives den mindste Lejlighed, saa forsømmer de sig icke med Miiner, Gebærder, og tienniste at faa en Gemeen Omgængelse, hvilket har forført de fleste af voris Europæiske Unge Mand-Kiøn til at have en Gemeen Lægelig omgængelse med dennem.«¹²

Beretteren undskylder hermed de eurocaribiske mænd, som indleder forhold til afrocaribiske kvinder med, at de er unge, og at de bliver forført af kvinderne og derfor er uden skyld. Dermed legitimeres også en uægteskabelig omgang med den afrocaribiske kvinde. Disse stereotyper var med til at retfærdiggøre en samfundsorden, hvor den kvindelige slave kunne indtage rollen som både den stærke, hårdføre og ukvindelige markarbejder, men også som et seksuelt objekt for eurocaribiere.¹³

Mod slutningen af 1700-tallet kom der i skrifter og beretninger i stigende grad en mere klar italesættelse af en racemæssig underordning af afrocaribieren og den afrocaribiske kvinde, der gjorde dem mere bun-

Udsnit af akvarel af havnen i Christiansted på St. Croix 1815. Udført af officeren H.G. Beenfeldt. (Rigsarkivet: Kort- og Tegningsamlingen: Rentekammeret. 337,211 b)

det af deres hudfarve. Et eksempel på en person, der argumenterer ud fra en dybere racistisk forestilling, er følgende anonyme skrivelse til den danske administration ca. 1802.¹⁴

»Foruden den naturlige forskjel imellem sorte og hvide er der og en væsentlig, som er denne, at Negre har ingen cartilage i Tippen af Næsen. En Mulat har lidet, en Mustis mere, en Castise endnu mere og en Pustise næsten ligesaa meget, som en blank, hvilken generation er den første, som med Kongelig Tilladelse burde og kunde friegives, naar Eyeren være istand dertil.«¹⁵

Denne anonyme eurocaribier giver udtryk for en raceopfattelse, der nærmer sig et biologisk racebegreb. Et sådan syn på afrocaribiere ses generelt udtrykt over hele Caribien i perioden, og jeg vil mene, at dette er et udtryk for bekymringen over et stigende antal frie afrocaribiere og en debat om denne voksende gruppes rolle i slavesamfundene.¹⁶

Forestillingen om den frie afrocaribiske kvinde som promiskuøs og som stræber efter materielle goder blev også forstærket i perioden og anskuet som en del af hendes natur. Denne udvikling skal nok ses i relation til overvægten af kvinder i gruppen af frie afrocaribiere, og at mange af dem var i parforhold med eurocaribiske mænd. Et eksempel på en nedsættende og seksualiseret beskrivelse af de frie kvinder gives af Christiansteds eurocaribiske skolerektor Hans West i 1790:

»Gravitetiske flyde disse stolte Dronninger med langsomme skridt deres ranke Kroppe frem igeiennem Gaden, prydede med Straa eller fine engelske Kastor-hatte, lange Guld-Øre-ringe, Guld-halssmykker, adskillige Ringe paa alle deres gule Fingre, og Armbaad; iført prægtige Klæder af kosteligt engelsk eller ostindisk Sirts, det fineste Muslin, eller klart Kammerdug med lange Slæb [...] Christne er de fleste af disse [...] Men mere ublue Mennesker med saa megen Air og saa megen Levemaade, som disse virkelig besidde kan vel neppe tænkes [...] stolte og uforskammede mod Blanke, med mindre det er mod Gentlemen, hvor de kunne vente sig at giøre en Coup.«¹⁷

Disse forestillinger skal også ses som en reaktion på den fremvoksende europæiske protest mod slaveriet i slutningen af 1700-tallet (slaveriet blev afskaffet i 1848 i Dansk Vestindien). Slavemodstandere tog i deres

kritik af slaveriet udgangspunkt i samtidens europæiske middelklasses kønsforestilling om kvinder som »the gentler sex« og i forlængelse heraf idéen om kvindens rolle som hustru og moder stærkt tilknyttet hjemmet. De fokuserede derved på slaveriets ødelæggende effekt på afrocaribisk familieliv og en »ukvindelig« behandling af den afrocaribiske kvinde. Her tænkes blandt andet på hendes anvendelse til markarbejde og fratagelsen af rollen som ærbar hustru og moder.¹⁸

Mod slutningen af 1700-tallet var der således fremkommet en dybere racistisk forestilling og et særligt fokus på den afrocaribiske kvindes seksualitet. Denne dybere racistiske forestilling gjorde, at afrocaribiere, herunder den frie afrocaribiske kvinde, i højere grad end tidligere blev bundet entydigt af deres hudfarve. Det er i hvert fald det billede, som tidens slaveejere, embedsmænd og debattører gav. Spørgsmålet, som forfølges i resten af artiklen, er, hvordan denne forestilling spillede sammen med de frie afrocaribiske kvinders seksuelle praksisser.

Lovgivning og acceptable sociale konventioner: Ægteskab og lejemål

Den gældende lov i Dansk Vestindien var Danske Lov fra 1683. Men Danske Lov gav flere vanskeligheder i den racebaserede dansk vestindiske samfundsstruktur, blandt andet i relation til seksuelle forhold mellem eurocaribiere og frie afrocaribiere. Grundet synet på afrocaribiere, og for at opretholde skellet mellem de forskellige samfundsgrupper, var lovformeligt ægteskab mellem en eurocaribier og en fri afrocaribier således ikke socialt accepteret. Dette til trods for, at der ikke på noget tidspunkt var nogen retmæssig lov, der forbød dette.¹⁹

Uægteskabelige forhold mellem eurocaribiske mænd og frie afrocaribiske kvinder var til gengæld udbredt i Dansk Vestindien. Den lutherske missionspræst Torkild Lund skrev for eksempel til sin overordnede August Kreydahl i 1788:

»Man veed at næsten alle Blanke, som ey ere gifte, har deres Vif (gemeenlig Mulatinde) og naar hand bliver gift, lader han Viven fare, og tillader hende at opsøge sig en anden Mand.«²⁰

Det skal i relation til indgåelsen af seksuelle forhold mellem eurocaribiere og afrocaribiere pointeres, at det var absolut uacceptabelt for en afrocaribisk mand og en eurocaribisk kvinde at indgå ægteskab, og i det hele taget at indgå i seksuelle forhold. De eurocaribiske mænd havde en seksuel ret til både koloniens afrocaribiske og eurocaribiske kvinder: en seksuel ret til de eurocaribiske kvinder gennem ægteskab og til de afro-

caribiske kvinder gennem uægteskabelige forhold, mens den afrocaribiske mand kun havde seksuel ret til den afrocaribiske kvinde.²¹ Den eurocaribiske kvindes seksuelle afholdenhed fra afrocaribiske mænd var dermed en vigtig demonstration af en eurocaribisk overmagt.

Frie afrocaribiske kvinders indgåelse i uægteskabelige forhold med eurocaribiske mænd som såvel afrocaribiske mænd var dog ifølge Danske Lovs bestemmelser om seksuelle forhold mellem ugifte, de såkaldte lejermål, at betegne som utugt og skulle straffes med bøde. Hvis pågældende ikke kunne betale bøden, skulle de i stedet straffes efter deres formue og med fængsel på kroppen. Det vil sige, at man kunne regulere bødens størrelse efter de skyldiges formåen og supplere med fængselsstraf, arbejdsstraf eller andre former for erstatningsstraf. Hvis parret giftede sig, blev bøderne reduceret. Det egentlige formål med Danske Lovs lejermålparagraf var et ønske om at få folk til at gifte sig.²² Lejermålparagraffen gav dog flere problemer i Dansk Vestindien grundet den særlige betydning, race spillede i kolonien.

I nogle ekstrakter af Christiansteds byfogedregnskaber er der i årene 1780-84 registreret 89 lejermålssager. Eksistensen af disse lejermålssager er meget unikke i international henseende og har ikke været kendt tidligere i Dansk Vestindisk forskning. Ud af de 89 lejermålssager er 4 af de involverede kvinder eurocaribiske, 31 af dem er frie afrocaribiske kvinder, 46 slavekvinder, og 8 af dem er listet uden angivelse af hudfarve og status.²³

I 1782 skrev Christiansteds byfoged følgende notits i forbindelse med lejermålssagerne:

»Dee ved leiermaals bøderne forekommende vanskeligste har fornemmelig 2de aarsager: Enten nægte de Factum, i hvilket Tilfælde det er uoverensstemmende mod Lovens Principia at paalægge den beskyldte Ed, da en frie-mulatin-des eller frie-negerindes /: saasom disse gemenlig ere løse fruentimmere /: og endnu mindre en slavindes Angivelse synes at kunde virke saa stor en formodning, som lovens 6-13-5 udfordrere og som ene og allene er grundet paa fruentimmerets gode og ubesmittede rygte. ellers de 2) er saa fattige at de næppe har det nødvendige til livets ophold, i hvilket fald fængsel paa vand og brød skulle have sted; men da fængslerne her ere meget slette: saa vilde en saadan straf paaføre disse Elændige syndere, ja døden selv. Det indstilles derfor til højlovlig Decision om ikke Leiermaals bøder, som upassende med de locale omstændigheder her, i de anførte Tilfælde maa udgaae af Regnskabet.«²⁴

Byfogeden fandt således, at det ikke var ønskværdigt at forfølge lejermålssagerne grundet lokale omstændigheder. Han mente blandt andet, at man ikke kunne pålægge de mænd, der benægtede at have begået lejermål, at aflægge ed på deres uskyld. Hvis kvinden blev anset for at være løsagtig, kunne hendes ord ikke stå til troende, og i forlængelse heraf behøvede manden da ikke at aflægge ed.²⁵ Og byfogeden var netop af den mening, at afrocaribiske kvinder var løsagtige. Herved kommer forestillingen om den afrocaribiske kvinde som promiskuøs tydeligt frem. I relation hertil forholdt han sig overhovedet ikke til de registrerede eurocaribiske kvinder i regnskaberne. Ydermere skal det påpeges, at når byfogeden fremhævede, at det var lig med døden at komme i fængsel, var dette ikke korrekt, idet andre kilder vidner om, at forholdene ikke var så strenge i fængslet i Christiansted.²⁶ Byfogedens begrundelser, for at lejermål mellem afrocaribiske kvinder og eurocaribiske mænd ikke skulle forfølges, må da mere ses som en undskyldning. En undskyldning, der kunne bruges til at afskaffe lejermål i kolonien mellem afrocaribiske kvinder og eurocaribiske mænd, og dermed gøre de seksuelle forhold mellem disse uofficielle.

I 1784 kom så den lovgivning, som byfogeden havde efterspurgt. Det blev således bestemt af administrationen i Dansk Vestindien, at en ugift afrocaribisk mor, til forskel for en eurocaribisk kvinde i samme situation, ikke måtte udspørges af præsten om faderskabet til barnet. Afgav den afrocaribiske kvinde frivilligt denne oplysning, kunne en udlagt eurocaribisk barnefader nøjes med en simpel benægtelse i stedet for - som reglen i de eurocaribiske forhold var - at værge sig med ed.²⁷

Reskriptet afsatte dermed forskellige rammer for afrocaribiske og eurocaribiske kvinders seksualitet, eller sagt på anden måde, eurocaribiske kvinders seksualitet blev mere strikt reguleret end de afrocaribiske kvinders. Dette viser et tydeligt ønske om, at eurocaribiske kvinder skulle udfolde deres seksualitet inden for ægteskabet, mens afrocaribiske kvinder var tilladt en »løsagtig« opførsel. Den danske administration støttede dermed op om indgåelsen af uægteskabelige forhold mellem eurocaribiske mænd og afrocaribiske kvinder, og i forlængelse heraf kan den siges at have medvirket til at opretholde den racemæssige forestilling om den promiskuøse afrocaribiske kvinde, og i forlængelse heraf med til at opretholde magtbalancen i kolonien.

I de efterfølgende år ses der som et resultat af loven kun få anmeldte lejermålssager, og mellem 1795-1806 er ingen lejermålssager angivet. Lejermål fortsætter dog, på nær år 1803, med at være listet som en post i fogedens regnskabsbog indtil 1812, hvor bøderne for simpelt lejermål afskaffes i dansk lovgivning.²⁸

De frie afrocaribiske kvinders seksuelle ageren

I 1788 skrev den lutherske missionspræst på St. Croix, Hans Thjellesen, en længere rapport til Generalkirkeinspektionskollegiet om hans afrocaribiske menighed. Thjellesen var som nyankommen fra Danmark chokeret over sin menigheds uægteskabelige levned og over, hvordan mange af dem gennem deres liv nåede at indgå i adskillige uægteskabelige forhold og få flere uægte børn.²⁹

Samme år skrev den lutherske missionspræst, Torkild Lund, ligeledes en rapport til sin overordnede August Kreydahl om sin afrocaribiske menighed på St. Thomas. I rapporten beskrives hver enkel af menighedens i alt 163 medlemmers seksuelle adfærd og deres parforhold, hvilket giver et malende billede af den seksuelle ageren i Dansk Vestindien ved slutningen af 1700-tallet.³⁰ De fleste af menighedens kvindelige medlemmer (både slaver og frie) levede, eller havde levet, i uægteskabelige forhold, nogle med afrocaribiske mænd og andre med eurocaribiske mænd. Der fremkommer hermed ved slutningen af 1700-tallet det billede, at mange af de afrocaribiske menighedsmedlemmer havde et andet syn på, hvad der udgjorde korrekt seksuel adfærd og moral end den af samtidens europæiske. Det sociale og kulturelle liv blandt frie afrocaribiere må forventes at have været påvirket af afrikansk kultur og religion, selv om der i perioden var en kraftig påvirkning fra slavemodstandere og kristne missionærer om at ændre afrocaribiernes idéer om korrekt opførsel for henholdsvis mænd og kvinder og at give afrocaribierne europæiske kristne værdier såsom idéen om ægteskab.³¹

Det indtryk, man får ved læsning af Lunds rapport, er, at flere af kvinderne levede uafhængigt af en mand. Nogle gange havde de en partner, andre gange boede de alene. Dette forhold støttes op af matriklerne fra Christiansted, hvor mange frie afrocaribiske kvinder er opgivet som ejer og husstandsoverhoved af en bolig.³² Når kvinderne indgik i et forhold, var det for de flestes vedkommende med én mand for en vis periode. Forholdet med denne kunne være af kortere eller længere varighed. Af de længerevarende forhold blev nogle gift med en fri afrocaribier, andre levede i faste parforhold.³³

Seksuelle relationer til eurocaribiske mænd

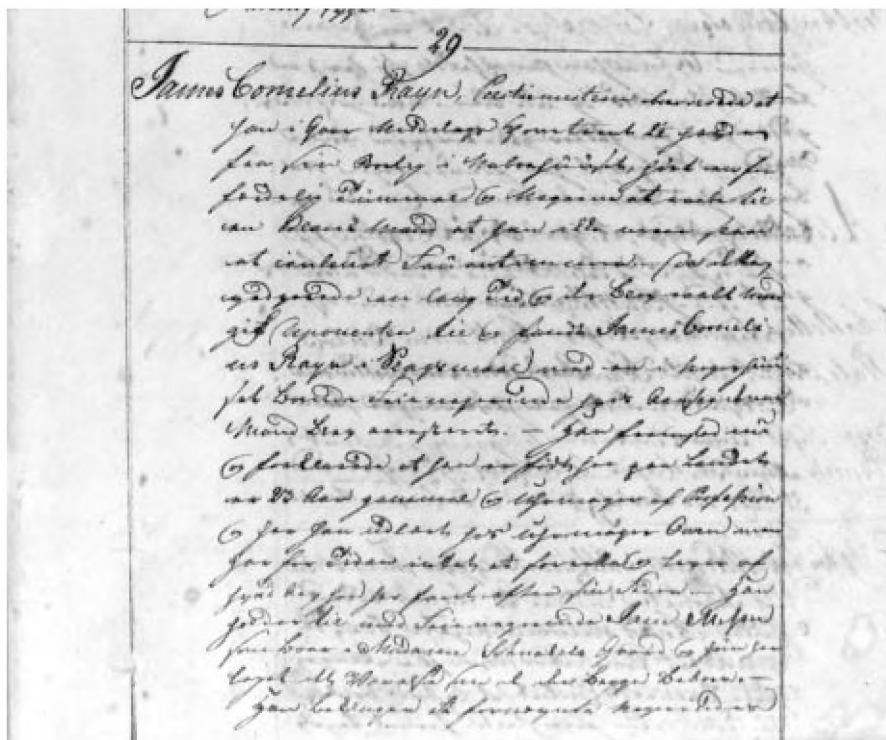
I de skriftlige kilder fra Christiansted fremtræder især en gruppe frie afrocaribiske kvinder af lysere hudfarve, som i deres liv nåede at indgå i flere parforhold og få børn med eurocaribiske mænd med en vis social position. De var købmænd, embedsmænd, kaptajner eller plantageejere. Forholdene endte typisk, når manden blev gift, men det skete ligeså tit, fordi han fik hustruen ud til kolonien, han døde, eller han forlod øen.

Et eksempel på en kvinde, der indgik i flere forhold med eurocaribiske mænd, er »frimulatinden«³⁴ Susanna Uytendahl, datter af en afrocaribisk kvinde og formentligt Johannes B. Uytendahl, Baron Bretton. I sit liv vides hun med sikkerhed at have indgået i forhold med tre eurocaribiske mænd, med hvem hun i alt fik fire børn. Hun fik datteren Anna Heegaard med toldkasserer og plantageejer Jacob Heegaard i 1790. Han blev gift kort før datterens fødsel, og det lader til at have endt forholdet. Herefter var hun sammen med skibskaptajn Hans Cappel, med hvem hun fik to døtre. Han døde i 1798, da hans skib forliste. I 1802 skulle en styrmand Peter Wittrog have indlogeret sig hos hende, og han blev snart far til hendes sidste barn, en dreng, i 1803. Hans kone kom ud til kolonien samme år, dette barn blev født, men døde det efterfølgende år, hvorefter Wittrog indtil sin død ti år senere levede i et fast parforhold med Uytendahl.

To af Uytendahls døtre indgik på samme måde som moderen i flere forhold med eurocaribiske mænd. Den mest kendte af disse er Anna Heegaard, der nåede at være husholderske for tre-fire forskellige mænd, indtil hun blev generalguvernør Peter von Scholtens samleverske.³⁵ Mange af de vestindiske guvernører havde en fri afrocaribisk samleverske. Foruden Peter von Scholten og Anna Heegaards forhold kan for den undersøgte periode i Dansk Vestindien påpeges generalguvernør Adrian Bentzons (1816-18) samleverske, »frimusticeinden« Henriette Franciska Coppy.³⁶

I samtiden blev det fremhævet, at disse kvinder indgik i forhold med eurocaribiske mænd for at forbedre deres materielle velstand. Men man skal dog være forsigtig med at pålægge de afrocaribiske kvinder rollen som udspekulerede strateger. I den undersøgte periode ses der blandt de frie afrocaribiere at være fremvokset en gruppe med eurocaribiske rødder og med deres egen økonomiske, sociale og kulturelle identitet. Det, at flere af kvinderne fandt deres partner blandt koloniens bedre stillede eurocaribiske mænd, kan i stedet anskues som en tradition og et naturligt ønske om at vedligeholde familienetværket. At man fandt en partner, der matchede det økonomiske, sociale og kulturelle miljø, som de selv var en del af, tyder ligeledes på, at man fulgte en social praksis, der passede til denne gruppes position i samfundet. I et samfund reguleret på hudfarve har den eurocaribiske mand i forhold til den frie afrocaribiske dog generelt kunnet besidde en højere status og position end en afrocaribisk mand. Dette har også medvirket til at gøre ham til en mere tiltrækkende livspartner. Det har nok heller ikke været uvæsentligt, at deres børn fik lysere hudfarve.

En anden gruppe af frie afrocaribiske kvinder har samlevet med mindre bemidlede eurocaribiske mænd. Disse kvinder har færdedes i helt andre sociale lag og levet sammen med en helt anden type mand. Disse

Udsnit af side i Christiansteds politijournal af den 29. august 1815. Teksten fortæller om eurocaribieren James Cornelius Rayn, der er blevet anholdt for at have slået sin frie afrocaribiske samleverske Jane Messer. Politijournalerne fortæller os i dag en masse om livsvilkårene i Dansk Vestindien, blandt andet om de frie afrocaribiske kvinders parforhold. (Rigsarkivet: Christiansted Byfoged: Politijournaler 1798-1848: optegnelse 29. aug. 1815: arkivnr. 684, pk. nr. 38.31.5)

kvinders liv fremtræder desværre ikke i samme grad i kilderne. Man kan få enkelte glimt af kvindernes parforhold gennem kilder som for eksempel Lunds rapport, men også politijournalerne fra Christiansted giver et indblik i mindre bemidlede frie afrocaribiske kvinders seksuelle parforhold med eurocaribiske mænd. I 1815 skrev politimesteren for eksempel følgende rapport:

»[...] fandt James Cornelius Rayn i Slagsmål med en i Negerhuset boende Frinegerinde hvis Aarsag denne Mand blev arresteret. – Han fremstod nu og forklarede at han er født her paa Landet er 23 Aar gammel og Uremager af Profession men har for Tiden intet at forrette og lever af Arv han har efter sin Fader. Han holder til med Frinegerinde Jane

Messer som boer i Madame Schuberts Gaard og hun har lejet dette Værelse som de der begge beboer. – Han beklager at fornævnte Negerindes Opførelse var så provokerende at han ikke kunde undgaa at prygle hende og hun har fornærmet ham i 4 Dage i Rad [...]«³⁷

Man kan spørge sig selv, hvorfor nogle kvinder har levet med sådanne mænd? Generelt må man påpege, at frie afrocaribiske kvinder højt sandsynligt har indgået i seksuelle parforhold på baggrund af opståede kærlige følelser, hvor det har været til gavn for begge parter, og hvor de har kunnet hjælpe hinanden i hverdagens funktioner.

Der har været stor forskel på, hvordan forhold mellem frie afrocaribiske kvinder og eurocaribiske mænd er blevet anskuet i samtiden. Forskelle, der blandt andet hang sammen med deres sociale position. Baggrunden for mændene til at indgå i disse forhold har været tidens forestilling om den løsagtige afrocaribiske kvinde, som tillod dem at indgå i uægteskabelige forhold med kvinder, uden at dette kunne anskues som umoralsk.

De frie afrocaribiske kvinder, der indgik i forhold med koloniens embedsmænd og plantageejere, blev af flere mænd anskuet som elskerinder, og med dette syn fulgte en særlig rolle og ageren overfor kvinderne og deres børn. I viceadmiral Hans Birch Dahlerups erindringer fortæller han om sit ophold på St. Croix 1816-18, hvorledes de fornemste embedsmænd i Christiansted mødtes ved soiréer, hvor der blev samtalet, spillet, spist og drukket. Soiréer som han selv deltog ivrigt i. Han observerede ved disse lejligheder, hvordan embedsmændenes frie afrocaribiske samleversker, som han påpeger, de fleste mænd havde, ikke lod sig se ved selskaberne, men opholdt sig i et sideværelse.³⁸

Et andet forhold, der viser disse kvinders særlige rolle, er Dahlerups beretning om, hvordan generalguvernør Bentzons samleverske Coppy blev sendt bort fra guvernementhuset, da Bentzons amerikanske hustru skulle ankomme til øen. Hustruen valgte dog i sidste øjeblik at blive væk, og Coppy blev derfor hentet retur, og ifølge Dahlerup kom alt tilbage i den gamle gænge.³⁹ I denne sammenhæng kan det nævnes, at da Bentzons 10-årige søn, som han havde fået i ægteskab med sin amerikanske kone, døde i 1818, udtalte han »for nogle Maaneder havt en haard Ulykke, min eeneste Søn, henad 9 Aar gammel og som havde Anlæg, druknede i Isen i Amerika.«⁴⁰ På dette tidspunkt havde han også en søn med Coppy.

Der er dog flere klare eksempler på eurocaribiske mænd, der indgik i et arbejdsfællesskab og/eller levede i livslange forhold med deres frie

afrocaribiske samleverske, og som lader til at have anskuet hende, som var hun hans ægtehustru. Her kan nævnes den unge »negerlavinde« Elizabeth Bladwell, som i 1796 blev husholderske for den eurocaribiske slagter Moreton. Disse to indgik snart i et seksuelt forhold. I 1800 fik de datteren Elenor Moreton, og efterfølgende opnåede både mor og barn friheden. Moreton og den frie afrocaribiske Elizabeth Bladwell fortsatte med at leve sammen, men grundet de vestindiske sociale konventioner blev de ikke gift. Deres datter giftede sig til gengæld i 1819 med den frie afrocaribier Jacobus de Windt, som var forvalter på en plantage på St. Croix. Moreton og Elizabeth Bladwell flyttede senere ud til deres datter og svigersøn på plantagen, hvor de boede indtil deres død.⁴¹

Dette forhold vidner om, at der var en gruppe eurocaribiske mænd i kolonien, som ikke afholdt sig fra at omgås og leve sammen med frie afrocaribiere, og som ikke overordnet anskuede afrocaribiere som en underlegen race i forhold til dem selv. For eurocaribiske mænd som Moreton kan idéer om at være en god ægtemand og fader samt skabelsen af en husstand måske have været mere betydningsbærende?

Seksuelle forhold til afrocaribiske mænd

Der var også flere frie afrocaribiske kvinder, der indgik i seksuelle relationer med afrocaribiske mænd. Som allerede nævnt blev Elenor Moreton gift med en fri afrocaribisk mand. De frie afrocaribiske kvinder indgik imidlertid primært i seksuelle forhold med afrocaribiske mænd, der enten var af lysere hudfarve eller havde samme hudfarve som dem selv. Et ikke helt uventet forhold i et samfund reguleret på hudfarve. Der var dog også enkelte frie afrocaribiske kvinder, som indgik i seksuelle relationer med afrocaribiske mænd af mørkere hudfarve end dem selv.⁴² Hudfarve havde dermed ikke alene indflydelse på valget af partner.

Fordi der var tale om forhold mellem to afrocaribiere, kunne de indgå ægteskab i henhold til de sociale normer. Men ifølge et mandtal af 1816 var det blot 50 ud af Christiansteds 927 frie afrocaribiske kvinder over 16 år, som havde valgt at indgå i et kristent ægteskab, det vil sige en andel på 5 procent af kvinderne (ifølge Danske Lov skulle kvinder være fyldt 16 år for at indgå i ægteskab, og mænd skulle være 20 år). Grunden til så få indgåede ægteskaber har flere forklaringer. Det skal først og fremmest påpeges, at der fraregnet de allerede gifte mænd kun var 268 frie afrocaribiske mænd over 20 år at indgå ægteskab med.⁴³ Dette betyder, at udvalget af potentielle frie afrocaribiske ægtemænd ikke har været stort. Der er desuden mange, som har valgt at leve i parforhold med frie afrocaribiske mænd uden at være gift. Et forhold, der fremtræder tydeligt i den førømtalte rapport af præsten Lund. Der kan være flere grunde

til, at de ikke har valgt at indgå i et kristent ægteskab. Ikke alle frie afrocaribiere var kristne,⁴⁴ men selv som kristne behøvede de ikke nødvendigvis at have anset det for umoralsk at leve i et uægteskabeligt forhold. Som tidligere påpeget var det et spørgsmål, hvor meget samtidens europæiske seksualmoral blev vægtet blandt frie afrocaribiere med rødder til afrikansk kultur. For en kvinde var der også flere ting at overveje før indgåelse i et lovformeligt ægteskab. I ægteskabet mistede kvinden sin personretslige selvstændighed i forhold til ægtemanden. Ved ægteskabets indgåelse var hun således i fare for at miste det råderum, der var givet hende som fri afrocaribisk kvinde. Hun kunne nemlig, i henhold til tidens syn, indgå i et parforhold uden at miste den anseelse og de rettigheder, hun besad som fri afrocaribisk kvinde. Men ægteskab kunne også være en fordel for kvinderne, da de igennem et ægteskab med en velstillet fri afrocaribisk mand kunne være sikret forsørgelse. Ligeledes kunne kvinden ved indgåelse i et kristent ægteskab nærme sig kvindeidealet for den europæiske/eurocaribiske kvinde: at blive en ærbar hustru og moder.

Fra slutningen af 1700-tallet ses en mindre gruppe frie afrocaribiere, typisk af lysere hudfarve, som udmærkede sig ved at leve ligesom de eurocaribiske borgere og besidde en vis prestige og status i Christiansted. De havde uddannelse, erhverv af en vis position, var kristne og levede i ægteskab.⁴⁵ Som eksempel kan nævnes sønnen af den tidligere omtalte Susanna Uytendahl, »frimusticen« Johannes Wittrog, der blev gift med »frimusticeinden« Anna Maria Elisabeth Cumming, hvis forældre var det samlevende par, den eurocaribiske købmand Cumming og den frie afrocaribiske bagerske Kitzy Næser. Ligeledes blev Moreton og Bladwells datter »frimulatinde« Elenor Moreton gift med »frimusticen« Jacobus de Windt.⁴⁶ Disse kvinder, Anna Maria Elisabeth Cumming og Elenor Moreton, valgte således ægteskab med frie afrocaribiske mænd frem for at leve ugift med en eurocaribisk eller afrocaribisk mand. Ved at indgå i et kristent ægteskab indikerede de et ønske om at leve op til et europæisk kvindeideal, der tilskrev dem en plads som respektable og ærbare kvinder.

Konklusion

I det dansk vestindiske slavesamfund herskede der en raceforestilling om afrocaribierne som underlegne mennesker i forhold til eurocariberne. I slaveriet indgik dog ikke blot en forestilling om race, men også en forestilling om køn, især for den afrocaribiske kvinde. Der eksisterede således på en og samme tid forestillinger om en ukvindelig og promiskuøs afrocaribisk kvinde. Disse forestillinger indgik i måden, hvorpå

den eurocaribiske overmagt retfærdiggjorde og organiserede slavesamfundet, og i relation til den afrocaribiske kvinde blandt andet tillod en seksuel udnyttelse af hende.

Forestillinger om afrocaribiske kvinder som promiskuøse kom både til udtryk i love og sociale konventioner og lagde rammerne for de frie afrocaribiske kvinders seksuelle ageren. Men vigtigt er, at race- og kønsforestillingerne ikke var fuldt ud bestemmende for kvindernes seksualliv, til trods for at samtidens beretninger og skrifter giver indtryk af dette. I stedet vidner kvindernes seksuelle praksisser om, at race- og kønsforestillingerne i virkeligheden blev tolket mere flydende, og at der var en række konkurrerende idéer og forhold på spil, som udfordrede og endda i nogle tilfælde tilsidesatte forestillingen om afrocaribiernes racemæssige underlegenhed. De frie afrocaribiske kvinders sociale position var således med til at bestemme, om det var forestillinger om race, europæiske middelklasseidealiser eller idéer om familie- og arbejdsfællesskab, som kom i spil i forbindelse med deres parforhold. Det billede, der dermed fremstår, er, at de frie afrocaribiske kvinder ikke var så entydigt bundet af deres hudfarve, som tidens beretninger og skrifter giver udtryk for.

I noterne er følgende forkortelser anvendt:

RA = Rigsarkivet

SCARP = Data fra St. Croix African Roots Project. SCARP er et multinationalt historisk forskningsprojekt påbegyndt i 2002 af organisationen The Virgin Islands Social History Associates (VISHA) med det formål at skabe en offentlig tilgængelig søgedatabase over alle afrocaribiske indbyggere på St. Croix mellem 1734-1917. De har venligt udlånt mig databearbejdet arkivmateriale fra Rigsarkivet.

Noter

- 1 Artiklen bygger på uddrag af forfatterens speciale: Marie V. Olsen: *Frie afrocaribiske kvinder i Christiansted, St. Croix, Dansk Vestindien ca. 1780-1820*, speciale i historie, Københavns Universitet, 2010.
- 2 Begrebet race anskues her som en social og kulturel konstruktion bundet til en bestemt historisk kontekst. Denne definition af race betyder, at artiklens fremstilling af den historiske samtids raceforestilling er en fremstilling af, hvordan man mente, der kunne være tilknyttet særlige adfærdstræk til bestemte samfundsgrupper, og at den i tilfældet med afrocaribiernes indskrev betydninger af hudfarve. Definitionen henter inspiration fra Evelyn B. Higginbotham (Evelyn B. Higginbotham: *African-American Women's History and the Metalanguage of Race*, I: Joan Wallach Scott (red.): *Feminism & History*, 1997, s. 183-208).
- 3 Begrebet køn er en dansk oversættelse af det engelske begreb "gender" og tager her sin definition fra Joan Wallach Scott. Dette betyder, at artiklen bygger på den grundholdning, at alt, hvad der kan defineres som mandligt og kvindeligt, forandres til stadighed, for eksempel hvad der opfattes som korrekt opførsel for en mand og korrekt opførsel for en kvinde. På samme måde som race er idéer om køn koblet til en specifik situation, en bestemt tid og til en bestemt samfundsgruppe. Det er denne kulturelle konstruktion, som her sammenfattes i begrebet køn, og det skal altså ikke forstås som

- det biologiske køn, men det sociale køn (Joan W. Scott Gender: A useful category of historical analysis, I: Sue Morgan (red.): *The Feminist History Reader*, 2006, s. 133-148).
- 4 RA: Reviderede Regnskaber, Vestindiske Regnskaber: Matrikel for St. Croix 1780-1806: arkivnr. 371, pk. nr. 86.17-40; SCARP: RA: Det Vestindisk Guineiske Kompagni, Guvernementets St. Croix afdeling: Gruppeordnede sager 9. Sociale og kulturelle forhold 1744-1911, Frikulørte mænd, kvinder og børn i Christiansteds 1816: arkivnr. 678, pk. nr. 3.81.564.
 - 5 Se for eksempel: B.W. Higman: *Slave Populations of the British Caribbean 1807-1834*, 1984, s. 383; David P. Geggus: *Slave and Free Colored Women in Saint Domingue*, I: David Barry Gaspar og Darlene Clark Hine (red.): *More Than Chattel. Black Women and Slavery in the Americas*, 1996, s. 259-277; Virginia L. Gould: *Urban Slavery - Urban Freedom. The Manumission of Jacqueline Lemelle*, I: David Barry Gaspar og Darlene Clark Hine (red.): *More Than Chattel. Black Women and Slavery in the Americas*, 1996, s. 305-6; David Barry Gaspar: *To Be Free Is Very Sweet: The Manumission of Female Slaves in Antigua*, 1817-26, I: David Barry Gaspar og Darlene Clark Hine (red.): *Beyond Bondage. Free Women of Color in the Americas*, 2004, s. 64; Trevor Burnard: *Do Thou in Gentle Phibia Smile: Scenes from an Interracial Marriage, Jamaica, 1754-86*, I: David Barry Gaspar og Darlene Clark Hine (red.): *Beyond Bondage. Free Women of Color in the Americas*, 2004, s. 100 [note 10].
 - 6 Denne procentdel er udregnet på baggrund af Eva Lawaetz' data samt egen bearbejdelse af data fra et mandtat over den frie afrocaribiske befolkning i Christiansted i 1816, se: Eva Lawaetz: *Free coloured in St. Croix, 1744-1816: the history, statistics and selected information concerning the free coloured in the Danish West Indies, with special reference to St. Croix, from 1744-1816*, 1979, s. 44-45; SCARP: RA: Det Vestindiske-Guineiske Kompagni, Guvernementets St. Croix afdeling: Gruppeordnede sager 9. Sociale og kulturelle forhold 1744-1911, Frikulørte mænd, kvinder og børn i Christiansteds 1816: arkivnr. 678, pk. nr. 3.81.564.
 - 7 Der var flere måder, hvorpå man kunne blive frigivet fra slaveriet i Dansk Vestindien. Det kunne ske gennem den afdøde ejers testamente, frigivelse givet af ejeren som en gave, køb af en slave med det formål at frigive vedkommende eller en slaves køb af sin egen frihed. Der kunne også skænktes frihed til slaver for en særlig service til den danske konge, såsom at videregive information om planlagte oprør (Neville Hall: *Slave society in the Danish West Indies: St. Thomas, St. John, and St. Croix*, 1994, s. 139-40).
 - 8 V. Olsen, 2010, s. 32-39; Svend Holsoe: *Coping with Enslavement*, I: Arnold R. Highfield og George F. Tyson (red.): *Negotiating Enslavement: Perspectives on Slavery in the Danish West Indies*, 2009, s. 59-64.
 - 9 Den moderne forståelse af begrebet race som en række fællestræk delt af en bestemt gruppe mennesker, begyndte først at fremkomme i slutningen af 1600-tallet i relation til europæisk kolonialisme. Det var til at starte med en række folkelige idéer om menneskelige forskelle associeret med de forskellige befolkningsgrupper, der var bragt sammen i den 'Nye Verden'. Det var først i anden halvdel af 1700-tallet og især efter slaveriets ophør i midten af 1800-tallet, at et mere biologisk racebegreb fremkom, hvor racebegrebet udelukkende blev forstået som medfødte karaktertræk hos bestemte racer, opdelt efter hudfarve og fysiske fremtoning (Ania Loomba: *Colonialism/Postcolonialism*, 2005, s. 92-106; Audrey Smedley: *Race, I: Encyclopædia Britannica Online*, <http://search.eb.com.ep.fjernadgang.kb.dk/eb/artikel-9126111> (benyttet 12. sep., 2010); Martha Hodes: *The Sexualization of Reconstruction Politics: White Women and Black Men in the South after the Civil War*, I: *The Journal of American History* 3:3, (1993), s. 402-417; Benjamin Braude: *The Sons of Noah and the Construction of Ethnic and Geographical Identities in the Medieval, The William and Mary Quarterly, Third Series* 54: 1, (1997), s. 103-142).
 - 10 J.L. Carstens: *En almindelig Beskrivelse om alle de Danske, Americanske eller West-Indiske Eylande: Dansk Vestindien før 250 år siden*, 1981, s. 82. Plantageejeren Johan Lorentz Carstens, født på St. Thomas, er almindeligvis blevet tillagt at have skrevet værket. Grunden er, at selv om det oprindelige håndskrevne manuskript, som er opbevaret i Marinens Bibliotek (2. afd. Nr. 307, J.L. Carstens), ikke bærer nogen forfatterangivelse, så er manuskriptet indbundet med et par breve underskrevet af Johann Lorentz Carstens. Men forfatteren af manuskriptet skriver blandt andet, at han opholdt sig i Dansk Vestindien i 6 år. Louise Steensgaard, gift Sebros, mener, det er mest sandsynligt, at han har været embedsmand bosiddende på St. Thomas i 1730'erne, idet forfatteren især har en stor interesse for embedslønninger og en stor indsigt i dagens gang på fortet. Teksten menes at være blevet forfattet i 1740'erne (Louise Steensgaard: *På sporet af den "Vestindiske Philosophie" – en undersøgelse af eurocaribierne i Dansk Vestindien i det 18. århundrede*, speciale i historie, Københavns Universitet, 2002, s. 21; Louise Sebros: *Kreoliseringen af eurocaribierne i Dansk Vestindien: sociale relationer og selvpfattelse*, I: *Fortid og nutid* 2005: 2, s. 100-101 [note 13])
 - 11 Carstens, 1981, s. 93.
 - 12 Carstens, 1981, s. 81-82.
 - 13 Higginbotham, 1997, s. 193-194; Barbara Bush: *Slave Women in Caribbean Society: 1650-1838*, 1990, s. 13-17.
 - 14 Forfatteren nævner selv sit erhverv som politimester i Dansk Vestindien, og historikeren Neville Hall har fundet, at der sandsynligvis er tale om politimesteren fra St. Jan (Hall, 1994, s. 158).

- 15 RA: Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet Indisk Kontor, Negerhandelns afskaffelse betræffende, 1788-1847: Anonym promemoria s. 4: arkivnr. 365, pk. nr. 426.
- 16 Se eksempler på administrationens bekymring i: Hall, 1994, s. 149-53.
- 17 Hans West: *Beretning om det danske Eiland St. Croix i Vestindien fra Junii Maaned 1789 til Junii Maaned 1790*, 1790, s. 50.
- 18 Henning Højlund Knap: Danskerne og slaveriet. Neger-slavedebatten i Danmark indtil 1792, I: Peter Hoxcer Jensen (red.): *Dansk kolonihistorie. Indføring og studier*, 1983, s. 153-74; Diana Paton og Pamela Scully: Introduction: Gender and Slave Emancipation in Comparative Perspective, I: Pamela Scully og Diana Paton (red.): *Gender and Slave Emancipation in the Atlantic World*, 2005, s. 1-34; Hilary McD Beckles: *Freeing Slavery. Gender Paradigms in the Social History of Caribbean Slavery*, I: Brian L. Moore m.fl. (red.): *Slavery, Freedom and Gender. The Dynamics of Caribbean Society*, 2003, s. 219-23.
- 19 Karen Fog Olwig: Ret og lov – magt og afmagt, I: *Historie*, Ny rk., bd. 17, h3 (1988), s. 387.
- 20 RA: Generalkirkeinspektionskollegiet: Torkild Lund til August Kreydahl, 13. dec. 1788: pk. nr. F4-8-20-21 (transskription: Poul Erik Olsen).
- 21 Det skal dog pointeres, at der var eurocaribiske kvinder og mænd, som indgik i seksuelle forhold uden for ægteskab, og som derved ikke levede op til dette ideal. Disse eurocaribiske par var få, og de blev også forfulgt lovgivningsmæssigt. Der var tydeligvis et ønske om, at eurocaribiske kvinder skulle udfolde deres seksualitet inden for ægteskabet.
- 22 I den undersøgte periode blev lejemål kun straffet i forbindelse med en graviditet. Straffen for simpelt lejemål blev ophævet i 1812. Det skal nævnes, at i 1700-tallet blev også seksuelle forhold, hvor mindst en af parterne var gift til anden side, af og til betegnet som lejemål. (Nina Javette Koefoed: *Besøvede kvindfolk og uærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, 2008, s. 105-6, 156-58, 223).
- 23 RA: Det Vestindisk-Guineiske Kompagni, Guvernementets St. Croix afdeling: Gruppeordnede sager 7. Regnskabsvæsen 1754-1917. Ekstrakter af Christiansteds byfogedregnskab 1772-1786: arkivnr. 678, pk. nr. 3.81.342. Der er også sager tilbage til 1777. Disse er dog ikke valgt medtaget, da de tidsmæssigt ligger uden for den undersøgte periode. Lejemålssagerne bygger primært på anmeldelser af Christiansteds lutherske og hollandsk-reformerte præster. Sagerne skal dermed ikke antages for at være dækkende for det samlede antal af fødte uægte børn i Christiansted. I lejemålssagerne er bl.a. kvindernes navn, status og hudfarve opgivet. Men i 14 tilfælde mangler én eller flere af disse oplysninger. Ved at sammenholde lejemålssagerne med dåbshandlerne i den lutherske kirkebog er tre af kvinderne blevet fundet at have været eurocaribiske og tre af kvinderne at have været slavinder. Se: Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og øerne: Den evangeliske menighed på Saint Croix: 1770.4, Enestemisterialbog for den evangeliske menighed på Skt. Croix, 1780-94.
- 24 Ibid. Regnskabsbogen for 4. kvartal udi året 1782.
- 25 *Kong Christian den Femtes Danske Lov*, 1891, paragraf 6-13-5; Kofoed, 2008, s. 110-11, 143.
- 26 Gunvor Simonsen: *Slave Stories: Gender, Representation, and the Court in the Danish West Indies 1780s – 1820s*, upubliceret Ph.d.-afhandling, European University Institute, 2007, s. 57-58.
- 27 Poul Erik Olsen: *Danske Lov på de vestindiske øer*, I: Ditlev Tamm (red.): *Danske og Norske Lov i 300 år. Festskriftet for udgivelsen i anledning af 300-året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov*, 1983, s. 311.
- 28 Det vil sige, at man afskaffede bøderne for lejemål begået første og anden gang. Formålet med at ophæve disse bøder var at sætte forældrene i stand til selv at opfostre deres børn (Kofoed, 2008, s. 293); RA: Reviderede Regnskaber, Vestindiske Regnskaber: Antagelser og kvitranter til byfogedregnskaber (St. Thomas, Christiansted og Frederiksted), 1768-1820: 1791-1817: arkivnr. 571, pk. nr. 49.1-2; RA: Det Vestindisk-Guineiske Kompagni, Guvernementets St. Croix afdeling: Gruppeordnede sager. Regnskabsvæsen 1754-1917. Ekstrakter af Christiansteds byfogedregnskab 1797-1798: arkivnr. 678, pk. nr. 3.81.343.
- 29 RA: Generalkirkeinspektionskollegiet: Hans Thjellesen til Generalkirkeinspektionskollegiet, 9. okt. 1788: pk. nr. F4-8-20-21 (transskription: Poul Erik Olsen). De lutherske menigheder i Dansk Vestindien var delt i to menigheder, en for eurocaribierne og en for afrocaribierne, frie som ufrige.
- 30 RA: Generalkirkeinspektionskollegiet: Torkild Lund til August Kreydahl, 13. dec. 1788: pk. nr. F4-8-20-21 (Transkription: Poul Erik Olsen).
- 31 Om diskussioner af betydningen af afrocaribiernes afrikanske oprindelse på deres tankegang og ageren i Dansk Vestindien, se: Simonsen, 2007; Louise Sebros: *Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730-1770*, disputats, Lunds Universitet, 2010.
- 32 RA: Reviderede Regnskaber, Vestindiske Regnskaber: Matrikel for St. Croix 1780-1806: arkivnr. 571, pk. nr. 86.17-40; RA: Reviderede Regnskaber, Vestindiske Regnskaber: Matrikel for St. Croix 1814-16: arkivnr. 571, pk.nr. 86.41-43
- 33 RA: Generalkirkeinspektionskollegiet: Torkild Lund til August Kreydahl, 13. dec. 1788: pk. nr. F4-8-20-21 (transskription: Poul Erik Olsen).
- 34 Frie afrocaribiere blev almindeligvis benævnt efter deres frie status, hudfarve og biologiske køn, f.eks. "frineger" eller "frimulatinde".
- 35 H.F. Garde: Anna Heegaard og Peter von Scholten, I: *Personalthistorisk tidsskrift* Årg. 78 (1958), s. 25-37; H.F. Garde: Samboinden Charlotte Amalie Bernard [1753-1856] og hendes efterkommere indtil 5. led, I: *Personalthistorisk tidsskrift*: Årg. 91 (1971), s. 217.
- 36 Hall, 1996 s. 170

- 37 RA: Christiansted Byfoged: Politijournaler 1798-1848: optegnelse 29. aug. 1815: arkivnr. 684, pk. nr. 38.31.5.
- 38 Dahlerup, Hans Birch, *Mit livs begivenheder* 1815-1848, 1909, s. 46-47.
- 39 Ibid. s. 78
- 40 Citeret i: H.F. Garde: Generalguvernør Adrian Beboni Bentzon og hans vestindiske efterkommere, *Personalthistorisk tidsskrift*: Arg. 82, (1962), s. 12.
- 41 Elizabeth Rezende: *Cultural Identities of the Free Colored in Christiansted, St. Croix, Danish West Indies 1800-1848*, dissertation, The Union Institute, 1997, s. 126-7, 227
- 42 I lejemålsagerne oplyses både morens og farens hudfarve. I 1816-mandtallet fra Christiansted jurisdiktion er der listet 48 frie afrocaribiske ægtepar i Christiansted, hvor deres hudfarve er oplyst (RA: Det Vestindisk-Guineiske Kompagni, Guvernementets St. Croix afdeling: Gruppeordnede sager 7. Regnskabsvæsen 1754-1917. Ekstrakter af Christiansteds byfogedregnskab 1772-1786: arkivnr. 678, pk. nr. 3.81.342; SCARP: RA: Det Vestindisk-Guineiske Kompagni, Guvernementets St. Croix afdeling: Gruppeordnede sager 9. Sociale og kulturelle forhold 1744-1911, Frikulørte mænd, kvinder og børn i Christiansteds 1816: arkivnr. 678, pk. nr. 3.81.564).
- 43 SCARP: RA: Det Vestindisk-Guineiske Kompagni, Guvernementets St. Croix afdeling: Gruppeordnede sager 9. Sociale og kulturelle forhold 1744-1911, Frikulørte mænd, kvinder og børn i Christiansteds 1816: arkivnr. 678, pk. nr. 3.81.564. Udover de 927 frie afrocaribiske kvinder er der 25 frie afrocaribiske kvinder/piger, hvis alder er ukendt. To af de ægteviede kvinder var nylig blevet enker. Udover de 268 mænd er der 11 mænd/dreng, hvis alder er ukendt.
- 44 Igennem perioden blev der flere kristne afrocaribiere. I 1804 var 65 procent af slaverne på St. Croix døbt (Simonsen, 2007 s. 115), og man må formode, at tallet har været det samme, hvis ikke højere, blandt de frie afrocaribiere. I 1835 tilhørte alle frie afrocaribiere på St. Croix en kristen menighed (Hall, 1994, s. 5 tabel 1.1.; s. 200 tabel 11.1)
- 45 Rezende, 1997 s. 148-49. Denne udvikling ses også i andre caribiske slavesamfund, således beskriver Mavis Campbell, at de frie afrocaribiere på Jamaica ved slutningen af 1700-tallet begyndte at udfordre det bestående hierarki. Melanie Newton beskriver, at der fremkom en elitegruppe af frie afrocaribiere fra ca. 1790'erne på Barbados (Mavis Christine Campbell: *The dynamics of change in a slave society: a sociopolitical history of the free coloreds of Jamaica, 1800-1865*, 1976, s. 27; Melanie Newton: *Philanthropy, Gender, and the Production of Public Life in Barbados, ca. 1790-ca. 1850*, I: Pamela Scully og Diana Paton (red.): *Gender and Slave Emancipation in the Atlantic World*, 2005, s. 227-28).
- 46 Rezende, 1997, s. 127, 227; Garde, 1971, s. 218-19.

Arkivalske spor efter Københavns Politi, Politiretten og Kriminal- og Politiretten – en præsentation af nogle vigtige arkivserier, del 1

Af Jørgen Mikkelsen

Artiklen indeholder en beskrivelse af en lille del af de mange arkivalier, som Landsarkivet i København har modtaget fra Københavns Politi, Politiretten og Kriminal- og Politiretten. Der lægges i særlig grad vægt på arkivalier vedrørende sundheds- og sædelighedsforhold, da disse emner har nydt stor forskningsmæssig bevågenhed i de senere år. Derudover omtales bl.a. hovedjournaler, strafferegistre og fortegnelser over den jødiske befolkning i enevældens København.

Store arkiver med masser af forskningsmuligheder

I *Personalthistorisk Tidsskrift* 2004 bragte Karl Peder Pedersen en artikel om Københavns Politi og slægtsforskerne.¹ Artiklen giver en oversigt over Københavns Politis udvikling med særligt fokus på den store administrative reform i 1863. Desuden er det en introduktion til nogle af de arkivalier, som har betydelig relevans for slægtsforskere – såsom personalestamruller, mandtalslister og registerblade, anholdelses- og anmeldelsesprotokoller, forbryderalbum samt udvandrersprotokoller og udvandrerskibenes passagerlister.

Nærværende artikel kan betragtes som et supplement til artiklen fra 2004, idet jeg ligesom Karl Peder Pedersen vil pege på nogle arkivserier i Københavns Politis arkiv, der kan have bred forskningsmæssig interesse. Jeg har imidlertid også valgt at inddrage arkiverne fra de to københavnske domstole, Politiretten og Kriminal- og Politiretten, da der er en meget nær sammenhæng mellem disse og de ældre dele af Københavns Politis arkiv. Selv om Statens Arkiver siden 2000 har modtaget en større mængde københavnske politiarkivalier fra de seneste årtier, vil jeg her stort set nøjes med at omtale arkivserier fra tiden før 2. verdenskrig, dvs. arkivalier, som enten er frit tilgængelige, eller som vil blive det i løbet af få år.

Alle de arkivalier, som Københavns Politi og de københavnske domstole har afleveret, er i dag at finde i Statens Arkivers database, Daisy (www.daisy.sa.dk). Dette har dog ikke overflødiggjort registraturen *Københavnske politi- og domsmyndigheder* I fra 1975 (i det følgende forkortet til

Fig. 1: Et af Politigårdens arkivlokaler, få år efter indvielsen af "Gården" i 1924. Det store bygningskompleks rummer i dag langt den største del af de papirarkivalier, som er i Københavns Politis varetægt. (Foto fra Politihistorisk Museum)

KPD I).² For det første indeholder registraturen nogle administrationshistoriske indledningskapitler, hvor der også er nyttige afsnit om, hvor-

Arkivskaber:

Københavns Politi 3, Politiinspektorat, Afdeling B

Fra	Til	Officielle navne
1863	1971	Afdeling B

Fra	Til	Kaldenavne
1863	1971	Sædelighedspolitiet

Arkivnummer: DG-001 [?](#)

Arkivinstitution: Landsarkivet for Sjælland, København

Fra ?	Til	Arkivserier ?
1906	1971	Advarselsprotokol (1906-1936)
1909	1914	Afgivne offentlige retsrapporter på løsaqtige kvinder
1909	1914	Alfabetisk fortegnelse over afgivne offentlige retsrapporter på løsaqtige kvinder
1895	1905	Alfabetisk fortegnelse over offentlige fruentimmere der holder kæreste
1946	1971	Anmeldelse om udeblivelse fra lægebehandling
1906	1920	Annonceprotokol
1938	1971	Ansegningsjournal, straffelovens § 235
1908	1946	Diverse lægesager
1915	1959	Diverse rapporter om sædelighedspolitiets kontrolbesøg på restauranter, barer m.m.
1910	1931	Diverse sager
1881	1906	Dokumenter fremlaet til advarselsprotokol
1937	1971	Domsbog, straffelovens § 199
1908	1911	Fotografiporætter af sædelighedsforbrydere
1908	1971	Hiemsendelsesprotokol
1906	1971	Journal i sædelighedssager
1863	1864	Journal over løsaqtige eller for ledagtighed mistænkte fruentimmere
1907	1969	Journal over udviste
1906	1971	Journalpålæg, kvinder [1937-1971]
1938	1959	Journalpålæg, mænd
1947	1949	Kontorjournal

Fig. 2: En del af listen over arkivserier under Sædelighedspolitiet. (www.daisy.sa.dk)

dan man kan finde frem til en bestemt sag gennem opslag i forskellige journaler og andre søgemidler. For det andet er mange arkivpakker forsynet med fyldige anmærkninger, som ikke altid er blevet overført til Daisy. Endelig kan registraturen nok hjælpe lidt til at skaffe et overblik over Københavns Politis temmelig komplicerede struktur – især efter 1863, hvor der blev indført en række inspektorater med hvert sit fagområde, og hvor politikredsen blev opdelt i seks stationer. Hver af disse underordnede myndigheder har skabt sit eget arkiv, som i dag betragtes som en del af Københavns Politis arkiv. Det samme gælder de særlige kommissioner m.m., som i tidens løb har hørt under Københavns Politi. Det bedste, man kan gøre for at få et totalt overblik over det samlede arkiv fra hovedstadens politi, er faktisk at foretage en systematisk ud-

printning af arkivserielisterne i Daisy for såvel Københavns Politi generelt som hver eneste af de internt underordnede arkivskabere. Fig. 2 viser begyndelsen af listen for en af disse arkivskabere, nemlig 3. Politiinspektorat, Afdeling B (Sædelighedspolitiet). Denne liste indeholder i alt 54 arkivserie-titler.³ Flere af de andre arkivskabere har været endnu mere produktive. Under 3. Politiinspektorat, Afdeling A (Sundhedspolitiet), kan man således finde ikke færre end 86 arkivserier.

Hovedjournaler som udgangspunkt for undersøgelser i politiretsarkiverne

Som så mange andre store myndigheder har Københavns Politi haft et væld af journaler og kartoteker til at holde styr på sager og »klienter«. Mange af disse søgemidler har overlevet til i dag.

Vigtigst er hovedjournalerne, der er blevet karakteriseret som rygraden i politimesterens (fra 1814: politidirektørens) arkiv. De foreligger i en ubrudt række fra 1793⁴ til opløsningen af politiet i september 1944⁵ og igen fra maj 1945 til 1977. For hele denne lange periode findes der registre til hovedjournalerne, og bortset fra årene 1793-97 udgør de selvstændige bind eller pakker.

I tilknytning til hovedjournalerne findes der hele 682 pakker med (hoved)journaler fra 1790 til 1970, og de er henlagt efter de løbenumre, som de enkelte indførsler er blevet tildelt i hovedjournalen. Der er dog langt fra bevaret en sag for hver indførsel, og for perioden 1861-1919 har man udelukkende bevaret journalsagerne fra de år, der ender på 0, samt de sager fra de mellemliggende år, som man har fundet særligt interessante.

Fig. 3 viser en side af hovedjournalen fra d. 21. december 1815.⁶ Denne dag modtog Københavns Politi i alt 23 henvendelser, og de drejede sig om alt fra et muligt mordforsøg og et overfald til undvigelse fra et skib, ulovligt torvesalg af kød, udkastning af fejeskarn, udkørsel af komøg samt fem tilfælde af løse hunde uden mundkurv.⁷ Mange af sagerne blev henlagt, men nogle endte for Politiretten – en domstol, hvor politimesteren var formand for dommerkollegiet. Politiretten, der eksisterede fra 1793 til 1845, behandlede alle byens politisager samt mindre tyverisager.⁸ Ved oprettelsen havde retten tre dommere, men antallet voksede med tiden til fem. Dommerne delte sagerne mellem sig, og hver af dem førte et sæt af bøger. I Politiretten talte man derfor om 1.-5. protokol,

Fig. 3: Fem af de sager, som blev anmeldt for Københavns Politi d. 21. december 1815. De første to blev henlagt, mens de tre nederste blev behandlet af Politirettens 5., 4. og 1. protokol (afdeling). (Københavns Politi, Hovedjournal 1815, 4565-5478 (bd. 55))

No. giste-riangs No.	Deres Navne, som have foranlediget Sagen.	Sagens Betsaffensbed.	Hob-til-ten Pro-ces-rol.	Naar afgjort.	Paa hvad Maade afgjort.	Anmærkninger.
5271	P. Q. for Mich- Ludvig st. Olfen Dux -ke-	Klammere med Paul Zorn			Læng	
5272	P. Q. for Grosse Brown f. k. u. st. fuchs Br. A. Brown	Hindrigt for Paul Hil- m. m.			Læng	
5273	M. Q. st. Amph. Jens Peterfen	viden Kogio	5	29 Jan 1818	Klubb	
5274	M. Q. for Lou- ise Auguste Stimpelt st. Romagnon- dine Tanderup og Weile	Prinsfeldt				
5275	P. Q. st. Dertzen	angf. af fem for indv. og for for st. m. af g. No. 10 No. 10				

Foranstaltet

Indkommet

af. Skr. til Justitsministeriet 2. Mai, 3 s. M. -
 Skr. til Kgl. Hovet og Stald (hvorved Sagen med de
 Gylt og Bæver for Kjødforhøjden kendes til Retten)
 3. Mai. Skr. til Kgl. L. o. B., s. B. og Anager
 Birk 4 s. M. - Folkemødet foretaget ved Politisk Stykke
 af 4. Mai. - Skr. til. May. 4 s. M., til Politisk
 stant Thallidter s. D. Skr. til General Schæffer
 borg s. D., til Marineministeriet s. D., til Justiti-
 ministeriet s. D. - Klump Herzs's Rep. af 5. Ma
 hævret til Sagen ved Retten s. D., App. 2-10
 Lygledes 6. Mai, App. 11-12 Lygledes 7 s. M., App. 13-14
 og 15 Lygledes 8 s. M. - Skr. til Schæffer for Orløge
 vænket 5. Mai, til Schæffer for Gardskuesamfundet
 s. D. - 2de Indkomninger, til K. Kgl. H. til Kom-
 pagnon 5 og 6. Mai, indførte i den private (København)
 Skr. til Generalpostdirekt. 13. Mai, til Stald i
 Gyllenborg s. D. til til danske Generalkons. i Søen
 s. D. Skr. til Justitsministeriet 14 s. M. (B. Nr.
 1235) - Skr. til Svovs Kommandanten 13 s. M. (B. Nr.
 1168) til Generalpost direktoratet s. D. til Gardskuesamfundet
 Kontonummer folio 261.

1. Klump Herzs's Rep. ang. Anholdelse af Louis Albin
 Francois Pic, Harald Frederik Valdemar Pric og
 Poul Johansen Gylt for Opfordring til Uld
 stand med Frihedens Befaling.
 (5 Biler) s. 5. Mai.
2. 10. App. fra B. 37 Bury, O. B. 8 From Peterson,
 B. 104 R. Peterson, J. B. 44 F. C. Peterson, B. 90
 Berner, 103 C. S. Lund, Samund, Plass Thal-
 skov og Samund ang. Anholdelse af
 Marinus Anthon Christiansen,
Robert Eugen Landegren,
Peter Valdemar Lau,
Hans Henrik Jensen,
Christian Frederik Wulffenberg,
Peter Jørgensen (Tjereby),
Hans Petersen (Ruske)
 Indtægter 93 s. M. s. D.

Fig. 4: Københavns Politis hovedjournal blev stærkt forenklet i 1863, idet man fra da af kun brugte fire overskrifter: "år og dato", "sagerne", "foranstaltet" og "indkommet". Denne opbygning bestod helt frem til 1960'erne. Her ses en lille del af hovedjournalens talrige notitser i anledning af "Slaget på Fælleden" d. 5. maj 1872. Nogle dage forinden havde bestyrelsen for Den internationale Arbejderforening, Pio, Geleff og Brix, indkaldt til et folkemøde på Nørre Fæled. Politidirektør Crone opfattede det som en opfordring til at gøre oprør mod den eksisterende samfundsorden, og d. 4. maj fik han regeringens tilslutning til at forbyde mødet og indlede retslige undersøgelser. De tre socialistledere blev da også i 1873 idømt flere års forbedringsstraffe for at have inspireret til et voldeligt oprør mod forfatningen og rigsdagen. Hovedjournalens notitser omtaler et stort antal breve og rapporter. Nogle af dem kan i dag ses i den journalsag, der knytter sig til denne journalindsørelse, nemlig sag 2216/1872. Andre findes i Kriminal- og Politirettens arkiv, fordi de kom til at indgå som grundlag for rettens afgørelse. Der findes både en pakke om retssagen i arkivserien "Pådomte sager" (nr. 723) og en pakke i 3. Kriminalkammers række "Behandlede sager" (67/1872).

hvilket nærmest må oversættes til 1.-5. afdeling. For de sager, som politimesteren sendte videre til Politiretten, har man i hovedjournalen angivet, hvilken af disse »protokoller« der tog sig af sagen. Hovedjournalen tjener derfor i dag som indgang til Politirettens arkiv. Dette arkiv er nemlig opdelt i en række hovedgrupper – én for hver af »protokollerne« og én for retten i almindelighed. Under hver »protokol« kan man finde en række dombøger og bøger med referater af forhør samt et stort antal pakker med behandlede sager. Desuden har flere af »protokollerne« journaler og/eller saglister. I alt er der bevaret ca. 220 hyldemeter arkivalier fra Politiretten.⁹

I 1845 blev behandlingen af kriminalsager overført fra Lands-, Over- samt Hof- og Stadsretten til Politiretten, som derfor skiftede navn til Kriminal- og Politiretten. Den ny domstol, der eksisterede frem til 1919, kom i starten til at bestå af syv undersøgelseskamre – fem for kriminalsager og offentlige politisager og to for private politisager. Dette antal blev forøget adskillige gange, og i 1916 kom man op på hele ni kriminalkamre, to civilkamre og tre afdelinger for offentlige politisager. Ligesom hos Politiretten har de enkelte kamre og afdelinger skabt deres egne arkiver med journaler, forhørsprotokoller¹⁰ og behandlede sager. Men hvor arkivvæsenet har valgt at bevare alle behandlede sager hos Politiretten, har man i 1960'erne og 70'erne gennemført en omfattende kassation af sådanne sager i Kriminal- og Politirettens kammer- og afdelingsarkiver. Dog har man valgt at bevare de sager, som blev anset for særligt værdifulde, samt alle sager fra udvalgte år med ca. 10 års mellemrum.

Kriminal- og Politirettens arkiv indeholder også et ganske stort »fællesarkiv«, dvs. arkivalier der er fælles for alle kamre og afdelinger. Her finder vi bl.a. 70 bind journaler med tilhørende registerbind. De fungerer som en nøgle til alle retssagerne under Kriminal- og Politiretten.

Hver journalindførsel indeholder nemlig ikke blot en kort orientering om sagens emne, men også en henvisning til det kammer eller den afdeling, som tog sig af sagen, og som regel er der også oplysning om, hvorvidt sagen blev ført til doms, hævet eller henvist til anden myndighed. Datoen for denne afgørelse kan også være nævnt.

Det er også værd at bemærke, at de forskellige rækker af dom- og kendelsesprotokoller er anbragt i Kriminal- og Politiretens »fællesarkiv« – ikke under de enkelte afdelinger som hos Politiretten. De tre længste rækker vedrører offentlige (kriminal- og politi-)sager, private politisager og kammersager. Men der er også flere mindre rækker, bl.a. ni bind vedrørende betlersager 1902-23 og tre bind om »pigesager« 1902-24.¹¹ Disse bøger blev brugt til at registrere domme over tiggere og »løsagtige« kvin-

Fig. 5: Vilhelm Christoffer Crone er en af de mest markante og betydningsfulde chefer i Københavns Politis historie. Han blev udnævnt til politidirektør kort efter, at loven af 11. februar 1863 om en nyordning af Københavns Politi var blevet gennemført, og han gjorde en stor indsats for at få den nye organisation til at fungere effektivt. I *Dansk Biografisk Leksikon* har Sv. Cedergreen Bech givet denne karakteristik: "Han var den fødte bureaukrat der nidkært og omhyggeligt udarbejdede regulativer og forskrifter på alle områder". (Foto fra Politihistorisk Museum)

47	Loke N ^o	Da tum	Pro- to- col	Navne	1879 Fødested	Fornælse	Vand og brød	Pris
59	18	Sep	4.	David Christian Holte	Spania	ejendoms	"	hvis
60	"	"	"	Johannes Christian Wiborg	Spania	"	"	hvis
61	22	"	1.	Caroline Nielsen	Spania	hede: Søfald	4	"
62	23	"	2.	Antonio Olivier	frædeloupe	banen	4	"
63	25	"	4.	Juliane Marie Wilken	Spania	ejendoms	"	hvis
64	26	1.	1.	Jens Mathiasen	"	hede: Søfald	4	"
65	7	"	"	Johan Lucas	Saxengotia	mit. Søf.	4	"
66	16	"	4.	Jacob Linder og	Spania	altkræft	0	"
67	"	"	"	Friderich Larsen jættenevngade	Seege	"	0	"
68	"	"	2	Jamas Mandand	Virginia	banen Søfald	4	"

Fig. 6: Der var både en amerikaner, en vestinder og en tysker blandt de mænd og kvinder, som blev idømt vand og brød eller korporlig straf ved Politireden i september-oktober 1809. Blandt forsøelserne nævnes utroskab, men det drejer sig om hattemagerdrengene, som havde forladt lærepladsen i uide. Det kostede dem begge otte dage på vand og brød. (Politireden, Justitskontoret, Fortegnelse over idømte straffe 1809-1831 (pk. 6-1; 2))

der, der havde overtrådt et polititilhold, og da disse retssager havde en udpræget rutinemæssig karakter, brugte man standardblanketter til indførelse af dommen.

Til Kriminal- og Politirettens »fællesarkiv« henregnes endvidere den samlede række »pådømte sager« 1845-1919, altså de københavnske straf- feakter. Hvis en straffet person fortsatte sin kriminelle løbebane og fik mere end én dom, så blev alle tidligere sager samlet på den sidste straf- feakt. Derfor skal man altid lede efter en persons allersidste dom, da alle dokumenter ligger samlet her. Disse sager, som ligger på domsdato, kan indeholde politirapporter, udskrifter af forhørs- og domprotokoller, fremlagte bilag m.v. Også her har arkivvæsenet foretaget store kassatio- ner, men man har dog bevaret alle sager fra 1845-69 og fra hvert 10. år mellem 1879 og 1919 samt nogle sager fra de mellemliggende år. Ikke desto mindre har arkivserien stadig et omfang på 1358 pakker, dvs. ca. 125 meter. Alt i alt kommer Kriminal- og Politirettens arkiv op på ca. 365 meter.

Oversigter over straffede, tiltalte og mistænkte personer

Når man beskæftiger sig personalhistorisk med politi- og retsarkiver, bli- ver man ofte særligt glad, når man opdager fyldige oversigter over »kli- enterne«. Der er mange kilder af denne karakter i Københavns Politis, Politirettens og Kriminal- og Politirettens arkiver.

De ældste finder man hos Politiretten. Her blev der i 1809 indrettet to bøger til registrering af de straffe, som retten havde idømt. Det ene bind var helliget forbedringshusstraffe, og det var i brug helt frem til Politiret- tens nedlæggelse i 1845. Det andet bind, hvor man noterede de mere beskedne straffe (vand og brød, simpelt fængsel og ris), blev udskrevet allerede i 1820, og det nåede at få tre efterfølgere inden 1845.

Fig. 6 viser et udsnit fra den ældste af protokollerne med de små straffe. Bogen for forbedringshusstraffe er ført på samme måde, bortset fra at rubrikkerne (kolonneoverskrifterne) »vand og brød« og »ris« er erstattet med »straffetid«. Som det ses, indeholder disse bøger præcise henvisnin- ger til domsdato og »protokol« (afdeling) for hver dom, så det er derfor

Fig. 7: De to drenge Niels Simonsen og Johan Peter Joseph Job blev begge dømt for tyveri i november 1833. Men hvor den 13-årige Niels slap med ris, fik den 15-årige Johan 80 dages simpelt fængsel. Højre side af opslaget, som er udeladt, viser, at Niels var blevet straffet én gang tidligere. Politidirektøren havde nemlig d. 20. marts 1833 resolveret, at drengen skulle have ris "for at have sjunget paa Gaderne". (Politiretten, Justitskontoret, Fortegnelse over personer dømt for tyveri m.m., 1. protokol 1832-1843 (pk. 7-1))

Forbrydernes Navne.	Deres Hjemsted, Alder og Opdragelse, og om de ere uconfirmerede, kjendt de have opnaaet Confirimations-Alderen.	For hvilke Forbrydelser de ere tiltalte.	Naar arresterede.	Den idømte Straf.
49. Niels Simonson	Født i Næstved 13 Aar gl. og en tilføjelse sine Forældre der var under Folketingsforretning	Ejnarin	14 Nov.	Dom af 23 Nov. 1833 <u>Liv</u>
50. Johan ^{Peter} Joseph Job	Født i Ulfersdal 15 Aar gl. Han var som en for sine Kjæledrindstil sin Confirimation da han kom i Kamagorsen og begj. Ejnarin. hos sin Moder.	Ja	12 ^{de} Oct. forlyst om 10 ^{de} Oct. fra 25 Oct. til 26 Nov.	Dom af 30 Nov. 1833. 80 Dage sine Fæng. om vedr. Fængselsf.

normalt ganske uproblematisk at finde frem til de relevante dom- og forhørsprotokoller.

I 1830'erne blev de omtalte bind suppleret af fortegnelser over personer, der havde været dømt for tyveri, hæleri, ulovlig omgang med hitte-gods eller bedrageri. Der blev indrettet en bog til dette formål i hver af de fem afdelinger. Disse bøger blev forsynet med hele ti kolonner, idet der bl.a. blev afsat plads til notater om evt. appel af dommen og ansøgning om formildelse eller eftergivelse af straffen. Desuden blev rettens betjente afkrævet en ret omfattende redegørelse for gerningsmandens eller -kvindens baggrund, herunder om han eller hun tidligere havde været dømt. Fig. 7 viser to typiske eksempler på indførsler i disse bøger.

I modsætning til Politiretten valgte Kriminal- og Politiretten at registrere de domfældte i alfabetisk orden.¹² Fra perioden 1845-55 foreligger der et bind »Register over kriminelle«, som dækker hele alfabetet.¹³ Desuden er der tre bind – »Strafferegister. Dømt i København« – hvor man har registreret personer, hvis efternavn begyndte med hhv. A-H, J-N og O-Ø. Fig. 8 viser et eksempel fra denne kilde. Sandsynligheden taler for, at man begyndte med étbindsløsningen, men hurtigt indså, at en ordning med tre sideløbende bind ville være mere langtidsholdbar og derfor overførte oplysningerne fra det ældste bind til de tre nye. En række konkrete opslag har i alt fald vist, at personer, der omtales i »Register over kriminelle«, kan genfindes med præcis de samme oplysninger i »trebindsværket«.

I 1869 var stort set alle felter i de tre bind fyldt ud. Kriminal- og Politiretten tog derfor et nyt sæt strafferegister-protokoller i brug. Og da befolkningstallet i hovedstaden nu var i kraftig vækst – og kriminaliteten sikkert også – fandt man det hensigtsmæssigt at indrette hele 17 bind. Nogle bogstaver som fx A og B fik et bind for sig, og det samme gælder de mest almindelige navne Hansen, Jensen, Nielsen og Petersen. Desuden blev hver bog inddelt i fire hovedafsnit for hhv. 1. justitssager, mænd, 2. offentlige politisager, mænd, 3. justitssager, kvinder og 4. offentlige politisager, kvinder.¹⁴ Men rubrikkerne var præcis de samme som i strafferegistrene fra 1845-69. I feltet med oplysninger om forbrydelsen blev der imidlertid nu meget ofte henvist til en paragraf i en lov – i de fleste tilfælde straffeloven fra 1866.

Fig. 8: Kriminal- og Politirettens strafferegistre har henvisninger til såvel kriminalkammer som det præcise sidetal i den relevante dombog. Når Julius Emil Bergenholtz' sag er forsynet med nummeret IV 120/61, betyder det, at hans sag blev behandlet i 4. Kriminalkammer, hvor den fik journalnummeret 120. (Københavns Kriminal- og Politiret, Justitskontoret, Strafferegister. Dømt i København 1845-1869 A-H (bd. 16-1))

Sagens Nr.	Domstretal		De tiltaltes Navne.	Ålder.	fødselt.	fødsedelse.	Hvor den offgl.	Straf.
	No.	Stk.						
1864 L.S. 90 4.	18	227	Bentzen, Hans Peder	21	Kbhvn	Lynsvi og Lubogsvi	21 5/61	1 Aars Lovb- dringsfæng- selv.
V-120 4.	--	274	Bergenkoltz, Julius Emil	35	Kbhvn	Lynsvi	11 6/61	3x5 Dages Lubogsvi Hænder og Brist.
V-154 4.	--	281	Bentzen, Andreas	55 $\frac{3}{4}$	Kbhvn	Lallavi	15 6/61	30 Dages Lubogsvi arbejde.
L.S. 51 4.	--	289	Berner, Friederich Heinrich Chri- stian	32	Kbhvn	Fov	25 6/61	2x4 Dages Lubogsvi Hænder og Brist
V-144 4.	--	452	Berg, Christian Frede- rick Friederich	33 $\frac{3}{4}$	Aarhuus	Lynsvi	14. 7/61	2x5 Dages Lubogsvi Hænder og Brist.
L.S. 188 4.	--	556	Bereudtsdatter Bern- allor hørdent Bengtson Josephine	26	Lønne	Lynsvi og Lubogsvi	9 11/61	4 Aars Lovb- dringsfæng- selv.
-73 4.	--	606	Bertelsen og den kaldte Jens Hendberg	43	Ålborg	Ålborg Lubogsvi	10 12/61	20 Aars Lubogsvi

D. 11. december 1896 udsendte Justitsministeriet et cirkulære, som påbød alle landets politikredse at indføre et strafferegister, der kunne danne grundlag for udstedelse af straffeattester. I København skulle opgaven dog varetages af Kriminal- og Politiretten i stedet for politiet. For at sikre, at alle domme over den samme person blev indført i samme protokol, bestemte man, at strafferegistreringen skulle foregå i »fødejurisdiktionen«. Når en person var blevet dømt, skulle den pågældende domstol altså straks sende meddelelse herom til den politikreds, hvor han eller hun var født.

Cirkulæret, der trådte i kraft ved indgangen til 1897, betød, at Kriminal- og Politiretten måtte ændre registreringspraksis. De hidtidige strafferegistre i København havde nemlig stort set kun medtaget københavnske domme, men til gengæld havde man ikke skelet til, om den dømte var født i storbyen eller ej. Nu blev der indrettet 17 nye bind for personer, der var født i København og domfældt et eller andet sted i landet. Desuden etablerede man fem bind for udlændinge, der havde fået domme i Danmark. De to nye protokolrækker fik imidlertid praktisk taget den samme struktur som Kriminal- og Politirettens strafferegistre fra 1869-96. Dog blev der i de enkelte bind indføjet to ny kolonner. Den ene kunne bruges til at indføre evt. senere afgørelser i samme sag, nemlig o(ver)r(ettens) og h(øjeste)r(ets) d(omme) samt en mulig kongelig benådning. Den anden kolonne gav mulighed for relevante henvisninger, og den blev hyppigt anvendt til oplysninger om tidligere domme (jfr. fig. 9).

Forbrydelse	Naar Dom afsagt	Straf	O. R. D. H. R. D. Benaadning	Henvisning
<i>Bedrøvet</i> <i>L 3/36033</i>	<i>3/97</i>	<i>90 d. tvangs</i>		<i>3, 1/1884 (L. 41) - L 3/36033 - 8 Dage</i> <i>4, 5/1888 (L. 41) - do - 12 D. Tvang</i> <i>3, 5/190 (L. 41) - do - 18 D. do</i> <i>4, 1/372 (L. 41) - do - 24 D. do</i> <i>5, 10/178 (L. 41) - do - 30 D. do</i> <i>4, 16/174 - do - 42 D. do</i> <i>7, 20/175 - do - 60 D. do</i> <i>8, 27/675 - do - 70 D. do</i> <i>7, 17/1075 - do - 80 D. do</i> <i>10, 27/676 L 3/36033/95 - 100 D. do</i>

Fig. 9: D. 2. marts 1897 blev arbejdsmand Niels Ferdinand Andersen idømt 90 dages tvangsarbejde på Ladegården for at have forbrudt sig mod § 3 i loven af 3. marts 1860 – dvs. ved at have gjort sig skyldig i betleri. Henvisningsfeltet i strafferegistret viser, at han var blevet dømt for det samme ti gange i løbet af de foregående 11 år. Hver gang var antallet af dage i tvangsarbejde blevet forøget. (Københavns Kriminal- og Politiret, Justitskontoret, Strafferegister. Født i København 1897-1905, A (bd. 19-1))

I 1906 blev der endnu en gang behov for at indrette et strafferegister for Kriminal- og Politiretten. Det fik betegnelsen »Hovedregister«, men ved registreringen i Daisy har Landsarkivet valgt at bruge det velkendte navn »Strafferegister«. I de nye protokoller blev der afsat en halv folio-side til hver person. Her var der plads til at indføre evt. senere domme over den samme person. Nogle steder ser man også oplysninger om æresoprejsninger. En sådan tilladelse blev givet af den stedlige politimester, og den forudsatte bl.a., at den pågældende person ikke havde været tiltalt eller straffet i mindst 10 år.¹⁵ Fig. 10 viser en notits for en person, der blev dømt ni gange mellem 1906 og 1914. Han fik æresoprejsning i 1926. Selv om hovedregistrene officielt ophører i 1919, hvor Kriminal- og Politiretten blev afløst af Københavns Byret, indeholder nogle af bøgerne faktisk oplysninger fra 1930'erne eller endnu senere.¹⁶

Rækken af hovedregistre omfatter i alt 25 bind, og de er forsynet med litra A-Ø. Med de ældre kriminalregistre in mente skulle man tro, at der også her er tale om en registrering i en (vis) alfabetisk rækkefølge, men det er ikke tilfældet. De enkelte bind blev derimod anlagt i »accessionsrækkefølge«. Men man indrettede til gengæld et sæt navneregisterbind, der tjener som søgemiddel til hovedregistrene. Det drejer sig om i alt 19 bind, der fordeler sig på seks kategorier. For hvert køn er der nemlig protokoller for personer, der var født i hhv. København, Skandinavien og »bilandene« (de danske øer i Nordatlanten og Vestindien) og udlandet i øvrigt.

Som nævnt betød Justitsministeriets cirkulære fra 1896, at strafferegisterføringen for fremtiden skulle ske i de domfældtes fødejurisdiktioner. Ikke desto mindre beholdt man også en samlet registrering af de personer, som var født i andre dele af Danmark, men dømt ved Kriminal- og Politiretten. Disse personer blev indført i fire særlige protokoller. Tre af dem bærer i dag titlen »Strafferegister, født udenbys«, og de dækker til sammen perioden 1897-1923. Den fjerde hedder »Register over personer dømt i offentlige sager. Født udenbys«, og den omfatter alle årene fra 1897 til 1919.¹⁷ Alle fire bøger er alfabetiseret på det første bogstav i efternavnet, og de har følgende fem rubrikker: sagens titel og nummer (hos Kriminal- og Politiretten), domfældtes navn, fødested, fødselsdato og dommens dato.

Selv om strafferegistrene uden tvivl påkalder sig mest interesse, må det ikke overses, at Kriminal- og Politirettens arkiv også indeholder adskillige andre former for registre og fortegnelser over tiltalte og dømte personer.¹⁸ Det gælder bl.a. de otte pakker med »Fortegnelser over tiltalte i kriminal- og politisager« 1845-68 og de tre pakker med nogenlunde samme titel fra 1869-79. Disse kilder har en opbygning, der minder om

159

Karl
Emanuel Roger Reide født $\frac{7}{5}$ 1888 i København

S. B. 23928

Lite- Nr.	Ersten Ret afgælte Dagene	Nær afgælte Dagene	Forbrydelsen eller Forsøket (Lafbestemmelser)	Straffen	Appel	Bensadning	Straf- faldspolises- resolution.	Anmærkning
1	A.P. 514 119 ⁰⁶ 514	22 12/1906	Styke af 228 af 554, 5229 ⁴ af 5354, 46, samt L ¹ 40350	80 D. T. v. r. r. r. r. fangsel.				24 I 18919 07 Politik 1895
3	Skeren af Pisins. Pisins.	22 3/707	22 v. 4 + opretholdelse Løstretten af Sol.	70 Kr. til Eskerby Politisk.				med. Pol. 1707 Vold: 40 Kr. 1707 er under
4	4 142 08	15 15 08	Vold	100 Kr.				11 Kr. 578/11 fra skriftl. Bestem. Tid.
5	Arde Bisq 1 Pol. Ret.	26 2/1899	Arde Bisq 17034 + Vold.	50 Kr. til Politisk.				skal ikke optages paa Straffestifter, jfr. Circ. af 11/11-1939 Afen. VII A.
6	3 Kr. 246 205-515	14 3 08	Styke 3100	100 Kr.				
7	2 218 291-318	14 7 09	Vold mod Pol.	150 Kr.				
8	1 Kr. 48 207-238	10 5 11	Vold og fornærme Politisk.	200 Kr.				
9	3 503 247-300	18 70 13	Vold	100 Kr. Bøde				
10	5 68 95/14 95-301	18 9/6 1914	Politiskretten og Vold	100 Kr.				Excerpt. 9/4 26

Fig. 10: Karl Emanuel Asger Reides side i strafferegistret. De fleste af hans forseelser drejede sig om vold og fornærmelser mod politiet. Med undtagelse af den første gang, hvor han havde begået tyveri, slap han altid med en bøde. Udover de rubrikker, som ses her, indeholder protokollen kolonner vedrørende appel, benådning, straffuldbyrddelsesresolution og anmærkninger. (Københavns Kriminal- og Politiret, Justitskontoret, Strafferegister. Født i København m.v. 1906-1919 D (bd. 21-4))

Politirettens afdelingsvise fortegnelser fra 1832-45 (se fig. 7), og de har antagelig haft den samme funktion i retten, hvor de mange kolonner vedrørende forhørsdatoer, arrest og udførelse af straffen m.v. kan have været et nyttigt sagsstyringsværktøj. Set fra en personallhistorisk synsvinkel har rubrikkerne om den tiltaltes baggrund og tidligere domme dog større interesse. Her kan man fx ofte finde oplysninger om personens barndomshjem og tidligere ansættelser.

Af andre væsentlige arkivalier fra Kriminal- og Politirettens arkiv kan bl.a. nævnes »Civilregister« 1845-59 (et bind), »Register over private politisager« 1845-1919 (tre bind, der dækker hver sin del af perioden), »Strafferegister efter kommissionsdomme« 1845-1919 (et bind), registre over pådømte og forligte næringssager 1890-1905 (to bind), »Register over personer dømt i offentlige sager. Født udenbys« 1897-1919 (et bind), fortegnelser over dømte værnepligtige 1864-99 (seks pakker, fordelt på lige så mange arkivserier) samt »Protokol over sager, appelleret til Højesteret« 1876-1921 (tre bind/pakker). Hver af disse arkivserier giver summariske oplysninger, der kan bruges som indgang til andre kilder. Protokollen med appelsager oplyser således ikke blot om domsdatoen hos Kriminal- og Politiretten og journalnummeret hos den relevante afdeling i retten, men også om datoen for Højesterets afgørelse og sagens udfald i Højesteret.

Københavns Politis arkiv kan ingenlunde hamle op med retsarkiverne, når det drejer sig om oversigter over straffede og mistænkte, men ikke desto mindre findes der også på dette felt mange værdifulde arkivserier i politiarkivet. De spreder sig dog meget over tid, og nogle af dem dækker kun en ganske kort periode eller små persongrupper. Fx er der en »Protokol over straffede personer« med register fra 1820-28; den har summariske oplysninger om de pågældende personers fødested, alder, dom, løsladelsesdato m.v. Der er også kun en enkelte pakke »Generalia-rapporter«; den rummer relativt korte levnedbeskrivelser af ca. 1350 personer, der var i kontakt med politiet mellem oktober 1864 og november 1866. Arkivserierne »Protokol over løsladte personer« og »Protokol over bortsendte personer« omfatter derimod hhv. fem og tre pakker, og dækningsperioden er hhv. 1842-62 og 1849-66. I begge tilfælde er der

Fig. 11: I 1867 indførte politidirektør Crone et internt meddelelsesblad for Københavns Politi, kaldet *Politi-Efterretninger*. Det blev siden et landsdækkende blad med titlen *Danske Politi Efterretninger* (DPE). Bladet indeholder efterlysninger samt orientering om anholdte, løsladte og hjemsendte personer og stjalne effekter m.m. Der er udarbejdet adskillige navneregistre til DPE. På dette billede er personalet på en københavnsk politistation i gang med at studere et nyt nummer af bladet. (Foto fra Politihistorisk Museum)

indbyggede registre. Hver af pakkerne vedrørende løsladelser indeholder ca. 1700 indførsler, og for hver af dem er der oplysninger om navn, erhverv, bopæl, fødested, alder, årsag til tiltale eller straf samt varigheden af indsættelsen, tidspunktet for løsladelse og endelig anmærkninger. Protokollerne over bortsendelser indeholder fra 2444 til 3501 indførsler pr. pakke. I en del tilfælde drejer det sig om løsgængere, der blev hjemsendt til deres forsørgelseskommune i udlandet. Men der er også mange, som blev bortsendt fra København efter at have udstået en fængselsstraf. For hver indførsel omtales navn, fødested, alder, forbrydelse, straf, destination og dato for hjemsendelse, og til sidst er der et signalement af personen.

Fig. 12: De to protokoller med signalementer, levnedsskildringer og adresseoplysninger for mistænkte personer kaster lys over mange triste livsskæbner. Her er historien om Henrik Conrad Møller, som endnu ikke havde lært at læse i en alder af 22 år, og som druknede, da han var 42 år. Mod sædvane indeholder levnedsskildringen intet om Møllers beskæftigelse, men af adresserubrikken – som er udeladt her – fremgår det, at han i alt fald i en periode var beskæftiget med murerarbejde. (Københavns Politi, Hovedregister over mistænkelige personer 1835-1844)

21.

Herrits Forraad Mølle.

Erst i Nykjøberensdrag 1813, gav os middel af Jøde, hannelig færd. for i øst for Jæns,
Linnæs Linnæs, der var frøplig, og fjerne Næse, kaffenelig Gang.

Jæns gav færdig ved det fjerne Døden, hjælpe for sinne Svolden, Læderen os lod, gav
for intet kost af Læveri i 1835. Alle angrebne Løse, færdig for, alle os konfirmation med
færdig færdig af den indfærdige færdig. Jæns os; det færdig os færdig, den 24. færdig
Læveri færdig færdig med 60 dage færdig færdig 0 og 3 Læveri færdig færdig
færdig de. færdig færdig med en Svolden 12 dage 11. 2. Alle færdig færdig færdig 4 dage
1835. 5. 52 færdig færdig 24. færdig 1820 - Læveri 10 dage færdig færdig færdig færdig
med færdig færdig. "Der færdig færdig / Læveri os med færdig færdig færdig
færdig af $\frac{10}{4}$ 54, anledning færdig, 4 færdig færdig færdig.

Alle færdig færdig i Næveri med Læveri

Den 24/11 55.

Straf	Afs. i M. af Strif. § 86	Borgl. Rettgh. fra-kendt — Aar	Spiritus-tillh. — Aar	Betinget Dom				Hensat eller aflev. til Statsfængsel	Foranstaltet	Betalt Afsonet Henlagt m. v.	Færdig
				Prøve-tid — Aar	Dansk Værne selsk.s Tilsyn — Aar	Afh. Foren. — Aar	Andre Vil-kaar				
Epel. 15 Mdr.	30 D.	10						2/2.35 Nylbo 29/1.35 Kisthval.	<p>5 arr. 12/12 - 19/12 k. N., Anm. + Del. fra Ringsted. —</p> <p>2/1.35 k. N. fra Følstedegårdsradic. — 22/1 til P. fra k. Dom efter § 925, alm. Straf. — 23/1 k. N. fra P., Lille. —</p> <p>29/1.35 til P., Ang. — 29/1 fra P., færdig — 11/2 k. N., Regn. fra ndr. Dirl, 2,64 M. — 15/2 k. N., Regn. fra ndr. Dirl, 3,64 M. — o. D. k. Hanserud. — 20/2.35 — (2/2) Væst fra Nylbo</p> <p>1/9 Alton + Forfatter til Pops. Polit. — 4/3 k. N., Kisthval ang. Dirl til Kisthval. — 5/2 Nylbo fra k. N. + Kisthval. — o. D. Nylbo til k. P. II (amb.)</p>	1 Nylbo	
									2		
									3		
									4		
									5		
									6		
									7		
									8		

Fig. 13: I 1934 blev Aage Villiam Hansen sigtet for ulovlig omgang med hittegods samt tyveri. Straffejournalen viser, at hans sag blev behandlet af Københavns Politis 10. Undersøgelseskammer, hvis journaler er bevaret. Desuden oplyses domsdatoen (d. 28. januar 1935). På højresiden af opslaget, som er gengivet her, kan man bl.a. se, at Hansen fik 15 måneders fængsel og blev frakendt sine borgerlige rettigheder (valgret m.m.) i 10 år. Bemærk også henvisningen til lægdsrullen nederst på siden. (Københavns Politi, 5. Politiinspektorat, Kontor for straffesager, Straffejournal 1934 4201-4818 (bd. 59))

2/335-2-77-B-75

Opmærksomheden henledes også på pakken »Fortegnelser over straffede i Slesvig og Holsten« 1820-47. For 18 af de 28 år er der trykte lister med navneregister over personer, der var blevet dømt i hertugdømmerne. Hver person er forsynet med et signalement, der ofte er ret detaljeret. Her nævnes også alder, fødested eller bopæl samt i nogle tilfælde også beskæftigelsen. Desuden omtales forbrydelsens art, straffen, samt hvor undersøgelsen havde fundet sted.

Der er også flere arkivserier om personer, som politiet har anset for problematiske p.g.a. deres politiske holdninger. Fra årene 1830-36 findes der ligefrem en pakke med titlen »Vedr. udenlandske politisk mistænkelige«. Her kan man bl.a. se en trykt fortegnelse fra 1835 over »deutschen politischen Flüchtlinge, und anderer im Auslande befindlicher Verdächtigen«. 1830'erne var et årti med politisk uro mange steder i Europa, så det er ikke overraskende, at også politidirektøren i København fulgte med i udviklingen i de nærmeste lande. Nogle årtier senere kom anarkisterne til at indtage en central position i trusselsbilledet, og i 2. Politiinspektorats arkiv finder man da også en pakke med titlen

»Meddelelser om anarkister modtaget fra udlandet« 1899-1911. Pakken indeholder mange signalementer af enkeltpersoner.

Af væsentligt større personalhistorisk interesse for et dansk publikum er dog de to bind »Hovedregister over mistænkelige personer« 1835-55. Her er der afsat en hel side til beskrivelse af hver enkelt person, og det drejer sig i alt om 566 + 561 mænd og kvinder. Tilsyneladende havde de fleste af dem været straffet mindst én gang, før de blev ført til protokols. De to bøger synes da også at have haft til formål at støtte politiet i arbejdet med at føre kontrol med personer, som kunne tænkes at begå ny kriminalitet. Mange af de mistænkte blev fulgt gennem flere årtier, og begge bind indeholder notitser, som er langt nyere end de officielle yderår. I protokollen for årene 1835-44 kan man fx læse, at Jens Andersen Krogh, kaldet Pølsejens, så sent som i 1890 blev idømt fængselsstraf for hæleri. Han havde allerede i 1835 fået sin første dom for tyveri.

De to bøger er opbygget på samme måde. Øverst på hver side er der et kort signalement. Derunder ses en levnedsbekræftelse, der både omfatter opvækstforhold, beskæftigelse og kriminalitet. Begge disse afsnit kan

indeholde meget personlige vurderinger. Henrik Conrad Møller, der omtales i fig. 12, blev således karakteriseret som »en svag, daarlig Person«, da han blev optaget i protokollen i 1835. Den nederste halvdel af hver side er helliget adresseoplysninger, herunder flyttedatoer. I denne forbindelse har man også registreret datoer for arrestationer, fængslinger og løsladelser. Generelt var flytteaktiviteten meget stor i 1800-tallets København – ikke mindst i underklassen, hvor det kunne være svært at skaffe penge til at betale husleje, og hvor mængden af indbo, der skulle flyttes, som regel også var meget begrænset. De to bind over mistænkte belyser dette på en tydelig måde. Henrik Conrad Møller er et godt eksempel. I de 20 år, hvor politiet holdt øje med ham, noterede man 29 flytninger udover diverse ufrivillige flytninger til og fra arrester og hospitaler.

Også for tiden efter 1919 kan Københavns Politis arkiv tilbyde mange oplysninger om tiltalte og straffede personer. Der er især grund til at henlede opmærksomheden på 5. Politiinspektorats »Straffejournal« med tilhørende registerbind, »Navnekartotek til straffejournal« samt »Straffejournaler«. Journalsagsrækken dækker årene 1919-51 og omfatter 399 pakker. I denne række finder man dog kun de »sluttede sager« – dvs. de efterforskningsager, som ganske vist blev anset for opklarede, men hvor der skete tiltalefracfald, således at sagen ikke blev ført til doms.¹⁹

Kartoteket og journalerne indeholder derimod oplysninger om alle efterforskningsager. Kartoteket dækker hele perioden 1919-51, hvori- mod der kun er journaler og journalregistre i bogform til og med hhv. 1940 og 1944.²⁰

Hvis man søger oplysninger om en konkret person, er det naturligt at tage udgangspunkt i navnekartoteket, da der kan være flere sagshenvisninger på samme kort. Nogle af disse referencer er i øvrigt fra tiden efter 1951. Man må dog være opmærksom på, at kartoteket kun omfatter personer, der var født til og med 1910. De enkelte henvisninger er ganske korte, men man får dog oplysning om journalnummeret, forse- lsen samt afgørelsens dato og karakter. Ofte står der sl(uttet) u(den) T(iltale). Hvis journalnummeret fx er 27/20, drejer det sig om sag nr. 27 i 1920, og den kan man let finde frem til i journalsagsrækken – hvis der er tale om en sluttet sag, som er bevaret. Her vil der typisk ligge nogle politirapporter samt en rapport fra det undersøgelseskammer hos Københavns Politi, som har arbejdet med sagen. Men der kan også være et læg med personlige oplysninger, herunder et generaliablad. Også straffejournalen kan være en nyttig informationskilde og et godt redskab til at »åbne« andre arkiver. Fig. 13 viser et eksempel på en indførsel fra 1934-35, som ikke blot henviser til andre dele af politiarkivet,

men også til bl.a. Nyborg Statsfængsels og Retslægerådets arkiver. Det skal dog bemærkes, at straffejournaler fra før 1927 er væsentligt mere summariske.

Ud- og indrejser ved politiets indsats

En del af de personer, som var i Københavns Politis søgelys i løbet af 18- og 1900-tallet, kom mindst én gang til at passere den danske grænse ved politiets indsats. Ofte handler det om udvisning af en udlænding eller udlevering af en kriminel mellem myndigheder i to lande. Men fra 1800-tallet kendes der også mange tilfælde af, at en dansker slog sig ned i udlandet ved økonomisk eller anden bistand fra Københavns Politi. I det følgende vil jeg kort omtale en eller flere arkivserier for hver af disse hændelsestyper.

Hvad udvisninger angår, foreligger der et fotoalbum fra 1890-1901 med titlen »Fotografiporætter af udenlandske forbrydere udviste og udbragte af Riget«. Peter Wodskou og Gitte Bergendorff Høstbo har for et par år siden affotograferet alle billederne og lagt dem på en CD sammen med billederne fra to andre albums i Københavns Politis arkiv,

Fig. 14: Nordmanden Carl Julius Jensen er en af de mest markante personer i fotoalbummet med udviste forbrydere 1890-1901. Bag på dette billede har politiet noteret, at han både havde været frakketyv, cykeltv samt restaurations- og hotelbedrager, og han havde kaldt sig både Ingeniør Løvenskjold, Falkenstein, Axelsen, Oscar Olsson og Carl Reineck. Københavns Politi var også bekendt med, at han mange gange havde været straffet i Christiania (Oslo). (Foto af Peter Wodskou, jfr. note 21)

nemlig »Fotografialbum over svenske og norske forbrydere« fra 1890-93 og »Fotografialbum over forbrydere« (nihilister) fra 1888. CD'en indeholder også afskrifter af de som regel ganske kortfattede notitser foran og bagpå billederne. Det fremgår her tydeligt, at mange blev udvist pga. simpelt tyveri, men der er også en del bedragere og nogle sædelighedsforbrydere og voldsmænd iblandt. En meget stor del af de udviste kom fra Sverige eller Tyskland, men også Norge, Holland, Frankrig, Grækenland, Rusland og USA er repræsenteret på CD'en, som i alt indeholder 304 fotos.²¹

Derudover findes der tilsyneladende kun en enkelt pakke i Københavns Politis arkiv, som specifikt handler om udvisninger. Det drejer sig om 3. Politiinspektorat, Afdeling B's »Journal over udviste« (med indbyggede registre) fra 1907-69. Denne afdeling beskæftigede sig med sædelighedsforhold, og de omtalte personer har tilsyneladende også alle forbrudt sig mod sædelighedslovgivningen. I alt fald stemmer henvisningerne fra det første år fint med sagsnumre i arkivserien »Rapport om løssagtige kvinder« (se afsnittet »Kontrollen med de prostituerede« næste nummer). Derudover indeholder udvisningsjournalen oplysninger om den enkelte persons fødested (ofte kun land), fødselsdato, udvisningsdato samt PE-nummer. Det sidste er en henvisning til meddelelsesbladet *Politi-Efterretninger*.²²

En mere bemærkelsesværdig kilde er protokollen »Register ang. udlevering af forbrydere« (1863-1924), som er blevet til i politidirektørens sekretariat. På titelbladet beskrives bogens formål således: »Fortegnelse over Sager angaaende Udlevering af Forbrydere til og fra Udlandet til ligemed de Sager, hvor Udlevering er begjært men ikke effectueret paa Grund af forgjæves Eftersøgning eller andre Omstændigheder, samt enkelte Sager, hvor Udlevering er effectueret uden diplomatisk Forhandling.« For hver person er der oplysning om, hvorfra eller hvortil udleveringen er sket, og hvornår dette har fundet sted. Desuden nævnes journalnummer, navn og forbrydelse. Tidligt begyndte man også at notere anmærkninger af forskellig karakter, og i 1895 blev der indrettet en særlig kolonne til dette formål. Den blev brugt flittigt i en årrække, men fra omkring 1905 blev registreringen i protokollen mere summarisk. Selv ved en hurtig gennembladning får man dog et klart indtryk af, at denne protokol kan sætte én på sporet af mange interessante og dramatiske livsskæbner og retssager. Som eksempler kan nævnes, at Edvard Sommer (alias Thom Brækel) og Nicolai Wachsmuth Nissen blev udleveret fra Shanghai i hhv. 1867 og 1869. Sommer havde begået mord i Shanghai, mens Nissens forbrydelse var sørøveri. Protokollen indeholder også mange eksempler på personer, der var stukket af med et større pen-

gebeløb, som de havde tilvendt sig på uretmæssig vis. Nogle af dem havde held med deres forehavende. Således måtte det danske politi i 1880 opgive at finde Axel Leonhardt Alm. Han havde været postinspektør ved de svenske jernbaner og var borttrømt med 70.585 kr. Men der er også flere tilfælde af, at synderen blev antruffet i det fremmede og dér indvilgede i at aflevere i alt fald en del af beløbet tilbage. Om Georg Theodor Hansen, der havde været bager i Odense, lyder det således: »Antruffet 17/10 79 i New York med Secunda Vexel udstedt af Richter Boas i Hamborg til San Fransisco, men atter løsladt 14/1 80. Af 7280 Kr reddedes ved Forlig 2002, 3 Ø[re]«. Større succes havde politiet i 1877, hvor man fandt den tidligere kontrollør i Randers, Rasmus Jørgen Petersen, i New York. Petersen afleverede nemlig hele 6500 kr. »af det besvegne Beløb«.

Mens »Register ang. udlevering af forbrydere« endnu venter på at blive underkastet en nærmere analyse, er dette allerede sket for protokollen »Personer der udvandrede med bistand fra politiet« (1864-1905), der blev til i 2. Politiinspektorat. Christian Larsen publicerede nemlig i 2001 en artikel om denne kilde.²³ Bogen indeholder indførsler om 1136 rejser, fordelt på 1101 personer, hvoraf langt de fleste var yngre mænd. Der er kun få oplysninger om hver rejse, men vi får dog at vide, hvornår den fandt sted, og hvor den gik hen. Desuden er der en kolonne til bemærkninger, herunder »hvad der vides om den Paagjældendes senere Skjæbne«. Ud fra notaterne i denne kolonne kan Christian Larsen påvise, at henved 10 % af emigranterne senere vendte tilbage til Danmark.

Protokollen blev indrettet på et tidspunkt, hvor Københavns Politi i stigende grad blev inddraget i eksport af personer, der var uønsket i Danmark pga. kriminalitet og/eller fordi de var en økonomisk belastning for kommunerne. Christian Larsen bemærker da også, at langt den største del af de 1101 personer havde været straffet. Men i de fleste tilfælde drejede det sig tilsyneladende kun om 1-2 straffe. Han mener derfor, at ordningen med at betale en person for at emigrere, også kan betragtes fra en positiv synsvinkel. Ved at give en ung mand en enkeltbillet til USA, Canada eller Argentina gav man ham en ny chance i livet, inden han sank alt for dybt i kriminalitet.

Udtagne sager – herunder pasprotokoller og mandtalslister for jøder

Flere af de arkivalier fra Københavns Politi, jeg har omtalt i de foregående afsnit, hører til i gruppen »Udtagne sager« – eller »Udtagne journalsager saglig ordnet«, som det hedder i registraturen. Der er dog egentlig tale om to grupper – en ældre, der fortrinsvis indeholder arkivalier fra før reformen i 1863, og en yngre.²⁴ Sagerne i de to grupper har

oprindeligt stået på politidirektørens kontor, hvad der formentlig skyldes, at mange af dem har haft en principiel eller særlig karakter. Politiet inddelte sagerne i både den ældre og yngre del i en række emnemæssige hovedgrupper, der blev forsynet med litra A-L. Opdelingen er blevet fastholdt efter afleveringen til Landsarkivet. Som eksempel kan nævnes, at litra J er brugt til sager om politiske forhold. I den ældre del finder man her bl.a. en pakke med korrespondance om undersøgelsen mod dr. Dampe m.fl. 1820-35 og en pakke med oprørske opslag m.m. 1830-38. I den yngre del bemærkes bl.a. pakker om fejringen af Grundlovsdagen 1886-1917, 1. maj-demonstrationer 1890-1922, syndikalistiske aktiviteter 1903-20 og kommunistiske møder 1932-34. En anden særdeles interessant hovedgruppe er gruppe K: Kongehuset og fremmede fyrstebesøg, der bl.a. rummer arkivalier om flere regeringsjubilæer og andre store begivenheder i kongefamilien. Her vil jeg imidlertid sætte fokus på fire arkivserier under litra E: Diverse kontrol- og tilsynssager. Det drejer sig om i alt fem pakker om jøder i København ca. 1780-1850. Men først lidt om den retslige og administrative baggrund for dette materiale.²⁵

Ved lov af 5. april 1850 blev det besluttet at ophæve alle indskrænkninger i fremmede jøders adgang til at tage ophold i Danmark. Dermed fjernede man en næsten 200 år gammel bestemmelse om, at ingen jøde måtte begive sig ind i landet uden at være i besiddelse af en særlig kongelig bevilling – et såkaldt lejdebrev. Hvis en fremmed jøde blev antruffet uden en sådan tilladelse, skulle han betale en bøde på med ikke mindre end 1000 rigsdaler, fastslog forordningen af 6. februar 1651, og formuleringen gik igen i Danske Lov, 3. bog, 20. kapitel. I 1726 måtte myndighederne imidlertid afstå fra at indkræve dette beløb fra fem uformuende jøder uden opholdstilladelse, så de blev i stedet straks sendt ud af landet. Episoden var den direkte anledning til et kongeligt reskript, som bestemte, at en fremmed jøde for fremtiden kun måtte nedsætte sig i hovedstaden, hvis han enten ejede 1000 rigsdaler eller lovede, at han inden for et bestemt tidsrum ville opføre »visse Fag Huus og Bygning« eller et manufaktur (industrianlæg) til fremstilling af tekstiler. Det er uvist, hvor mange jøder der er blevet afvist, fordi de ikke kunne opfylde de skrappe kriterier. Derimod ved vi, at der skete en kraftig vækst i den jødiske immigration i løbet af 1700-tallet, og langt de fleste af disse mennesker slog sig ned i København, hvor den samlede jødiske befolkning voksede fra ca. 330 i slutningen af 1720'erne til ca. 650 i 1760 og 1503 i 1787. I 1814 var man kommet op på ca. 2500, men herefter lå antallet ganske stabilt gennem flere årtier.²⁶

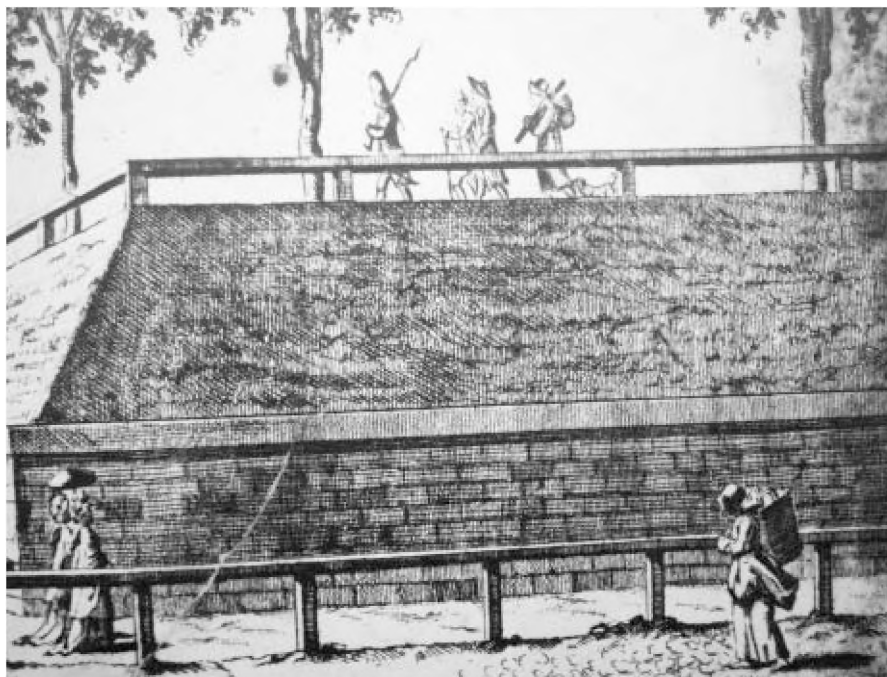

Fig. 15: Arresterede jøder føres bort af soldater. Stik af Daniel Chodowicki, gengivet efter Harald Jørgensen, red.: *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*, 1984, s. 39.

De jødiske immigranter kom fortrinsvis fra Tyskland og Østeuropa,²⁷ og en stor del af dem var alt andet end velhavende. Nogle søgte ud på landet og i købstæderne, hvor deres småhandel og tiggeri undertiden skabte en del irritation. Men også blandt de indfødte jøder i København kunne der være sure miner – bl.a. fordi menighederne var nødsaget til at bespise deres trosfæller. Politimestrene beklagede sig også jævnlige over den store tilstrømning, og i slutningen af 1700-tallet gennemførte politiet i København flere gange deciderede razziaer for at identificere jøder uden opholdstilladelse. Alene i 1788 skal der være udvist 280 jøder fra hovedstaden.²⁸ Som konsekvens af det stigende indvandringspres blev der d. 24. juli 1789 udsendt en forordning, som pålagde fremmede jøder at forevise pas »i den første Grændse-Stad i Vore Stater«. Her skulle den lokale myndighed udlevere et nyt pas, som kunne bruges til den videre rejse ind i landet. Men et sådant nyt pas måtte kun udleveres, hvis jøden kunne oplyse en »ærlig Næringsvey« samt målet for rejsen.²⁹

En anden central lov i den dansk-jødiske historie er anordningen af 29. marts 1814. Den er blevet kaldt »det jødiske frihedsbrev«, fordi den

ligestillede jøderne med andre danskere m.h.t. erhvervsudøvelse.³⁰ Anordningen betød imidlertid også en øget samfundsmæssig kontrol af den jødiske befolkning. Eksempelvis fastslog § 2, at der hvert år skulle udarbejdes et mandtal i hver politikreds over »alle der hiemmeørende Bekiendere af den mosaiske Religion«, og der medfulgte et bilag, hvor man kunne se, hvordan skemaet skulle udfyldes. Mandtalslisterne skulle indsendes til Danske Kancelli. Anordningen indeholdt dog også en vis lempelse m.h.t. fremmede jøders rejseaktivitet. De fik nu ret til at opholde sig i Danmark op til 14 dage, uden at have anskaffet sig lejdebrev, og ved at indhente en særlig tilladelse fra Danske Kancelli kunne denne periode forlænges til »nogle Maaneder« (jfr. § 19).

Når jeg har valgt at give en så relativt fyldig beskrivelse af lovgivningen vedrørende jøderne og deres bevægelsesfrihed, skyldes det, at materialet i de fem pakker med sager om jøder nøje afspejler indholdet i disse bestemmelser. Således er »Journal over ankomne fremmede jøder« 1794-1805 (E-44) en pasprotokol, der indeholder en kronologisk registrering af de tilrejsende jøder. For hver person oplyses ankomstdato og navn, samt hvor han kom fra, hvor han agtede sig hen, og hvornår politiet udstedte passet til hans næste rejse. Bogen er forsynet med register. Sidstnævnte gælder derimod ikke for »Protokol over ikke-danske bekendere af den mosaiske religion« (E-47), som reelt er en pasprotokol fra 1835-50.

Også § 19 i 1814-anordningen har sat sine arkivalske spor. Der er nemlig lige fra 1814 til 1850 bevaret protokoller over de personer, der fik kancelliets tilladelse til at opholde sig i København i nogle måneder, og det oplyses også, hvor de drog hen bagefter. Registreringen af sådanne begyndte faktisk allerede i 1809, så på dette felt må anordningen betragtes som en kodificering og udvidelse af den københavnske praksis til at gælde for hele landet. Også protokollerne for »§ 19-forvaltningen« (E-45, 46 og 48) er forsynet med registre.

Af større interesse er dog utvivlsomt pakkerne E-43 og E-49, for her finder man bl.a. en række fortegnelser over jøder, der havde bopæl i hovedstaden på bestemte tidspunkter mellem 1780 og 1850. Fra flere af årene i 1780'erne er der lister over »de her i Staden boende Jøder af den høitydske Nation og de her værende Fremmede«.³¹ De indeholder dog kun navne på husstandsoverhoveder, og der er ingen oplysninger om de enkelte personer. Derimod er der erhvervsoplysninger i »Register-Bog for det mosaiske Troes Samfund i Kjøbenhavn« (1813?), og her kan man også se, hvor mange personer der hørte til hver enkelt husstand. Der foreligger også mere eller mindre fuldstændige mandtal over den jødi-

Ved det Kongelige Danske Cancellies Skrivelse af 2den Maa-
 d. N. er det gjort mig til Pligt at tilholde alle dem af den mo-
 saiske Troe, der ei have erhvervet eller ei maatte er-
 hverve Hiemmel til Ophold her i Landet, at forla-
 de Riget. Dette mangler jeg ikke herved at meddele.

Maria's Mejer Friend
 født i *Breslau*

1790 (Maj 94)

med Bemærkning: At om den fornødne Tilladelse for Ophol-
 det her maa uophødeligen og paa tilstrækkelige Grun-
 de ansøges i det Kongelige Danske Cancellie.

Københavns Politikammer den *23* Junii 1818.

Schnitt's Samling, 3 del
1811 (13) d. 13 1813 31

Fig. 16: Mange jøder har modtaget en sådan skrivelse fra Københavns Politikammer. Denne mand fra Breslau havde orden i sine papirer og kunne henvise til hele to bevillinger. (Københavns Politi, Udtagne sager, E. Fortegnelser over jøder i København 1780-1835 (E-43))

ske befolkning i 1816, 1834/1835, 1845 og 1846. Mandtallene er opbygget kvartersvis, og for de fleste af årene er der følgende oplysninger om hver person: navn, alder, civilstand, næringsvej, bopæl (ofte med husnummer!) samt, om den pågældende var indfødt eller havde fået opholdstilladelse og i givet fald hvornår. Endelig indeholder listerne en kolonne til anmærkninger.³² Generelt er der mange notater i felterne vedrørende opholdstilladelse, og de viser, at der endnu i 1840'erne var mange jøder uden lejdebrev el.lign.³³

En anden bemærkelsesværdig fortegnelse er en liste fra 1818 over de kvinder, som før udstedelsen af 1814-anordningen havde været gift med jøder, der havde fået opholdstilladelse i Danmark. Listen omfatter både enker og kvinder, som stadig var i ægteskab, og for hver af kvin-

derne nævnes bopæl, fødested, samt tidligere eller nuværende ægtefælle.³⁴

Desuden rummer pakkerne vedrørende tilsyn med den jødiske befolkning en hel del korrespondance om personer, hvis dokumentation for opholdstilladelsen var mangelfuld eller problematisk. Som det ses af fig. 16, formåede nogle af dem dog at klare frisag. Andre måtte forlade landet. Fra 1793 foreligger der fx en oversigt over 25 jøder, som Politiretten havde dømt til udvisning. I dette tilfælde blev udvisningsspørgsmålet altså forelagt retten, men normalt blev det ordnet af politiet som en rent administrativ opgave.

Artiklen afsluttes i næste nummer.

Noter

Når ikke andet er anført, findes de omtalte arkivalier i Landsarkivet i Københavns samlinger.

- 1 Karl Peder Pedersen: Københavns Politi og slægtsforskerne, *Personalthistorisk Tidsskrift* 2004, s. 277-94.
- 2 Ved registreringer i Daisy har Statens Arkiver foretaget visse mindre ændringer – typisk forkortelser – i arkivseriernes navne. I denne artikel anvendes de nugældende navne. Dog har jeg valgt at bruge de korte og mundrette former Politiretten og Kriminal- og Politiretten i stedet for de officielle navne iflg. Daisy: Politiretten i København, Kriminal- og Politiretten i København og Københavns Kriminal- og Politiret. Sidstnævnte bruges i Daisy, når der er underordnede arkivskabere.
- 3 Det skal dog bemærkes, at enkelte arkivserier optræder flere steder i listen, fordi de både er forsynet med et officielt navn og et eller flere kaldenavne. Registerne, som udgør dele af protokoller, er anført som selvstændige arkivserier.
- 4 Der er kun bevaret ganske få arkivalier fra Københavns Politi fra tiden før 1795, hvor de fleste dokumenter gik tabt ved Københavns brand.
- 5 I øvrigt er der også bevaret et ret fyldigt arkiv for Københavns Vagtværn, der fungerede som ordenspoliti i København fra og med oktober 1944, men som fra maj 1945 til nedlæggelsen i september 1947 fortrinsvis varetog bevogtningsopgaver ved de københavnske flygtningelejre. Se historikeren og den detaljerede oversigt over vagtværnets arkiv i KPD I, s. 209-14. Se også Karl Peder Pedersen: Politi og anklagemyndighed, *Efter bemyndigelse. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1920-1970*, red. Jørgen Mikkelsen og Erik Nørr, 2008, s. 133-36.
- 6 Den opbygning, som vi ser i 1815, blev indført i 1812 og eksisterede i næsten uændret form til og med 1862. Fra 1802 til 1811 havde hovedjournalerne endnu flere kolonner, idet der bl.a. var afsat plads til bemærkninger om korporlig straf, bøder og forlig. Til gengæld er hovedjournalerne fra før 1802 meget summariske, men man kan dog også her se henvisninger til, om en sag blev behandlet ved Politiretten 1., 2. eller 3. protokol.
- 7 Om frygten for rabies og bekæmpelsen af herreløse hunde i København i tiden omkring 1800, se Peter Henningsen og Ulrik Langen: *Hundemordet i Vimmelskafet – og andre fortællinger fra 1700-tallets København*, 2010, især s. 162ff. Her kan man bl.a. læse denne karakteristik: »Også de løse hunde er utilladelige løsgængere, der hører til på bunden af samfundet«.
- 8 Der har aldrig eksisteret et skarpt skel mellem politisager og kriminalsager (justitssager). Generelt kan man dog sige, at politisager handler om mindre forseelser, der sædvanligvis straffes med bøder eller kortvarig frihedsberøvelse.
- 9 For fuldstændighedens skyld kan det nævnes, at politimesteren (senere politidirektøren) fra og med 1809 havde mulighed for selv at fælde dom i sager, hvor forseelsen var »bevist og ringe«. Disse sager, som altså ikke blev behandlet af Politiretten, er indført i: Københavns Politi, Politidirektørens protokol 1809-1936 (96 bd.). Politidirektørens egen domsmyndighed blev dog stærkt begrænset i 1863, jfr. KPD I, s. 4f., 78, 86, 108 og 131.
- 10 I civilkamrene talte man dog om behandlingsprotokoller i stedet for forhørsprotokoller.
- 11 Begge disse dombogsrækker blev i øvrigt videreført af Københavns Byret gennem flere årtier.
- 12 Flere af Politiretten's fortegnelser over dømte er dog forsynet med navneregistre bagi bøgerne. Vedrørende Kriminal- og Politiretten's temmelig omfattende system af strafferegistre m.m. kan i almindelighed henvises til den overskuelige oversigt i KPD I, s. 51-54.
- 13 I KPD I, s. 58, omtales det som Criminel-Register nr. 1.
- 14 For perioden 1869-96 foreligger der udover de 17 bind strafferegistre også fire bind med registre

- til strafferegistrene. For hvert køn er der ét registerbind for justitsager og ét for offentlige politisager.
- 15 I Københavns Politis arkiv findes der seks protokoller over æresoprejsningsager fra 1894-1939. For de pågældende personer nævnes bl.a. fødested og -dato, aktuel bopæl, domstol og dato for dommen, straffens længde og karakter samt (korte) oplysninger om, hvor personen har befundet sig siden domsafsigelsen. Også disse protokoller kan altså give mange nyttige personalhistoriske oplysninger.
- 16 Landsarkivet har aldrig modtaget de strafferegistre, som blev etableret af Københavns Byret i 1919. I 2003 har byretten dog afleveret et kartotek over danskere, der blev født udenfor København i årene 1924-66 og dømt i København 1943-82. Kartotekskortene i de 52 æsker er anbragt efter fødselsdato. Ved samme lejlighed afleverede byretten nogle rullefilm med kopier af kartotekskort. Disse kort blev ført 1963-83, og de omfatter personer, der var født i København, Grønland og udlandet 1879-1968 og blev dømt i København til og med 1983. Jeg takker Svend Ahrensbach, Landsarkivet, for disse oplysninger.
- 17 KPD I, s. 54.
- 18 KPD I, s. 53f. og 58f.
- 19 De sluttede sager er totalbevaret fra 1930 og 1940-51, og dette omfatter bl.a. landssvigersagerne fra slutningen af 1940'erne. For de øvrige år fra 1919 til 1939 er der foretaget udtyndinger og kassation af en del sager. – De pådømte sager, som har været efterforsket af Københavns Politi i denne periode, er endt i Københavns Byrets arkiv. Endelig er der de uopklarede sager. Et udvalg af disse findes i 2. Politiinspektors arkiv. Jeg takker Svend Ahrensbach, Landsarkivet, for disse oplysninger.
- 20 Der foreligger en rullefilm af journalen fra 1941ff., men den er i meget dårlig stand.
- 21 *Fotografportretter fra Københavns Politi af udenlandske og udviste forbrydere, svenske og norske forbrydere samt nihilister fra perioden 1888-1903*. Udg. af Genealogisk Forlag v/Peter Wodskou og Gitte Bergendorff Høstbo, 2009. Jfr. min anmeldelse i *Personalhistorisk Tidsskrift* 2010.
- 22 Bladet er en glimrende kilde til udvisninger – især indtil 1905, hvor man begrænsede sig til at registrere udvisninger med tilhold. Immigrantmuseet (nu Furesø Museer) har stået for indtastningerne af alle oplysninger om udvisninger i *Politi-Efterretninger* 1875-1919. Resultatet ses på www.ddd.dda/immibas/immibas3.asp
- 23 Christian Larsen: Hvor mange forbrydere har Amerika ikke befriet os for? Københavns Politis eksport af kriminelle 1864-1905, *Fortid og Nutid* 2001, s. 193-206. Her er især refereret til s. 194 og 197-201.
- 24 Når man søger i Daisy, må man være opmærksom på, at den ældre del (som omtales i KPD I, s. 111-24) kun har Københavns Politi som arkivskaber. For den yngre del (KPD I, s. 133-54) er arkivskaberen derimod: Københavns Politi, Politidirektørens Sekretariat. Bemærk også den usædvanligt grundige registrering af disse sagergrupper i KPD I.
- 25 Det følgende bygger især på Bent Blüdnikow: Fattig, fremmed og forvist, *Fremmede i Danmark. 400 års fremmedpolitik*, red. Bent Blüdnikow, 1987, s. 46-72, men også Inger Dübeck: Fremmedrettens udvikling i Danmark 1700-1914, samme værk s. 30ff.
- 26 Britta Syskind: Jøderne i provinsbyerne på Sjælland og Lolland-Falster 1787-1901, utrykt historiespeciale, Københavns Universitet, 1976, s. 21, og Jens Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, s. 63.
- 27 Blüdnikow peger i den forbindelse bl.a. på, at Preussen udviste 7.000 fattige jøder fra det vestlige Polen i 1770'erne og 80'erne. Blüdnikow 1987, s. 47.
- 28 Sst., s. 54.
- 29 Nogle myndigheder tolkede åbenbart forordningen på den måde, at passer erstattede det gamle lejdebrev. Sådan forholdt det sig ikke, kunne myndighederne meddele i en rådstueplakat af 30. december 1793. Jfr. Dübeck 1987, s. 32f.
- 30 Bent Blüdnikow og Harald Jørgensen: Den lange vandring til borgerlig ligestilling i 1814, *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*, red. Harald Jørgensen, 1984, s. 82.
- 31 Man skelnede indtil 1814 mellem de tyske og østeuropæiske jøder (azkenazy-jøder) og de portugisiske jøder (sefardiske jøder). De tyske jøder var klart i flertal. De portugisiske jøder, der gennemgående var langt mere velstående end de tyske, havde lige siden 1650'erne haft større betydelighedsfrihed i Danmark.
- 32 I Danske Kancellis arkiv er tilsvarende fortegninger bevaret for hele landet i 1843-47 samt for alle byer undtagen København og Helsingør i 1832. (Rigsarkivet, Danske Kancelli, Fællesafdeling for samtlige departementer, Artlige indberetninger ang. antallet af jøder i Danmark, 1832-47 (G115A-E)). Listerne fra provinsbyerne udgør en af hovedkilderne i Britta Syskinds afhandling, se note 26.
- 33 Fra 1846 foreligger også et kæmpemæssigt skema, hvor politiet har bearbejdet resultaterne af årets mandtal. Her har man bl.a. opdelt jøderne efter, om de måtte antages at kunne klare sig selv økonomisk eller ej.
- 34 Københavns Politi, Udtagne sager, E. Fortegnelser over jøder i København 1780-1835 (E-43).

Jørgen Mikkelsen, f. 1959, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland m.m. Har især beskæftiget sig med dansk og europæisk byhistorie, men også skrevet om dansk rets-, administrations-, medicinal- og uddannelseshistorie m.m., bl.a. The Danish urban system pre-1800: a survey of recent research results, *Urban History* 2006 (sammen med Søren Bitsch Christensen) og Militærforvaltningen og udskrivningsvæsenet, i: Ole Degn, red.: *Vor gunst tilforn. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1500-1750*, 2007. Adresse: Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K.

Da danskerne rejste fra borgerkrigen. Dansk krigsfangehjælp i Sovjetrusland og Sibirien 1917-20

Af Bernadette Preben-Hansen

Dansk krigsfangehjælp i Sovjetrusland og Sibirien 1917-20, da Danmark spillede en international rolle under og efter 1. Verdenskrig, er et overset emne i dansk historieskrivning. Der findes mængder af ubearbejdet kilde-materiale i danske arkiver og omtrent ingen sekundærlitteratur. Kildematerialet i russiske arkiver er uudforsket. Vi skal her følge en ung dansker, William Axel Sliben, og hans arbejde for krigsfangehjælpen, herunder evakueringer af de sønderjyske krigsfanger. I 1920 måtte hjælpearbejdet opgives, og Sliben organiserede nu evakueringer af de bosiddende civile danskere fra Sibirien gennem Sovjetrusland til Danmark.

Afdeling B for østrig-ungarske interesser

USA var gået ind i 1. Verdenskrig i april 1917, og Danmark overtog som neutral stat USA's enorme opgave med krigsfangehjælpen til tilfangede østrig-ungarske soldater i Rusland og Sibirien. I 1917-18 hvilede det ansvar på danske skuldre.¹

Udenrigsministeriet i København oprettede en særlig afdeling B for østrig-ungarske interesser, krigsfangehjælpen, under det danske gesandtskab i Sankt Petersborg, der 1914-24 hed Petrograd. Gesandtskabet samarbejdede med det danske generalkonsulat i Moskva. Også Dansk Røde Kors virkede som privat institution med kontorer i Petrograd, Moskva og Kijev 1916-19. I takt med bolsjevikernes erobring af Rusland og Sibirien måtte den danske krigsfangehjælp afvikles 1919-20.

William Axel Sliben,² født 1890, var cand. polit. (statskundskab) fra Københavns Universitet. Han havde studeret i London og Paris og været sekretær i Industrirådet. I april 1917 ansatte Udenrigsministeriet på én uge personalet til krigsfangehjælpen, herunder Sliben.³ Afdeling B blev organiseret i et sekretariat, der skulle korrespondere med de russiske myndigheder, en krigs- og civilfangesektion under kaptajn Frits Cramer, en finanssektion og en arkivsektion organiseret af den senere rigsarkivar Axel Linvald.⁴

Gesandtskabet udsendte delegerede til lejrinspektioner i Astrakhan, Kharkov (Ukraine), Jekaterinburg, Kazan, Krasnojarsk, Irkutsk, Moskva,

Nisjnij Novgorod, Odessa, Omsk, Orenburg, Penza, Perm, Petrograd, Rostov, Samara, Simbirsk, Tasjkent (Uzbekistan), Tomsk, Ufa, Vjatka, Vladivostok og Vologda. De russiske militære autoriteter modarbejdede inspektioner i krigsfangelejrene, men det danske projekt gik igennem. Der blev oprettet lejrkomitéer, som rapporterede til de delegerede om hvad fangerne manglede, og lejrene modtog penge til brændsel, klæder, medicin og hjælpekkener. Danske delegerede pendlede med den transsibiriske jernbane tværs over kontinentet med krigsfangepenge fra Petrograd og Moskva til poster ude i landet. Under ledelse af Danmarks gesandt i Rusland, Harald Scavenius, oprettede Danmark således en organisation, der dækkede det enorme rige.⁵

Krigsfangehjælpen

Opgaven, der var finansieret af den østrig-ungarske regering, bestod i at forvalte bistand til 1½ mio. østrig-ungarske krigsfanger, der sad rundt om i lejre, og 150.000 østrig-ungarske civile fanger, dvs. personer, der ved krigsudbruddet var tilbageholdt i fremmed land. Hjælpearbejdet var en gigantisk logistisk og visionær mission, der hjalp tusindvis af fanger til elementær overlevelse og fra 1918 med transporttog mod Europa. Nogle hundrede tusinde nåede hjem; resten gik til grunde.

Fig. 1: William Sliben var middel af statur med blondt hår og blå øjne. Rejsepas fra 1923.

Ved revolutionen i oktober/november 1917 havde den socialistiske leder, Trotskij, proklameret alle krigsfanger som frie mænd. Gesandtskabet forudså den katastrofe, det ville blive, når hundredtusinder krigsfanger strømmede mod byerne uden mad, klæder, husly og transportmuligheder, og det fik derfor overtalt Trotskij til at lade fangerne blive i lejrene.⁶ Gesandtskabet begyndte nu at organisere ernæringsstationer, hospitalsophold, lazaretter, lægekommissioner og togtransporter af krigsinvalidere mod vest.

Gesandtskabet og Dansk Røde Kors havde i årene 1917-19 cirka halvdelen hundrede delegerede. Det var danske militærlæger, officerer fra den danske hær og russisksprogede danskere, især ingeniører, der rejste på inspektion til krigsfangeleje og rapporterede tilbage til gesandtskabet, generalkonsulatet og Dansk Røde Kors. Også et korps af et halvt hundrede danske kvinder var med: Dansk Røde Kors' søstre, sygeplejersker fra Dansk Sygeplejeråd og Hærens Sygeplejekorps. På kontorerne i Petrograd og Moskva sad de danske skrivedamer og renskrev krigsfangerapporterne.⁷

Rejsen til Rusland og konsul i Omsk

Søndag, den 6. maj 1917, kl. 20 sejlede Sliben med den danske legation fra kajen i Havnegade i København mod Malmö. Det var en kølig aften med høj himmel og frisk vind over Øresund. Rejsen gik med tog til Petrograd gennem Sverige og Finland over Torneelv ved grænseovergangen Haparanda og Tornio. 24 personer⁸ var med, og alle havde de haft tre-fire dage til rejseforberedelser. Jernbaneruten var under 1. Verdenskrig den eneste rejsemulighed fra Europa til Rusland.

Sliben var nu sekretær ved gesandtskabets krigsfangehjælp. Han fik station i Odessa og rejste kort tid efter fra Petrograd til Odessa som »delegeret i Sydrusland« med ansvar for Dnepropetrovsk (Jekaterinoslav), Kherson og Tavrijsk (Ukraine), hvor han skulle inspicere krigsfangeleje. Gesandtskabet havde i maj 1918 planer om at sende Sliben som afløser for lægen Ernst Rendtorff, der havde fået nok som gesandtskabsdelegeret i Astrakhan-regionen.

I juni 1918 fik Sliben dog ordre på at rejse fra Odessa til Omsk som civilfangedelegeret med ansvar for Akmolinsk, Krasnojarsk, Tobolsk, Tomsk og Semipalatinsk, hvor han også skulle inspicere krigsfangeleje.⁹

Borgerkrigen og hjælpearbejdet

I sommeren 1918 udløste bolsjevikernes greb om magten og radikale økonomiske politik en væbnet konflikt mellem den røde hær og de hvide styrker. På den ene side stod bolsjevikkerne, de røde, der havde en bred,

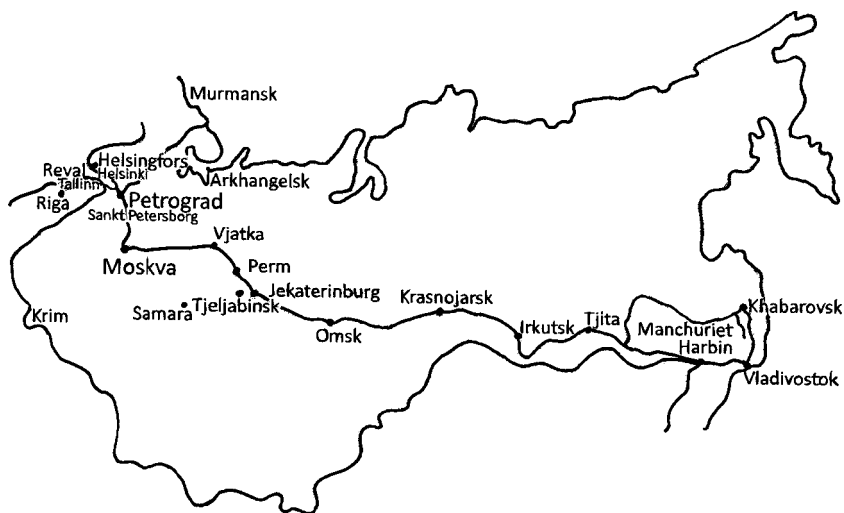

Fig. 2: Kort over Rusland tegnet af Fuglede med Bernadette Preben-Hansens tilføjelse af stednavne. (Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien. Ordenskapitlet*)

men ikke ubetinget, opbakning fra de russiske arbejdere og bønder. På den anden side stod militære grupperinger under ledelse af tsaristiske officerer, der styrede hver deres vej, de hvide.

Krigsfangehjælpen samarbejdede med den antibolsjevikiske provisoriske alrussiske regering, der sad i Omsk, tilligemed admiral Alexandr Koltjak, der i 1917 havde været leder for Sortehavsflåden. Han havde kommandoen over de kontrarevolutionære »hvide« styrker i Ural og Sibirien og udnævnte i november 1918 sig selv til øverste leder af den russiske stat. Borgerkrigen – der ikke var én, men mange krige – var i gang.

Kamphandlerne endte i de sidste måneder af 1920 med bolsjevikkernes sejr. Borgerkrigen blev blodig, lovløse tilstande prægede riget, og millioner mistede livet. Der var arbejdsløshed, hungersnød og epidemier plettyfus, m. m..

Danmarks diplomatiske brud

I december 1918 brød Danmark diplomatisk med Sovjetrusland. Før gesandten Harald Scavenius' officielle afrejse havde gesandtskabet overtaget den samlede krigsfangeforsorg i Rusland. Han havde den 16. november samme år meddelt generalkonsulatet: »Forholdene synes at udvikle sig således, at der i en nær fremtid vil indgå ordre fra Udenrigsministeriet i København til gesandtskabet og generalkonsulatet om at forlade Rusland. Man skal derfor anmode generalkonsulatet om at holde sig

beredt til med kort varsel at forlade Moskva samt meddele danskere i Moskva, at de bør rejse snarest«. ¹⁰ Udenrigsministeriet ville betale ubemidlede danskeres hjemrejse, og nyheden var absolut fortrolig – den måtte ikke sive til russerne. ¹¹

Samtidigt sagde Scavenius: »Jeg rejser hjem nu og bliver julen over i Danmark. Om et par måneder er bolsjevikernes magt brudt, og til februar er forholdene nok sådan, at jeg atter sidder som minister her«. ¹² Gesandten så ikke, at sovjetstyret var levedygtigt, og at hans tid i Rusland var forbi.

Også generalkonsulatet pakkede – som gestandtskabet – sammen, og generalkonsul C. F. Haxthausen rejste til København. De danske konsulater og vicekonsulater i Sibirien, særligt Irkutsk, Omsk og Vladivostok, kunne dog – bevæbnet med revolvere, skrivemaskiner og krigsfangepenge – fortsætte hjælpearbejdet en tid, mens store dele af Sibirien endnu ikke var underlagt Sovjetrusland.

Tiggernes hær

Selvom krigsfangerne havde fået ordre på at blive i lejrene, strømmede de alligevel til Moskva og Petrograd. Der blev hurtigt nødtilstand. Gesandtskabet oprettede en asylsektion, en fødevaresektion og et bageri, hvor fangerne selv bagte brød. Danske sekretærer – Sven Netterstrøm, Gustav Rasmussen, m.fl. – ajourførte fangelisterne, tog sig af fordelingen af syge krigsfanger til hospitalerne, sørgede for bedre kost, og gesandtskabet overtog seks større hospitaler. Gesandtskabet organiserede togtransporter af syge og invalide fra Warszawa-banegården, og der blev oprettet fødevareredepter og hospitaler. Med hver transport fulgte en delegeret. ¹³

Krigsinvaliden med udenlandsk statsborgerskab overlevede med et håb i modsætning til de russiske: »Tiggere og lemlæstede krigsinvaliden så man overalt. Lige udenfor mit hus stod daglig en krigsinvalid i uniform. Han var blind og havde mistet begge arme. Om hans hals hang i en snor en lille kasse, hvori man kunne lægge almisser. Han stod der op ad muren hver dag i den frygtelige kulde. Om morgenen blev han stillet op, og om aftenen afhentet. Jeg gik daglig hen og fodrede ham med brød og sukker. En dag var han der ikke mere, velsagtens død«, skrev kaptajn Niels Fuglede. ¹⁴ Og journalisten Hans Hartvig Seedorff, der fra maj til november 1917 gjorde sig mindre fortjenstfuldt bemærket som civilfangedelegeret i Petrograd militærdistrikt, forfattede sit berømte digt, Tiggernes hær: ¹⁵

*Over Petrograd lukkede sig tågen
i nat som en tyngende lem;
men byen har væltet sig vågen,
og tiggernes hær rykker frem.*

Dansk Røde Kors

Også Dansk Røde Kors gjorde en enorm logistisk indsats. Det tyske Røde Kors havde i 1916 bedt Dansk Røde Kors skaffe tre danske læger, som skulle rejse med medicin til tyske krigsfanger i Rusland. Hærens Lægekorps sendte lægerne Carl Krebs, Camillo Martiny og Ivan Osier. Osier, der var jøde, faldt i unåde hos bolsjevikkerne, mens Krebs og Martiny fik centrale roller i hjælpearbejdet. Krebs, der kom fra Livgarden, sad som gesandtskabsdelegeret i Irkutsk 1916-18, hvorefter han midlertidigt overtog ledelsen af Dansk Røde Kors i Petrograd som Dansk Røde Kors' hovedrepræsentant i NORKA sibiriske afdeling.¹⁶

I juni 1916 var oberstløjtnant Victor Philipsen rejst til Petrograd for at oprette et Dansk Røde Kors-kontor dér, og organisationen voksede. Det tyske og østrig-ungarske krigsministerium foretrak, at gesandtskabet – og ikke Dansk Røde Kors – administrerede krigsfangemidlerne. De to danske institutioner, den statslige og den private, lå i kompetencestridigheder, og relationerne mellem Scavenius, Cramer, Philipsen og Martiny var vanskelige. »Det skaffede mig et betydeligt større og tit mere enervende arbejde end nødvendigt«, bemærkede gesandten.¹⁷ Scavenius holdte dog privat til sin fætter udenrigsminister Erik Scavenius: »Røde Kors i Rusland blev et fuldstændigt overflødig hjul, der hensigtsløst snurrede rundt i luften«.¹⁸

Flere Dansk Røde Kors-ledere blev siden med urette internationalt smædet som kommunister, f. eks. Martiny og Eduard Saltoft. Saltoft skildrede menneskelige forhold i pen og streg. Han var kunstmaler og journalist med diplomatiske evner uden politiske interesser. I april 1918 overtog den berejste militærlæge Martiny posten fra Saltoft som leder af Dansk Røde Kors i Moskva. I takt med at samtlige gesandtskaber og legationer trak sig ud af Rusland i 1918, blev Martiny med sine forhandlings-evner en nøgleperson. Flere gesandtskabsdelegerede overgik i 1918-19 til Dansk Røde Kors' tjeneste.¹⁹

Den 2. juni 1919 blev personalet i Dansk Røde Kors i Petrograd sendt i Lubjanka-fængslet i Moskva. Derefter lukkede Dansk Røde Kors den 10. juli, og evakuerede sine løsladte medarbejdere.²⁰ Den 15. august meddelte Børsen efter Martinys telegram fra Warszawa, at Dansk Røde Kors' personale og andre civile danskere fra Petrograd og Moskva var vel ankommet. 24 danskere var med.²¹

Året efter bragte sovjetregeringens presseorganer Izvestija og Pravda afsløringen af det danske »hvide« kors: Dansk Røde Kors i Moskva var 1919 et pengefordelingssted for kontrarevolutionær propaganda i Sovjetrusland, skrev pressen. Dansk Røde Kors måtte altså opgive krigsfangenhjælpen, og fokus blev nu evakueringen af danske statsborgere. De

danske kolonier i Petrograd og Moskva var som den russiske bybefolkning truet af hungersnød.²² Men nu tilbage til Slibens færd 1918-20.

Kurer med krigsfange penge

Sliben rejste fra Moskva over Kurgan til Omsk med tre millioner guldrubler i bagagen. Han var kurer med krigsfange penge til krigsfangehjælpen. Rejsen var risikabel, og han skulle vælge én af to jernbaneruter, der løb fra Moskva til Omsk. Den nordlige bane gik over Kazan, Jekaterinburg og Tjumen, mens den sydlige, der var besat af tjekkerne, gik over Samara og Tjeljabinsk.

Den tjekkoslovakiske legion var krigsfanger, der under værnetsvang havde været en del af den østrig-ungarske hær. De var havnet i krigsfangelejre, men havde organiseret sig, og som en del af en selvstændighedskrig havde de sluttet sig til de russiske hvide styrker. I oktober 1918 blev Tjekkoslovakiet en selvstændig stat af områder, som indtil da havde været dele af dobbeltmonarkiet Østrig-Ungarn. Regeringen i Omsk tog afstand fra sovjetregeringens separatfred med Tyskland (Brest-Litovsk, marts 1918) og erklærede sig i krigsretstilstand med Tyskland. Tjekkerne fordrev bolsjevikkerne i Sibirien.

I modsætning til de to danske brødre Gunnar og Knud Marstrand, der med følge fulgte den sydlige bane og i august 1918 blev arresteret, udflyndret og skudt uden rettergang af tjekkerne,²³ valgte Sliben den nordlige bane og rejste alene for ikke at vække opsigt. På ruten fra Moskva til Tjumen lod han kasserne med krigsfangepengene indskrives som fragtgods. Han kørte over fronten i én af Sibirisk Kompagnis trojkaer fra den nordlige til den sydlige bane over Kurgan. Om natten lod han pengekasserne stå i hotellernes korridorer »for ikke at vække mistanke«.²⁴ Den risikable rubelmission lykkedes. Krigsfangepengene nåede Omsk, og Sliben var nu stationeret som dansk konsul i Omsk.

I oktober 1918 kom Carl Andreas Koefoed til byen. Han var russisk statsråd og Cramers efterfølger som leder af krigsfangehjælpen i Sibirien. »Cramer var skuffet, hans nerver var nedbrudte efter et fængselsophold i Jekaterinburg, og dertil kom, at han ikke opnåede noget særligt godt samarbejde med Sliben«.²⁵

Koefoed havde også siddet i fængsel, i Tobolsk, men var sluppet ud ved Slibens hjælp. »Bogstaveligt talt alle danske, der kommer til Sibirien, bliver arresterede af tjekkerne, der betragter dem alle som spioner. De penge, der bliver sendt derud, er blevet frataget de delegerede, og ingen penge, selvom de kunne smugles gennem fronten, kan anvendes uden tjekkerne kontrol. De danske, der som delegerede er blevet fri og arbejder for krigsfangerne, arbejder under tjekkerne kontrol,

der er ret streng, og tjekkerne har så at sige ledelsen af krigsfangespørgsmålet. Fangerne har det nogenlunde, men lider dog mange steder stor nød«. ²⁶

Beretning fra Perm og Pepeljajevs erobring af byen

I december 1918 ankom kaptajn Niels Fuglede til Perm på gennemrejse som »konsul i særlig mission i Vestsibirien«. ²⁷ Poul Rée – gesandtskabets mand i byen – var netop flygtet til Petrograd. Perm var i belejringstilstand, og der var hungersnød. Fuglede ledte efter brødrene Maage, to danske handelsmænd, der sad i et bolsjevikisk fængsel »dels for ulovlig handel med cigaretter, dels fordi de var mistænkte for at være engelske spioner«. ²⁸ »I nærheden af vort hus ligger den største af Perms kirker. Til kirken hører en klosteskole, som nu blev brugt til fængsel for politiske hvide fanger. Ved klosterskolen var der en have, omgivet af en høj hvid mur, og næsten hver eneste nat hørte vi, at der blev skudt fanger i klosterhaven. Den 22. december, før de hvide havde erobret Perm, var Enevoldsen og jeg i den lille have for at lede efter brødrenes Maages lig, da det blev fortalt os, at de begge var blevet skudte, hvilket viste sig at være urigtigt. Men der lå atten lig midt i haven, alle af yngre mænd. Det var nattens høst. Alle var de fra fængslet ført barbenede ud i sneen. Hænderne var bagbundne, og armene så voldsomt trukket tilbage, at det må have smertet betydeligt. Alle var de skudte i kraniet; på nogle hang et øje helt ude af hovedet, på andre var kraniet sprængt. Et af ligene lå på knæ. Et enkelt af ligene lå i en krog af haven, enten har han ikke straks udåndet eller har måske forsøgt at undvige. Alle var de stivfrosne«. ²⁹ Forkomne og forsultne blev brødrene Maage frigivet.

Dagen efter den hvide general Anatolij Pepeljajevs erobring af Perm, den 26. december 1918, gik Fuglede gennem byen: »Aldrig i mit liv kan jeg glemme den vandring. Det var al krigens rædsel og uhygge, vi passerede forbi. Vort eget hus var frygteligt medtaget, og nede på gaden lå mellem murbrokker og glasskår resterne af de granater, som havde ramt muren. I hver gade lå der tagsten og murstykker fra ramte huse. Vi passerede steder, der lå en dræbt hest, rester af pigtrådshegn. Her stod nogle maskingeværer, stumper af granater lå overalt. Og aldrig har jeg set så mange lig, her et enkelt, der nogle stykker og andre steder hele flokke. Ja, ved pigtrådshegnene og ved maskingeværerne lå de næsten i dynger eller lag. Den hvide sne var farvet af det røde blod, men alle de røde flag var til gengæld borte, og fra mange huse hang der nu hvide farver. Koltjaks flag vajede«. ³⁰ Fuglede hastede mod Vladivostok. Han mødte Sliben og Koefoed ved en delegationsmiddag i Omsk, den 27. januar 1919. Dér sad seks danske delegerede – og tre læger fra Dansk Røde

Kors, der ikke måtte besøge lejrene. »Med ægte dansk smålighed holdt delegationerne Dansk Røde Kors udenfor«. ³¹

Danskerdød og posttraumatisk stress

Der er glemte skæbner blandt hjælpearbejderne. Flere danske delegerede døde i de hvides, tjekkernes eller bolsjevikernes fængsler, blev ofre for tilfældige henrettelser, knækkede mentalt, blev krigsgale eller begik selvmord. Emil Riisager-Nielsen, Dansk Røde Kors-delegeret, døde af plettyfus i et bolsjevikisk fængsel i Jekaterinburg i januar 1920. ³² Jes Jensen, der var mejeribestyrer i Kamen for Sibirisk Kompagni, blev en augustdag 1919 tilfældigt visiteret på gaden. Han havde en revolver på sig. Tre-fire dage senere blev han ført med russiske fanger ned på flodbredde og skudt. ³³ Eduard Nyeborg, premierløjtnant og Dansk Røde Kors-delegeret, kunne ikke genfinde roen på sin bopæl på Forhåbningsholms Allé 47 på Frederiksberg. Han rejste tilbage til Rusland, gik i den hvide general Judenitjs nordvestrussiske hær og døde 1919 af sygdom, tredive år gammel. ³⁴ »Han gjorde det underligste indtryk, nærmest som var han ikke rigtig klog, talte hurtigt, stødende og usammenhængende, og havde store feberskinnende øjne«, ³⁵ erindrede en gesandtskabsskrivedame.

Også den unge sygeplejerske Anna Fabricius gik ned med flaget. Hun kom fra Hærens Sygeplejekorps og Dansk Sygeplejeråd og blev ansat »til tjeneste under generalkonsulatet i Moskva, særlig ved hospitalsbesøg og uddeling af understøttelse til krigsfanger«. ³⁶ Efter tre måneder i Moskva vendte hun i marts 1918 hjem – til indlæggelse på Kommunehospitalet i København. Ved Grenzüberwachsstelle, Warnemünde, havde hun forsøgt »at begå selvmord ved at åbne begge pulsårer« ³⁷ og blev derfor indlagt på sindssygeanstalten Gehlsheim ved Rostock. Spionage Abwehr-Abteilung tilbageholdt hende, »fordi hun til trods for sin erklæring om ikke at føre noget skriftligt med sig, havde skjult to på dansk beskrevne stykker papir i to garnruller«. ³⁸ Sedlerne indeholdt et notat om indkøb af undertrøjer. ³⁹

Det var altså en fysisk og psykisk risikabel mission at færdes som hjælpearbejder i Rusland og Sibirien i krigstid.

De sønderjyske krigsfanger i Sibirien ⁴⁰

Bolsjevikkerne rykkede frem gennem Sibirien. Også dansksindede sønderjyder sad i Sibirien. De unge dansksprogede mænd fra grænselandet havde under 1. Verdenskrig haft værnepligt i Tyskland. De var blevet sendt til østfronten og taget til fange i Galizien.

I foråret 1919 arbejdede Sliben i Omsk på at finansiere hjemsendelsen af de sønderjyske krigsfanger, der havde siddet årevis i krigsfangeleje i Sibirien. Han opfordrede danske firmaer i Sibirien til at bidrage økono-

misk. Sibico bidrog, og Store Nordiske i Irkutsk gav et »filantropisk« bidrag. ØK gav nok rejsen, mente Sliben, altså befordrede sønderjyderne uden beregning. Det gjorde firmaet nu ikke nødvendigvis.⁴¹

I august 1919 ankom en delegation fra det franske Røde Kors med den franske læge George Montandon til Omsk. Danskerne inviterede til middag, hvori også Koefoed, Krebs, Harald Petersen, som var vicekonsul i Jekaterinburg, og Sliben deltog.⁴² Idéen var, at Dansk Røde Kors og det franske Røde Kors skulle samarbejde om krigsfangetjenesten, men hverken danskerne eller krigsfangerne havde tillid til Montandon. »Umulig benytte Montandons tilbud, ekspeditionens karakter uklar, grund til at antage ekspedition vil misbruge dansk flag til fordel for bolsjevikkerne, og derved fare for japanske myndigheder. Almindelig mistillid til Montandon. Fraråder samarbejde«, telegraferede generalkonsul Andersen fra Vladivostok til Udenrigsministeriet.⁴³

Mathias P. Høeg – krigsfange

Gesandtskabet og Dansk Røde Kors holdt godt øje med de sønderjyske krigsfanger i Sibirien, som talte ca. ét hundrede dansksprogede mænd. Mathias P. Høeg fra Toftlund, der havde siddet årevis i krigsfangelejren Nikolsk Ussurijsk (Ussurijsk ved Vladivostok), var med på en evakuering fra Omsk.

Fig. 3: Danskertoget kører langs Bajkalsøen "på den ene side og til tider kun få meter fra skinnerne denne vældige indsøs blå vande. Og skovens kæmper knejser højt oppe" Matthias P. Høeg, der var med det her fotograferede tog. (Slibens fotoalbum)

Syge krigsfanger og invalider havde ret til hjemrejse fra 1918, og i maj dette år rullede treogtredive godsvogne fulde af syge og invalider fra Nikolsk Ussurijsk mod Khabarovsk. Sønderjydevognen blev besøgt af lægen Johannes Hempel-Jørgensen, der var gesandtskabsdelegeret i Khabarovsk 1917-19. Rejsen gik over Irkutsk mod Krasnojarsk og Omsk, og undervejs døde mange af mændene.

I slutningen af september nåede vogntoget efter sytten ugers togrejse barakkerne ved Petropavlovsk (Irkutsk-regionen), og overlevende blev læsset af i deres nye hjem. Her boede de fra oktober 1918 til maj 1919.

Et par tusind lig lå smidt i dynger i lagerhjørnet. Jorden var for frossen til at grave. Det blev forår, og »de, der går derude, fortæller at der er en frygtelig stank fra ligene i lagerhjørnet. Nu, da solen tør om dagen, begynder ligene at gå i opløsning. Der er lig, der til dels er opædt af sultne hunde. I dag er de begyndt at køre dem ud på kirkegården«. ⁴⁴

Mathias P. Høeg var syg. Han lå og kunne ikke gå. Høeg kom med Slibens evakueringsstog videre fra Omsk mod Danmark. Syv danskere var med fra Omsk med opsamling undervejs: femten sønderjyske krigsfanger ⁴⁵ og andre civil danskere fra byen, der flygtede fra den røde front. Rejsen hjem gik over Changchun, Spassk-Dalnij, Shanghai, Singapore ⁴⁶ og derfra med ØK's skibe til Danmark. Den 10. december 1919 sejlede skibet Mitau med Matthias ombord ind i Skovshoved havn.

Otto Goldschmidt – delegeret ved Dansk Røde Kors

Sliben var med på evakueringen af den danske koloni fra Omsk til Harbin. Med sig havde Sliben den frigivne Harry Löhr, som var alvorligt syg efter et ophold i et bolsjevikfængsel i Omsk. Også Krebs, Henning Kehler gesandtskabsdelegeret i Simbirsk og Tomsk, lægen Nikolaj Krosgaard, Dansk Røde Kors-delegeret og kom fra et tjekkisk fængsel i Tjeljabinsk, og ingeniøren Otto Goldschmidt var med.

Otto Goldschmidt ⁴⁷ rejste med Cramer som Dansk Røde Kors-delegeret i Sibirien som kurer med seks millioner rubler til Jekaterinburg. Tjekkerne arresterede de to mænd, der kom til at sidde sammen med halvdelen hundrede politiske fanger.

Da Goldschmidt slap ud, rejste han med Sliben på en sønderjyde-transport. »For krigsfangerne udførte han et besværligt og samvittighedsfuldt arbejde, også for de sønderjyske krigsfanger. Han var i færd med at føre et hold hjem over Kina og syd om Indien, da døden under

Fig. 4: Dansk Røde Kors' mindetegnssdiplom for dansk krigsfangehjælp 1914-19. Diplomet blev tegnet af Aksel Einar Utzon-Frank og underskrevet af Harald Høffding, formand for Dansk Røde Kors 1917-21 (Rigsarkivet, se note 53).

DANSK RØDE KORS KRIGSFANGEAFDELINGER

DET MEDDELES HERVED AT HANS MAJESTÆT
KONGEN PAA INDSTILLING AF FÆRESPRÆ
SIDENTEN FOR DANSK RØDE KORS KRIGS
FANGEAFDELINGER Hs Kgl. HØJHED PRINS
VALDEMAR ALLERHØJEST HAR

APPROBERET AT
MINDETEGNET FOR DANSK KRIGS-
FANGEHJÆLP 1914-1919
TILDELES

KØBENHAVN

1919

FORMAND FOR DANSK RØDE KORS

Englands kyst så brat kom til ham«. ⁴⁸ Goldschmidt døde i Dover. »Han var udmærket begavet, men led undertiden under anfald af tungsind, hvorunder han var tilbøjelig til at undervurdere sine evner. Den hårde tørn under krigen, ofte forbundet med livsfare, har svækket hans nerver og i forbindelse med den tre måneder lange sørejses tvungne uvirksomhed brudt hans modstandskraft mod det tungsind, der gjorde en ende på hans liv, netop som hans nærmeste glædede sig til igen at se ham efter flere års forløb«. ⁴⁹ Den 28. september 1919 tog Goldschmidt sit eget liv.

Slibens orlov i Danmark

Sliben fik lov til at rejse mod Danmark, da hans far døde i København. ⁵⁰ Søndag den 24. august 1919 rejste han med fjorten sønderjyske krigsfanger til Harbin. ⁵¹ Evakueringen blev begyndelsen på Slibens tre måneder lange hjemrejse fra Sibirien over Kina, Japan, Nordamerika, England til København. ⁵² Imens modtog han in absentia Dansk Røde Kors' minde-tegn »Dansk Krigsfangehjælp 1914-19« ⁵³ den 20. september 1919 i Rigsdagens fællessal i København. I november ankom Sliben så til den danske hovedstad, hvor han fratrådte gesandtskabets tjeneste og fejrede julen og nytåret 1919 i familiens skød. Samtidigt faldt den provisoriske alrussiske regering i Sibirien, da den røde hær den 14. november indtog Omsk.

I særlig mission i Sibirien

Frits Cramer fra krigsfangesektionen havde deltaget i et decembermøde i Wien, hvor Udenrigsministeriet besluttede, at Sliben skulle rejse til Sibirien for at overtage Koefoeds ansvar for krigsfangehjælpen. ⁵⁴ Han skulle rejse til Vladivostok med krigsfangepenge, afvikle den danske krigsfangehjælp og evakuere danskerne. Udsendelsen havde uofficiel karakter i forhold til sovjetmyndighederne, og rejsen skulle derfor foregå på eget ansvar og risiko. ⁵⁵ Brevposten mellem Vladivostok og Danmark var i tiden cirka to måneder undervejs, og Udenrigsministeriet havde mistet kontakten med Koefoed.

Kun Stillehavskysten var endnu udenfor bolsjevikernes magt, men Udenrigsministeriet i København havde ikke længere overblik over borgerkrigens gang. Flere udenlandske statsmagter havde uden kamphandlinger intervenseret i Nordrusland og Sibirien. Franskmændene og briterne ville efter sovjetregeringens separatfred med Tyskland skabe en ny østfront i 1. Verdenskrig, og Japan stod i Russisk Fjernøsten, hvor også USA stod - for at holde øje med japanerne. Interventionsmagterne iagt-tog kommunismen.

I juni 1919 foretog krigsfangehjælpen under Fuglede, der var konsul i særlig mission i Vestsibirien, og Koefoed en nøjagtig optælling af krigsfangerne i Sibirien. Den foregik ved en indsamling af dødelister i Vladivostok ved Fugledes sekretær Frölich. Ethundrede og halvfjerds tusinde mænd var under dansk protektion, to til trehundrede tusind var døde af plettyfus, spansk syge, tuberkulose, forfrysninger og selvmord. Tre hundredetusind var overløbet til den røde hær for bedre levevilkår eller under tvang, eller de var desertører, flygtet til Kina eller absorberede ved ægteskaber i sibiriske landsbyer.⁵⁶

Danaktion

Bolsjevikkerne forsøgte at evakuere krigsfanger fra Sibirien, men de magtede ikke opgaven. Togene stod stille mellem forplejningsstationerne. Danskerne overtog hjælpearbejdet; de var gode til logistik, organiserede evakueringskomitéer blandt fangerne og indrettede køkkenvogne i togene. Ved en transport blev syv tusind invalider sendt af sted mod Tyskland. Ingen nåede frem.

I 1920 blev al officiel dansk hjælp i Rusland og Sibirien indstillet, men de østrig-ungarske kvinder henvendte sig til kvinderne i den danske rigsdag med et opråb om krigsfangehjælp. Resultatet blev etableringen af Danaktion – Dansk Hjælpeaktion for Krigsfangers Hjemsendelse 1920-21.⁵⁷ Nationernes Forbund havde overdraget opgaven med at varetage hjemsendelse af krigsfanger til nordmanden Fridtjof Nansen. Nansens økonomiske midler fra regeringen var tildelt til evakueringen fra den russiske grænse og hjem, men der var ingen midler til at holde liv i de syge, gamle og invalider i Sibirien. Danaktion besluttede derfor, som et selvstændigt led af Nansen-ekspeditionen, at sende en delegeret til den sibiriske grænse for at oprette en hjælpestation, der skulle hjælpe hospitaler og støtte under evakueringen fra Sibirien.

Koefoed blev Danaktions praktiske leder i Sibirien. Han blev først nægtet indrejsetilladelse i Sovjetrusland. »Meddel Koefoed, at det ikke er personligt, men da den danske regering forholder sig fjendtligt over for Sovjetrusland, nægtes danske borgere indrejsetilladelse i Rusland. Om end Koefoed ikke rejser for den danske regering, men for Nansen, må vi overholde princippet«, skrev den sovjetrussiske topdiplomat Maksim Litvinov i december 1920.⁵⁸

Frits Cramer, journalist Michella Erichsen,⁵⁹ oversygeplejerske Cecilie Lütken⁶⁰ og Jens Møller-Holst, der var vicekonsul i særlig mission i Irkutsk 1919-20, var medstiftere af Danaktion. De danske delegerede uddelte penge, klæder, fødevarer og medicin direkte til de mest syge og

svage af krigsfangerne – og håbede på økonomiske midler indsamlet blandt Danmarks befolkning.

Tilbage til Sibirien med ansvar for evakueringen af danskere

I januar 1920 rejste Sliben atter mod Sibirien, denne gang med titel af »konsul i særlig mission i Sibirien«. ⁶¹ Med sig havde han Udenrigsministeriets instruktion om at reducere den danske hjælpetjeneste til det strengt nødvendige: at sondre krigsfanger efter nationalitet, at muliggøre krigsfangers selvfinansierede hjemrejse søværts, at yde krigsfanger moralsk støtte gennem forhandling med sibiriske og allierede myndigheder, samt at fordele de tilbageblevne østrig-ungarske økonomiske midler. Sliben fik ordre på at have station dér, »hvor den sibiriske regering har sit sæde«, ⁶² hvilket ingen vidste hvor var, samt i Vladivostok. Han skulle desuden holde sig telegrafisk i kontakt med Udenrigsministeriet. ⁶³

Den 5. februar 1920 ankom Sliben til et snedækket New York. ⁶⁴ Efter planen skulle han fjorten dage senere ankomme til Vancouver og i marts nå Yokohama. Herfra havde han endnu fjorten dages rejse, og den 15. marts ankom Sliben til Vladivostok. Koefoed var i Vladivostok, da rygget lød, at Sliben ventedes til byen med næste skib, og de to herrer mødtes i byen. »Kandidat Sliben er nu meldt ankommet til Vladivostok med de nye fuldstændige instruktioner for hjælpetjenesten«, ⁶⁵ telegraferede vicekonsulatet i Vladivostok til Udenrigsministeriet i København. Men krigsfangeforsorgen eksisterede reelt ikke længere, da den danske krigsfangehjælp havde ordre på ikke at samarbejde med bolsjevikkerne. I stedet samarbejdede Sliben og Koefoed i Vladivostok med at organisere evakueringen af de sidste civile danskere i Sibirien. Fra 1860'erne til 1920 levede ganske mange danske statsborgere i Rusland og Sibirien – det gyldne smørland. Dansk erhvervsliv, mejeri- og ingeniørvirksomhed ekspanderede med den transsibiriske jernbane. Danskerne var immigret under protektion af kejserinde Maria Fjeodorovna, den danske prinsesse Dagmar. ⁶⁶

»Opgaven er på eget ansvar og risiko«, telegraferede Udenrigsministeriet, der ikke ville garantere for evakueringen. ⁶⁷ Sibirien var erobret. Den hvide regering var faldet, og den røde hær havde de sidste seks uger af 1919 indtaget Omsk, Kursk, Kharkov, Kiev og Dnepropetrovsk (Jekaterinoslav). Hele Rusland og Sibirien, med undtagelse af Vladivostok og Stillehavskysten med den japanske front, var nu bolsjevikland. Koltjak blev skudt den 7. februar 1920 efter ordre fra revolutionskomitéen i Irkutsk. Også danskerne flygtede nu fra den røde hær.

Danskerflugten fra Sibirien

Martiny var rejst fra København til Moskva i marts 1920. Han telegraferede til alle lokale repræsentanter, at danske statsborgere havde tilladelse til at rejse til Danmark over Moskva. Telegrammerne blev aldrig besvaret.⁶⁸ Kommunikationsvejene i Rusland, såvel post som telegraf, var så ringe, at en evakuering af de efter skøn halvanden hundrede civile danskere i Sibirien alene kunne varetages af en delegeret i lokalområdet.

Martinys råd var, at rejsen skulle gå over Moskva, og at logistikken blev varetaget af en lokal leder: »William Sliben eller en anden delegeret fra østområdet».⁶⁹ Ruten vestover via Moskva var hurtigst og billigst. Dampskibsbilletter til Europa over Stillehavet var udsolgte, og de minimum tre måneders ventetid i Østen ville blive kostbare.

Den danske generalkonsul i Vladivostok, Alfred Schinnerup Andersen, forstod ikke umiddelbart bevæggrundene for at evakuere vestpå over Moskva, i stedet for østover Stillehavet, hvilket kunne tyde på en kommunikationsbrist.⁷⁰ Sibirisk Kompagnis direktører i Sibirien rejste under Koltjaks evakuering over Østen, og Omsk-delegationen evakuerede i november 1919 mod Novosibirsk (Novonikolajevsk). Sliben fik sin rejsetilladelse.

Med kreaturvogn fra Vladivostok

I april 1920 var tiden inde for evakueringen af den sidste ladning danskere fra Sibirien. Rejselederne var Sliben og Koefoed, der mødtes i Vla-

Fig. 5: Danskervognene (Slibens fotoalbum).

divostok, og begge rejste med. Sliben kom fra Harbin.⁷¹ Den 8. april rullede danskervognen fra Vladivostok på opsamlingsrunde gennem Sibirien mod Moskva. Rejsen gik over Tjita, Irkutsk, Krasnojarsk, Novosibirsk og Omsk. I alt otteogtyve danskere var med fra Vladivostok.⁷²

Den russiske påske blev fejret i Hailar (grænseby i Mongoliet), og danskervognen passerede problemløst den russisk-kinesiske grænsestation. Toget snelede sig af sted gennem Daurien, hvor baron von Ungern-Sternberg patruljerede. »De kalder ham den gale baron, men han er egentligt en brav fyr. Han kan bare ikke lide jøder, købmænd og bolsjevikker. Dem skyder han«. ⁷³ Han blev selv skudt af bolsjevikkerne i 1921.

Den 17. april holdt danskervognen i Tjita, hvor japanerne regerede. Den stod tre dage ved den japanske front, da japanerne ikke ville garantere for sikkerheden. Herefter passerede danskerne den japansk-russiske front med en kinesisk mission mod Irkutsk. Ugen efter ankom danskervognen til Nizjneudinsk (Irkutsk-regionen) til modtagelse hos den lokale regering.

Konsulatsarkivet i Irkutsk

I Irkutsk overvågede bolsjevikkerne danskervognen. Sliben havde fået til opgave at lukke det danske konsulat og redde konsulatsarkivet med krigsfangeregnskaberne. Generalkonsul Andersen bad ham »medtage det af mig ved evakueringen fra Irkutsk der efterladte konsulatsarkiv og andre konsulatet tilhørende effekter«. ⁷⁴ Og de danske centraler for Vest-sibirien og Midtsibirien, hvis depoter fandtes i Irkutsk, skulle lukkes. Sliben telegraferede til Vladivostok: »Impossible work for war prisoners no use. Sliben«. ⁷⁵ Han fordelte derefter Dansk Røde Kors' »liebesgaben« (hjælpepakker) til krigsfangerne i Irkutsk og pakkede sammen. Krigsfangepengene måtte dog ikke bruges på danskerne uden ministeriets instruktioner. Sliben sad nu i Irkutsk og ventede på Udenrigsministeriets tilladelse til rejsen mod Moskva. Den kom i juni, »og så kørte vi videre«. ⁷⁶

Konsulatsarkivet i Irkutsk 1917-20 blev stablet på en godsvoan og havnede ad omveje partielt på Rigsarkivet i København.⁷⁷

Fra Omsk til Moskva

Toget kørte videre over Krasnojarsk, Novosibirsk og Omsk. På vejen samlede danskervognen flere danskere op ved stationerne.⁷⁸ Selskabet voksede, og fra Krasnojarsk var der brug for flere penge og vogne. Sliben lejede jernbanevogne fra den manchuriske jernbane til den sidste transport fra Omsk til Moskva ved bestikelse af jernbaneadministrationen. Han købte store partier levnedsmidler ude på landet i Yalutorovsk (Tju-

Fig. 6: Sliben (øverst til højre) i danskervognen (Slibens fotoalbum).

men-regionen), hvilket var forbudt, samt sovjetrubler, der ikke kunne skaffes i Vladivostok og Harbin for Kerenskijer (tilnavn til rubelsedler), tilligemed guld og fremmed valuta – også strengt forbudt.⁷⁹ Danskertoget var nu ikke kun én danskervogn, men fra Omsk adskillige togstammer.

Den 20. juli 1920 ankom den første danskervogn til Moskva. En tid var vognen et hjem for fjorten danskere, indtil rejsen kunne fortsættes over Petrograd og videre mod grænsen til karantænestationen i Terijoki (Zelenogorsk), hvor danskerne blev frataget deres medbragte rubelbeløb.⁸⁰ Efter karantæne i Finland gik rejsen med skib fra Helsinki, og den 17. august 1920 sejlede selskabet med Koefoed ombord ind i Københavns frihavn. Ugen før var Slibens kuffert ankommet til Udenrigsministeriet i København, hvor Slibens søster afhentede den. Sliben selv var med den sidste danskervogn fra Omsk mod Moskva. Han dannede bagtrop og var stået af i Moskva.

Pengespekulationer og anholdelse

I september 1920 stod de to sidste danskervogne i Moskva. Sliben boede i én af dem og ordnede forretninger i byen. Danskerne forsøgte nemlig desperat at få deres værdier ud af Sovjetrusland, og Sliben samlede rubelbeløb, som han arrangerede som lån i rubler til Dansk Røde Kors i Moskva. Dansk Røde Kors ville så indfri lånene i København. Henrik Eigtved, sekretær for Dansk Røde Kors i Moskva, varetog transaktio-

nerne. Eigtved havde i øvrigt siddet i fængslerne Lubjanka og Butyrka, hvorfra han var blevet løsladt med skørbug og løse tænder. Sliben fremsendte også en kuffert med et større rubelbeløb til Udenrigsministeriet i København.

Christian Clausen fra Sibirisk Kompagni og Hans Christian Jensen var med fra Omsk. De to mænd forsøgte nu at sikre deres værdier inden toget nåede den finsk-russiske grænse. De havde købt en del fransksprogede russiske statsobligationer i Moskva, hvilket var aldeles ulovligt. Danskerne forsøgte at anbringe deres i udlandet værdiløse rubler i værdipapirer, dvs. obligationer i fremmed mønt, eller andre værdigenstande som diamanter og hermelinsskind til udsmugling.

Obligationerne blev indleveret til krigscensuren i Moskva med ansøgning om udførsel. Enhver måtte medtage tyve tusind rubler i sedler eller papirer over grænsen. I krigscensuren blev papirerne forseglede og en kvittering udleveret, men en ansat fuskede med forseglingen og stjal obligationerne.

De to danskere søgte hjælp hos Sliben i egenskab af dansk konsul, og sammen begav de tre danskere sig til Tjeka (den alrussiske overordentlige kommission). Tjeka, en forløber for KGB, hed Sovjetruslands hemmelige politi 1917-22. Her blev de arresteret og fængslet.⁸¹

Danske krigsfanger fra Nordfronten⁸²

I 1920 sad cirka halvtreds danskere i fængsler og kz-lejre i Moskva. De otteogfyre var danske krigsfanger fra Nordfronten, der havde forrettet polititjeneste for den hvide hær, og som fanger var blevet sendt til Moskva.⁸³ Tolv blev idømt fem år i kz-lejr af Tjeka »for under deres forsøg på at flygte på en voldelig måde og uden betaling at have tilvendt sig levnedsmidler og våben i landsbyerne«. ⁸⁴ De blev dog frigivet og rejste hjem i september 1920.⁸⁵

Samme år var Storbritanniens planer i Nordrusland brudt sammen. Tilbage stod en allieret hærstyrke, der endnu bevogtede de militært vigtige havne i Arkhangelsk og Murmansk, som de allierede havde erobret i april 1918. Ødemarken og polarnatten havde taget modet fra de allierede styrker, der i efteråret rejste hjem igen efter at have indsat den frivillige danske legion i Nordrusland. Legionen, der var finansieret af Storbritannien, sejlede til Arkhangelsk og Murmansk langs Norges kyst. Korpset kom til at bestå af cirka 240 frivillige lejesoldater, heraf 192 danske befalingsmænd og menige. Det var unge danske mænd fra arbejderklassen, især fra København.⁸⁶ En del danskere døde af sygdom, da heller ikke de kunne klare ørkesløsheden, klimaet og myggene. Bolsjevikkerne besatte Arkhangelsk og Murmansk i februar 1920. Ver-

denskrigen var nu endegyldigt forbi, og danskerne blev sat i sovjetrussisk krigsfangenskab.

Krigscensuren og fængsel

Anklagen mod Sliben, Christian Clausen og Hans Christian Jensen lød på spionage, ikke spekulation. Clausen blev beskyldt for at have drevet antibolsjevikisk propaganda i Sibirien, en opfundet anklage, mens Sliben blev løsladt med en meddelelse om fejltagelse. Men Clausen blev interneret som politisk forbryder. Eigtved skrev i 1921: »Konsul Sliben og Christian Clausen blev den 9. september 1920 arresteret i krigscensuren i Moskva. Sliben blev efter en internerings tid på ti dage frigivet, mens Clausen blev overført til Butyrka-fængslet og den 25. oktober idømt kz-lejr til borgerkrigens slutning. Det viste sig, at dommen var afsagt på grund af en anmeldelse fra en i krigscensuren ansat person, der forklarede at Clausen, hvem han kendte fra Sibirien, havde opfordret ham at indtræde i den koltjakske hær. Clausen nægtede! Ikke desto mindre fældede den særlige afdeling af den overordentlige kommission dommen«. ⁸⁷

Interneringen blev kummerlig for Clausen. Han sad tre måneder i en tyfusramt arbejdslejr i Moskva, vejede til sidst 45 kg. og ejede kun det tøj, han gik og stod i. Han mestrede russisk og skrev breve til Lenin og Trotskij om sin situation, og det lykkedes ved forhandlinger med udenrigskommissariatet at skaffe ham amnesti. ⁸⁸ I december 1920 kunne Clausen endelig rejse mod Danmark, men mistede al ejendom i Rusland. Han arbejdede sig siden op i København og blev gift med Slibens søster Esther.

I Moskva

Da Sliben slap ud af Lubjanka-fængslet, var de sidste to danskervogne kørt fra Moskva. Han boede nu en tid i Leonid Krasins lejlighed i Moskva. Krasin, der var en indflydelsesrig sovjetrussisk politiker og diplomat, var i London, og Sliben, der nu gik rundt i Moskvas gader i Krasins læderjakke, var en bekendt af Krasins flamboyante veninde. Ved hendes hjælp klarede han hungersnøden i byen. ⁸⁹

Så længe Maksim Litvinov, den sovjetrussiske topdiplomat og tidligere ambassadør i London, var i København, følte Sliben sig i sikkerhed; men da han en dag mødte Litvinov på gaden i Moskva, var tiden inde til i al hast at nå med et tysk krigsfangetog til Tallinn. Sliben havde nemlig fortalt de russiske myndigheder (Tjeka), at skød de ham i Moskva, skød danskerne Litvinov i København. Litvinov havde ingen officiel status i København, men var fra november 1919 på et ti måneders tålt ophold i

den danske hovedstad for at føre forhandlinger med en repræsentant for Storbritannien om udveksling af krigsfanger.⁹⁰

Fra Tallinn til København

Den 27. oktober 1920 ankom Sliben fra Moskva til Tallinn i Estland uden en mønt på lommen. Dagen efter sejlede han over Østersøen til Stockholm. Det danske konsulat i Tallinn betalte fægebilletten og gav ham på anmodning femogtyve svenske kroner. I november var Sliben tilbage i København, hvor han blev ansat som sekretær i Udenrigsministeriet.

Sliben havde svært ved at sidde stille i Udenrigsministeriets kontorstol, og snart rejste han ud igen. I 1920'erne var han udsendt til Casablanca som vicekonsul i Tanger under det britiske gesandtskab, der varetog danske interesser i Marokko. Siden blev han leder af en række kommissioner ved folkeudvekslingen mellem Grækenland og Tyrkiet. Han rejste i landområder og blev øjenvidne til følgerne af det armenske folkemord.⁹¹

Sliben fik en lang og spændende karriere og døde mæt af dage i København halvfems år gammel i 1980. Han blev rost for sine russiskkundskaber, forhandlingsdygtighed og sikre optræden overfor de lokale sovjetiske myndigheder. Under sin tid i Rusland og Sibirien knyttede han personlige venskaber med sine meddelegerede Kehler,⁹² Koefoed og Paul Marstrand, Dansk Røde Kors-delegeret i Kaukasus.

1924

Danmark anerkendte sovjetstyret de jure ved en traktat underskrevet i London den 18. juni 1924 af Peter Schou (Skov), tidligere legationssekretær på gesandtskabet i Petrograd og nu den danske regerings officielle repræsentant i Moskva, samt af Maksim Litvinov, sovjetstyrets stedfortrædende folkekommissær for udenrigske anliggender. Lenin lå på lit de parade i Moskva. Han var død den 21. januar, og Sovjetruslands opgående diktator Stalin stod nu selvlysende op over Kremls røde plads. »Vi sværger overfor dig, kammerat Lenin«, tordnede Stalin den 27. januar ud over pladsen, »at vi ikke vil spare vore egne liv i kampen for at styrke og udvide det verdensomspændende forbund af arbejdere – den kommunistiske internationale!«⁹³ Ingens liv blev sparet.

*Og blodig løfter sig solen;
rød som en russisk melon;
en kraterfarvet kokarde
over dybets grå legion.⁹⁴*

Litteratur

- Begivenhederne i Nordrusland 1918-19*. Militært tidsskrift 1942, 196-206.
- Clausen, H. C. *Kejserinde Dagmar. Finlands og sønderjydernes trofaste ven*. Herning 1991.
- Cramer, Frits. *Rapports sur les visites des camps de prisonniers en Russie et en Autriche-Hongrie par des délégations de la Croix Rouge danoise (Berichte über die Besichtigung der Gefangenenplätze in Österreich-ungarn und in Rußland durch Abordnungen des dänischen Roten Kreuzes)*. Copenhagen 1916-17.
- Davis, Gerald H. *National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia 1914-18*. *Journal of Contemporary History* 28 (1) 1993, 31-52.
- Erichsen, Michella. *De nordiske landes hjælp til krigsfangerne i Sibirien under og efter Verdenskrigen*. Nordisk tidsskrift för vetenskap, konst och industri, Letterstedtska föreningen 1939, 292.
- Hjælp ydet fra Danmark til de krigshærgede lande under og efter Verdenskrigen 1914-18*, samlet og udarbejdet af Dansk Røde Kors. København 1921.
- Håndbog i sundhedstjenesten ved den danske hær under krig*. København 1910.
- Høeg, Mathias P. *Jeg har ikke flere patroner (dagbog fra fire års krigsfangenskab i Sibirien)*. Toftlund 1943.
- Jensen, Bent. *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-24*. Jysk selskab for historie 34. Aarhus 1979.
- Jensen, Bent. *Dansk Røde Kors' Ruslandsmission 1918-19*. Historisk tidsskrift, 101 (1). 2001, 45-75.
- Jensen, Niels. *For Dannebrog's ære. Danske frivillige i Estlands og Letlands frihedskamp 1919*. Odense 1998.
- Kjølsen, Klaus. Sjøqvist, Viggo. *Den danske udenrigstjeneste 1770-1970*. København 1970 (1), 364-70.
- Koefoed, Carl Andreas. *50 år i Rusland*. 1945, 316, 337-43.
- Montandon, George. *Deux ans chez Koltchak et chez les bolcheviques, pour la Croix-Rouge de Genève 1919-21*. Paris 1923.
- Møller-Holst, Jens. *Krigsfangerne i Rusland og Sibirien 1914-20 og Danaktions hovedformål. Dansk hjælpeaktion for krigsfangers hjemsendelse*. København 1920.
- Nansen, Fridtjof. *Rusland og freden*. Kristiania 1923.
- Nachtigal, Reinhard. *Die dänisch-österreichisch-ungarischen Rotkreuzdelegationen in Rußland 1915-18. Die Visitationen der Kriegsgefangenen der Mittelmächte durch Fürsorgeschwestern des österreichischen und ungarischen Roten Kreuzes*. *Zeitgeschichte* 25, heft 11/12. 1998, 366-74.
- Rasmussen, Knud. *Danske konsulatsarkiver i Rusland 1849-1922*. Afhandlinger om arkiver. Rigsarkivet (75 år) 1964, 186-203.
- Rosenfeldt, Niels Erik. *Lenin: en revolutionær fundamentalist*. København 2006.
- Scavenius, Harald. *Et blad af det danske Petrograd gesandtskabs virksomhed under Verdenskrigen*. Nordisk Administrativt Tidsskrift 1920, 65-80.

Noter

William Sliben menes at have skrevet dagbøger fra Rusland og Sibirien 1917-20, der er gået tabt.⁹⁵ Hans færden er stykket sammen af spredte kilder i Statens Arkiver samt en båndet samtale. Slibens familie overtalte den 12. april 1977 ham og Christian Clausen til at fortælle, mens båndoptageren uden deres vidende optog. Her bemærkes Clausens ydmyge fortælling om forholdene i fængslet, forhørsdommeren og forplejningen. Slibens fotoalbum »Sibirien, Kina, Japan, Amerika, København: september, oktober, november 1919« og rejsepas fra 1923 er i privateje.

1 *Den danske udenrigstjeneste 1970.*

2 Kraks Blå Bog; Koefoed. 50 år i Rusland 1945, 316, 338-43; Rigsarkivet: Moskva og Petrograd, diplomatisk repræsentation (2-0398), journalsager (Aflævering 1939/1), jr. nr. 27H; Rubler medbragte til Danmark fra Sibirien af konsul Sliben (Ibn. 158, pk. 6); Rigsarkivet: Udenrigsministeriet (0002), gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e; Sliben, William Axel (Ibn. 3-230); sammesteds: jr. nr. 3. L. 17, Krigsfangesagen i Sibirien 1919 (Ibn. 3-289). Der er ingen levnedbeskrivelse i Ordenskapitlet.

3 »København, 21. november 1920. Undertegnede William Axel Sliben tillader mig herved at ansøge det høje ministerium om ansættelse i samme. Jeg skal tillade mig at oplyse, at jeg er født den 9. juli 1890, absolverede adgangseksamen til Polyteknisk Læreanstalt 1907 og studerede polyteknik de to følgende år i København og Berlin; underkastede mig derefter nysproglig studentereksamen i 1910 og statsvidenskabelig eksamen i januar 1915; studerede nationaløkonomi det følgende år i London og Paris; var dernæst sekretær i Industrirådet fra sommeren 1916 til 1. maj 1917; blev fra 1. maj 1917 ansat ved det danske gesandtskab afdeling B i Petrograd, hvor jeg blev ansat som selvstændig delegeret i Sydrusland med fast station i Odessa indtil juni 1918, hvorefter jeg beordredes til Sibirien som delegeret med station i Omsk, og fik senere af Udenrigsministeriet tildelt titel af konsul i særlig mission. Jeg behersker engelsk, tysk og fransk og kan ligeledes føre en samtale på russisk. Allerærbødigst, William Sliben«. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e.

4 Rigsarkivet: Axel Linvalds privatarkiv (8059), *Beretning om min rejse til og ophold i Petrograd 1917* (Ibn. 21). Transskription ved B. Preben-Hansen 2008.

5 Scavenius. *Et blad af det danske Petrograd gesandtskab 1920*. Gesandtskabets krigsfangearbejde især: Rigsarkivet: Moskva og Petrograd, diplomatisk repræsentation, Afdeling B under afvikling i København (2-0398), Diverse akter fra og vedr. de delegerede ved krigsfangelejr (Aflævering 1939/2), Gesandtskabets afdeling B's delegerede ved krigsfangelejr (Ibn. 1-8, pk. 39-46);

Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 13 til 3. L. 17, Krigs- og civilfanger i Rusland (Ibn. 3-285 til 3-289); Rigsarkivet: Moskva, konsulær repræsentation (2-1581), Sager vedr. østrig-ungarske interesser (Aflævering 1939); sammesteds: Rapporter vedrørende generalkonsulatets virksomhed (Aflævering 1986). Haxthausens månedsrapporter 1918 (august, september, oktober) til Udenrigsministeriet (dansksprogede) ses i original i Rigsarkivet: C. F. von Haxthausens privatarkiv (7628). Aflævering til Statens Arkiver ved Tørk Haxthausen og arkivregistrant ved B. Preben-Hansen, januar 2011. Haxthausen, Tørk (red.). *Ritmesteren og revolutionen 1917-19*. Aarhus 2000.

6 Scavenius. *Et blad af det danske Petrograd gesandtskab 1920*.

7 Rigsarkivet: Dansk Røde Kors, Centralbureauet (10001B), Centralbureauets Arkiv 1917-24. C a II Personer i Røde Kors' tjeneste (Ibn. 4); Rigsarkivet: Dansk Røde Kors. Dansk Røde Kors' Mission i Rusland (10001A), Papirer vedr. Dansk Røde Kors' medarbejdere i Rusland 1918-19 (Ibn. 13); Rigsarkivet: Moskva og Petrograd, diplomatisk repræsentation (2-0398), journalsager (Aflævering 1940/2), jr. nr. 3. A. 5 (Ibn. 187, pk. 10); Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/1 til 3. L. 5/96 (Ibn. 3-267 til 3-273).

8 Anton Bonde, Frits Brøndal, C. Cramer, Jacob Garde, Viggo Henningsen, Knud Kelsted Henriksen, Georg Holler, Poul Ingholt, Henning Kehler, Hermod Lannung, Axel Linvald, Richard Meyer, Sven Netterström, Gustav Rasmussen, Frederik Rosenørn-Lehn, Poul Rée, Hans Hartvig Seedorff, Peter Schou (Skov), William Sliben, Aage Yorkston; og skrive damerne Esther Aksel-Hansen, Gerda Andersen, Ellen Haagensen og Dorette Uldall. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5 (Ibn. 3-267); sammesteds: jr. nr. 3. L. 5/59, Rejseregnskabet af 5. juli 1917 (Ibn. 3-271). Aksel-Hansen, Esther. *Breve fra Petrograd 1917-18* (Det Kongelige Bibliotek: NKS 5244, quarto. Transskription ved B. Preben-Hansen 2007); Brøndal, Frits. *Breve fra Rusland 1917-19* (Transskription ved Anne-Lise Brøndal 2009); Lannung, Hermod. *Min russiske*

- ungdom. Kbh. 1978, 9-10; Rigsarkivet: Axel Linvalds privatarkiv (8059), *Beretning om min rejse til og ophold i Petrograd 1917* (lbn. 21); Skov, Peter. *Årenes høst*. Kbh. 1961, 20. Landsarkivet for Sjælland: Baroniet Guldborgland, Orebygård-Berritsgård gods (QA-202), Rosenørn-Lehn, Frederik. *Breve fra Rusland til hustruen Sigrid 1917-18* (lbn. R. i-5).
- 9 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 13/6 (lbn. 3-285).
 - 10 Harald Scavenius til generalkonsulatet, 16. november 1918. Rigsarkivet: C. F. von Haxthausens privatarkiv (7628).
 - 11 Rigsarkivet: C. F. von Haxthausens privatarkiv (7628).
 - 12 Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien* (1918-19), 9-10. Ordenskapitlet. Fuglede, der kom fra Livgarden, blev ansat ved gesandtskabet i Petrograd i 1918 og virkede som dansk konsul i speciel mission i Vladivostok i 1919. Han var leder af den danske hjælpekomité i Finland, Estland og Letland 1919-20. Kraks Blå Bog.
 - 13 Scavenius. *Et blad af det danske Petrograd gesandtskab* 1920.
 - 14 Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien*, 4. Ordenskapitlet.
 - 15 Seedorffs digte fra Sankt Petersborg 1917-18 er udgivet i *Fra Danmark til Dvina og Mod fremmede stjerner* (Tiggernes hær). Kbh. 1919.
 - 16 Krebs, Carl. *En dansker i Mongoliet*. Kbh. 1937.
 - 17 Gesandrens (Harald Scavenius) officielle indberetninger *Krigsfangespørgsmaalet og Dansk Røde Kors* (nr. 11, 6. april/24. marts 1916) og *Dansk Røde Kors' virksomhed* (nr. 12, 25. april/12. april 1916) til udenrigsministeren i København (Erik Scavenius). Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, Depecher 1848-1988, Moskva 1911-17 (lbn. 271).
 - 18 Harald Scavenius fortroligt til Udenrigsministeriet, 27. februar (14. marts) 1918 (3. G. 43); se også loyalitetssagen mod Georg Holler og Frederik Rosenørn-Lehn til Udenrigsministeriet, 12. marts 1918. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager, jr. nr. 3. G. 43a til 3. G. 43d: Harald Scavenius (lbn. 3-223 og 3-224).
 - 19 Ses ved sammenligning af personalesager fra gesandtskabet og fra Dansk Røde Kors. En kommende artikel vil beskrive de enkelte hjælpearbejderes færd i Sovjetrusland og Sibirien i egenskab af gesandtskabsdelegerede, Dansk Røde Kors delegerede, eller begge dele. Rigsarkivet: Dansk Røde Kors, Centralbureauet (10001B), Centralbureauets Arkiv 1917-24. C a II Personer i Røde Kors tjeneste (lbn. 4); Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/1 til 3. L. 5/96 (lbn. 3-267 til 3-273), m. m..
 - 20 Jensen, Bent. *Dansk Røde Kors' Ruslandsmission* 2001.
 - 21 Emil Andersen (delegeret, DRK = Dansk Røde Kors) og hustru; Johan von Barner (læge, gesandtskabsdelegeret, senere delegeret ved DRK Petrograd); Agnes Bockholt (kassererske, DRK Moskva); Alf Harald Brun (gesandtskabsdelegeret, Tsjkent, Uzbekistan); Erik Fabricius Dahl (delegeret, DRK Moskva) og hustru; E. Frederiksen (sygeplejerske, DRK); Rose Marie Glahn (sygeplejerske, DRK Petrograd); Folmer Hansen (læge og leder, DRK Petrograd); Kirstine Hansen (sygeplejerske, DRK); Otto Kjærsgaard (ledende sekretær, DRK Petrograd); Oswald Laursen (ledende kancellist ved gesandtskabets »nødkontor« i Petrograd efter gesandstens hjemkaldelse i december 1918) med hustru og søn; J. J. Lind (grosserer, Petrograd); Camillo Martiny (læge og leder, DRK Moskva) og hustru Selma Martiny (leder, husholdningen); Ketty Mortensen (sekretær, DRK); Hans Olsen (delegeret, DRK); Herbert Rouenville (sekretær, DRK); Knud Salomon (grosserer, Petrograd); Georg Veit (delegeret, DRK) og hustru Sofie Veit (sygeplejerske, DRK). Brun, Alf Harald. *Blandt krigsfanger i Turkestan 1917-19*. Kbh. 1930; Oswald Laursen følte sig ilde behandlet af Martiny. Sagen udviklede sig i København ved meget skrivi. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/11 (lbn. 3-268). Moskva og Petrograd, diplomatisk repræsentation (2-0398), journalsager (Aflevering 1940/2), jr. nr. 3. A. 5 (lbn. 187, pk. 10); sammesteds: jr. nr. 3. A. 1b (lbn. 154, pk. 2).
 - 22 Eigtved til Udenrigsministeriet, januar 1921 (Det »hvide« danske Røde Kors). Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. U. 268 (lbn. 6-304). Dansk Røde Kors. Dansk Røde Kors' Mission i Rusland (10001A), Diverse breve, papirer og regnskabsoversigter (lbn. 22), Dansk Røde Kors, Moskva (Tilbageblevne danskere i Petrograd, Moskva og i det øvrige Rusland 1919).
 - 23 *Politiken*, 6. maj 1919: en officiel indberetning fra gesandt Harald Scavenius om de danske brødre Marstrands død i Rusland. Sagen blev omtalt i dagbladene og i den danske regering.
 - 24 Sliben. Båndet samtale 1977.
 - 25 Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien*, 15. Ordenskapitlet.
 - 26 Rigsarkivet: C. F. von Haxthausens privatarkiv (7628).
 - 27 Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien*, 10. Ordenskapitlet. Fuglede modtog opgaven i Petrograd af Harald Scavenius, 7. oktober 1918.
 - 28 Fuglede, 24.
 - 29 Fuglede, 21.
 - 30 Fuglede, 29.
 - 31 Fuglede, 62.
 - 32 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/91 (lbn. 3-273).
 - 33 Sibirisk Kompagni i Omsk til Det danske konsulat i Omsk, 5. september 1919 (Sibirisk Kompagni i Kamen, 21. august 1919). Rigsarkivet: Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341), lbn. 4.
 - 34 Rigsarkivet: Dansk Røde Kors, Centralbureauet (10001B), C a II Personer i RK's tjeneste (lbn. 4); Dansk Røde Kors, Moskva (10001A),

- Papirer vedr. DRK's medarbejdere i Rusland (lbn. 13); Ulstrup, Preben. *Kejserinde Dagnars fangenskab på Krim: dagbøger og breve 1917-19*. Kbh. 2005, 522.
- 35 Aksel-Hansen, Esther. Brev fra Petrograd, 14. marts (1. marts) 1918. Det Kongelige Bibliotek: NKS 5244, quarto.
- 36 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/64 (lbn. 3-271). Den 9. januar (22. januar) 1918 blev otte sygeplejersker stillet til rådighed fra Hærens Sygeplejekorps og Dansk Sygeplejeråd, ansat under afdeling B, hvoraf de syv rejste København til Petrograd, 8. januar 1918. Det var Alertha Beldring, Anna Fabricius, Ingeborg Jacobsen, Magda Kirchoff, Maiken Lütken, Johanne Nielsen, Regina Stuhlmann. Også Henriette Hansen blev ansat og ankom nogle måneder senere. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/64 til 3. L. 5/68 (lbn. 3-271). Min forskning om gesandtskabets sygeplejersker i Petrograd 1918 er publiceret ordret (!) i Koop, Burkhard. *Dansk Røde Kors og dansk krigsfangehjælp under første verdenskrig*. Münster 2009, 144-45.
- 37 Carl Moltke, Danmarks gesandt i Berlin til Udenrigsministeriet, 2. maj 1918. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/64a (lbn. 3-271).
- 38 Moltke, 2. maj 1918.
- 39 Moltke, 2. maj 1918.
- 40 Sønderjyske krigsfanger i Sovjetrusland og Sibirien (udvalgte kilder): Clausen *Kejserinde Dagnar* 1991, 55-72 (Foreningen af forhenværende fanger i Rusland, 175 medlemsnavne); Rigsarkivet: Dansk Røde Kors, Krigsfangeafdelingen, København (10001A), Diverse papirer vedr. de sønderjyske krigsfanger (lbn. 147); Sønderjyder i Rusland og Sibirien 1918-19; Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231); Moskva, konsulær repræsentation (2-1581); Omsk, konsulær repræsentation (2-1675); Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341); Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender (0018), Krigsfangellister 1919-20 (lbn. 1-2); sammesteds: Journalsager vedr. krigsfanger (lbn. 1-7); sammesteds: Sønderjyske krigsfangers hjemsendelse (lbn. 1); Rigsarkivet: KFUM og KFUK i Danmark, KFUM's Krigsfangehjælp (10381), materiale vedr. Krasnojarsk og Sibirien 1918-19 (lbn. 695); Rigsarkivet: Niels Hansen Rasmussens privatarkiv (6185): Tillæg: dagbøger, m. m. (lbn. 5); Det Kongelige Bibliotek: Harald Scavenius privatarkiv, NKS 2679, folio (takkeskrivelse fra sønderjyske krigsfanger i Pavlovsk); Kriegsarchiv Wien, Armeecoberkommando, Akten der kgl. dänischen Gesandtschaft in Petersburg und des dänischen Vicekonsuls in Irkutsk (selvsyn, september 2010); Landsarkivet for Sønderjylland: Ea (Ingeborg Benedicte) Dinensens privatarkiv (RA 0141), Korrespondance med sønderjyske krigsfanger 1914-19 (lbn. 141/-2). Landsarkivet for Sønderjylland: Marie Fergos privatarkiv (RA 0169), Breve fra sønderjyske krigsfanger 1914-19 (lbn. 169/-1: Landsarkivet for Sønderjylland: Niels Anton Jensens privatarkiv (RA 0338), *Breve fra Rusland 1917* (lbn. 338/-12). Jensen, Niels Anton. *Ventetider: breve fra rejser til de sønderjyske fangelejr i Frankrig og Rusland 1926*. Peter Christian Petersen skrev dagbog fra Østfronten og krigsfangelejren Sarapul 1915-18 (transskription ved Aksel Gyldenkærne).
- 41 Sliben til Jens Møller-Holst i Irkutsk, 7. juni 1919. Rigsarkivet: Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231), Konsulatsager 1917-20, Sønderjyske hjælpekomité 1919 (lbn. 3). Se også sammesteds: korrespondancejournal (lbn. 1), samt korrespondance med russiske myndigheder (lbn. 2-7). Rigsarkivet: GN Store Nord A/S (10619), Indberetninger, Petrograd og Sibirien 1916-20 (lbn. 743).
- 42 Montandon. *Deux ans chez Koltchak* 1923, 41.
- 43 Telegram, 7. juli 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (lbn. 3-289).
- 44 Mathias P. Høegs dagbog, 15. april 1919. Høeg. *Jeg har ikke flere patroner* 1942, 216.
- 45 Toget opsamlede fra Omsk: Matthias Høeg (Toftlund), Willy Børdo (tysk statsborger), Andreas Møller; fra Novosibirsk: Peter Larsen, Martin Stangret (Haderslev); fra Irkutsk: Vilhelm Johansen, Jørgen Lorentzen (Haderslev), Jørgen Madsen, Gustav Paulsen (Aabenraa), Lorens Riis (Haderslev), Friedrich Rosenberg (Aabenraa); fra Tjita: Christian Bach Madsen (Haderslev), Heinrich Jacobsen (Haderslev), Hans Schmidt; og fra Harbin: Wilhelm Holdt (Tyrstrup). Slibens håndskrevne regnskabsnotat fra rejsen. De havde siddet i fangelejrene Zairkutnij Gorodok (ved Irkutsk) og Petropavlovsk (Irkutsk-regionen), Pjestschauka [?] ved Tjita, m.m.. Rigsarkivet: Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231).
- 46 Skibet Mitau sejlede med atten sønderjyske krigsfanger ombord fra Singapore, cirka den 20. september 1919. Rigsarkivet: Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231), konsulatsager (lbn. 3).
- 47 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/20 (lbn. 3-269). *Biografiske ophysninger ang. Den polytekniske Læreaanstalts kandidater 1829-1929*. Kbh. 1930, 281-82.
- 48 Nekrolog ved Niels Christian Hafn. *Ingeniøren*, 3. januar 1920 (1).
- 49 Nekrolog ved Niels Christian Hafn.
- 50 Sliben. Båndet samtale 1977.
- 51 Det danske konsulat i Harbin, 24. august 1919: »konsul William Sliben som i dag afrejste med slesvigerne til Harbin«. Konsul Jacobsen i Harbin, 23. september 1919: »Overbringeren af dette brev, sønderjyden Jørgen Hansen Nielsen ankom i dag til Irkutsk og rejser videre med de fra vesten ankomende danskere til Harbin. Hr. Nielsen har desværre ikke kunnet nå at afrejse med de tidligere med hr. Sliben afrejste sønderjyder grundet bolsjevikuroligheder i eggen omkring Barnaul«. Rigsarkivet: Irkutsk,

- konsulær repræsentation (2-1231), konsulatsager (Ibn. 2).
- 52 Ruten gik Harbin, Tianjin, Kobe, Yokohama, Vancouver, Montreal, New York, Philadelphia, København (og senere samme vej tilbage til Sibirien). Rejseregnskabet (København, 17. december 1919) blev godkendt af Frits Cramer og Harald Scavenius. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (Ibn. 3-230). Slibens fotoalbum er fra denne rejse.
- 53 Rigsarkivet: Kabinetsekretariatet (211), Protokol for Røde Kors' mindetegn Dansk Krigsfangehjælp 1914-19 (Ibn. 3). Transskription ved B. Preben-Hansen 2010. Kvitteringer for mindetegnet i: Rigsarkivet: Dansk Røde Kors (10001), Materiale vedr. mindetegn. Krigsmindetegn 1914-18 (Ibn. 280).
- 54 Det blev besluttet i mars, »at cand. polit. Sliben afløser Kofoed fra marts måned (hr. Sliben kunne da rejse ud med ét af ØK's skibe i januar måned 1920, medtage tre millioner rubler og eventuelle andre penge, der måtte tilgå, samt kurerpost«. Frits Cramers referat fra møde i Wien 7. til 15. december 1919 til Udenrigsministeriet, 19. december 1919. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (Ibn. 3-230).
- 55 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (Ibn. 3-230).
- 56 Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien*, 58-59. Ordenskapitlet.
- 57 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. U. 263 (Ibn. 6-304); sammesteds: jr. nr. 6. U. 291 (Ibn. 6-307); *Krigsfangerne i Rusland og Sibirien 1914-20 og Danaktions hovedformål. Kbh. 1920; Hjælp ydet fra Danmark til de krigshærgede lande under og efter Verdenskrigen 1914-18. Kbh. 1921.*
- 58 Rigsarkivet: C. F. von Haxthausens privatarkiv (7628).
- 59 Michella Erichsen havde levet fire år i Petrograd 1914-17, hvor hun arbejdede som oversætter. *Breve og dagbogoptegnelser fra Petrograd 1917*, Det Kongelige Bibliotek: NKS 5164, quarto.
- 60 Cecilie Lütken, der var medstifter af Dansk Sygeplejeråd (1899), arbejdede for Dansk Røde Kors' krigsopgaver. I 1915 blev hun leder af Hærens Sygeplejerskekorps, der blev nedlagt i 1924. *Dansk kvindebiografisk leksikon*s internetudgave (Zalewski, Barbara).
- 61 Instruktion for konsul i særlig mission William Sliben, 16. januar 1920, underskrevet af Frits Cramer. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (Ibn. 3-230).
- 62 Instruktion, 16. januar 1920.
- 63 Instruktion, 16. januar 1920.
- 64 Sliben sendte en håndskreven hilsen til Frits Cramer fra New York, 5. februar 1920: »Er netop efter en ret hård rejse vel ankommet til New York og har nu fået alt gjort i orden til at rejse videre. Jeg afrejser herfra mandag aften og såfremt der ikke er noget uforudset vil jeg seje til Vancouver den 19. februar og være i Yokohama den 1. marts. Vedlagt kvittering om medtagne privatpenge. Ellers intet nyt. New York ligger i disse dage begravet i sne. Det er tøjvej og gadefejterne strejker. Byen er derfor ualmindeligt snavset«. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (Ibn. 3-289).
- 65 Andersen til Udenrigsministeriet, 20. juli 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (Ibn. 3-289).
- 66 Sohn, Ole. *De drog mod øst. Danskeres udvandring til Rusland og Sibirien 1864-1919. Kbh. 2002; Larsen, Inge Marie. Da smør var guld. Smørproduktion og smørhandel - Kurgan, St. Petersburg, København, London 1895-1905. Aarhus 2007.*
- 67 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (Ibn. 3-230).
- 68 Martiny, 11. juni 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. U. 59A, Martinys rapporter (Ibn. 6-270); sammesteds: jr. nr. 6. U. 268, Martinys anden rejse til Rusland (Ibn. 6-304).
- 69 Martiny, 11. juni 1920.
- 70 Andersen til Udenrigsministeriet, 20. juli 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (Ibn. 3-289). Se også: Rigsarkivet: Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341).
- 71 Sliben fra Harbin til generalkonsulatet i Vladivostok, 3. april 1920: »Den af hr. Grumsen medbragte million vil næppe være tilstrækkelig til at foretage en eventuel evakuering ind gennem Rusland, når det som her drejer sig om over hundrede danskere; det er formentligt ikke engang tilstrækkeligt til at sende dem til Harbin. Da jeg imidlertid afrejser tirsdag eller onsdag til Irkutsk, vil jeg ikke kunne afvente yderligere forsendelser her, hvorfor bedes en million afsendt til Irkutsk. Da som bekendt sovjetregeringen har overtaget forsorgen for krigsfangerne, vil jeg ikke kunne foretage mig noget for disse, men kun betragte det som min opgave at overtage arkivet, lukke konsulatet og evakuere de der sig befindende danskere. William Sliben«. Rigsarkivet: Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341), Ibn. 3.
- 72 Koefoed. *50 år i Rusland* 1945, 338.
- 73 Koefoed 1945, 338.
- 74 Andersen (Vladivostok) til Udenrigsministeriet, 6. juli 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (Ibn. 3-289).
- 75 Telegram fra Sliben i Irkutsk til generalkonsul Andersen i Vladivostok, 1. maj 1920. Rigsarkivet: Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341), Ibn. 3.
- 76 Sliben. Båndet samtale 1977. Se: Rigsarkivet: Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231) og Rigsarkivet: Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341), hvor kilderne ligger spredte og flere i telegramform.

- 77 De danske konsultatsarkiver fra Sibirien er generelt præget af forhastet administration og skrivebordsarkivering. Kilderne til denne fortælling ligger som spredte notiser i mange kasser og er fundet efter tilfældighedsprincippet. Se også: Rasmussen. *Danske konsultatsarkiver i Rusland*. 1964.
- 78 28 danskere i Vladivostok. I Irkutsk (4), Krasnojarsk (10), Tartarsk (3), Novosibirsk (17), Pavlodar (2), Omsk (2), Semipalatinsk (10), Ostrkamen [?] (4), Bijsk (1), Barnaul (7). Sliben, Irkutsk til Udenrigsministeriet, 23. april 1920.
- 79 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (lbn. 3-230).
- 80 Rubler frataget: Peter Andersen, Th. Andersen, Victor Andersen, Valdemar T. J. Bendixen, Alvine Bordeville, Arne Hedegaard Borg, Karl E. Christiansen, Alice Dantzer, E. Ditløv Jensen, J. Engelbrechtsen, Dagmar Franck, Niels Frederiksen, Frederik Ganderup, Olav Johannes Ganderup, K. W. Gottschalk, Karl Hansen (Paludankorpset), Kay Falk Hansen, Niels Bazaine Hansen, Marius Iversen, Børge Jensen, Hans Christian Jensen (f. 1898, Odense), F. Johansen, K. Koefoed-Meyer, Carl Krebs, Ludvig G. Ludvigsen, Peter Lyngbæk, Harry Löhr, Vagner Madsen, Olga Meyer, W. Meyer, Olga Mortensen, S. J. Møller (Sibirisk Kompagni), Carl Nielsen, Corel Oluf Nielsen, Kathrine Nielsen, Poul Bertram Nielsen, Laura Olesen, Niels Olesen, Einar Marius Olsen, Søren Orenborg Jensen, Hjalmar Petersen, Dagmar Precht, Ingefred Precht, Charlotte Rasmussen, fru Riisager-Nielsen (Hjørring), Aage Rottwitt-Markussen, Asger Sørensen, Holger Thuesen Bruun, Otto Wathne, Helge Wernberg, H. Wesche, Ole Wesche. Gesandtskabet, november 1920. Sliben tog rubler med for: Viggo Andersen, Blegvad, Christian Christiansen, Christian Clausen, J. Engelbrechtsen, Ganderup, Harald Hagen Jespersen, Aage Hansen, Karl Hansen, Viggo Hansen, J. Harboe, Børge Jacobsen, Jens Jensen, Niels Jensen (Frederikshavn), Laurits Korch, P. Larsen (Riga), Malling, Olesen, Aage Rottwitt-Markussen, A. J. P. Seiersen, Tutain, Otto Wathne, Westqhal, Buus Winther (Russisk Asiatisk Kompagni). Rigsarkivet: Moskva, diplomatisk repræsentation (2-0398), journalsager (Aflævering 1939/1), jr. nr. 27H (lbn. 158, pk. 6).
- 81 Det danske gesandtskab i Helsingfors til Udenrigsministeriet, 22. september 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (lbn. 3-289). Eigtved til Udenrigsministeriet, januar 1921 (Internerede danskere). Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. U. 268 (lbn. 6-304).
- 82 Rigsarkivet: Arkhangelsk (Archangelsk), konsular repræsentation (2-0609), Korrespondance 1916-20 (lbn. 5); Jensen, Niels. *For Dannebroggs ære* 1998, 132-34; Rigsarkivet: Sergej Pototskijs privatarkiv (6148). Han var russisk generalmajor i København. Korrespondance vedr. afviklingen af det danske korps i Nordrusland (lbn 1); Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. T. 8a (lbn. 6-240); sammesteds: jr. nr. 6. T. 8b (lbn. 6-241), Danske frivillige i Nordrusland, med navnelister. Ritzaus Bureau, 2. marts 1920 (Den danske legion i Nordrusland). Sagen blev omtalt i dagbladene 1920.
- 83 Eigtved til Udenrigsministeriet, januar 1921 (Internerede danskere). Femogfyre danske krigsfanger kom fra Arkhangelsk korpsset. Udenrigsministeriet bad Martiny rejse til Nordrusland og gennemsøge de forskellige lejre i Petrograd, Moskva og Murmansk (Otto Scavenius, 28. juli 1920). Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. U. 268 (lbn. 6-304). Politiken, 21. april 1920: *Det ulykkelige Palludanske eventyr. Forhandlinger med Sovjets repræsentanter om hjemsendelsen af de danske fanger*.
- 84 Eigtved, januar 1921 (Internerede danskere).
- 85 Eigtved, januar 1921 (Internerede danskere).
- 86 Rigsarkivet: Sergej Pototskijs privatarkiv (6148), Korrespondance vedr. afviklingen af det danske korps i Nordrusland (lbn. 1). Her ligger en komplet navneliste med hjemby, dato, pasnummer og portrætfoto på samtlige unge danske mænd, der deltog.
- 87 Eigtved, januar 1921 (Internerede danskere).
- 88 Sliben. Båndet samtale 1977.
- 89 Sliben. Båndet samtale 1977. Veninden (Maria Clementina, Polen) er ikke identificeret.
- 90 Jensen, Bent. *Danmark og det russiske spørgsmål* 1979. Jensen, Bent. *Dansk Røde Kors' Ruslandsmission* 2001.
- 91 Niels Henrik Sliben 2010.
- 92 Kehlers notesbøger fra Omsk 1918 omtaler flere steder Sliben. Det Kongelige Bibliotek: Utilgængelig 681, kapsel 6.
- 93 Rosenfeldt. *Lenin* 2006, 251.
- 94 Seedorff. *Mod fremmede stjerner* (Tiggernes hær). Kbh. 1919.
- 95 Niels Henrik Sliben 2010.

B. Preben-Hansen, f. 1967, er cand. mag. i latinsk middelalderfilologi (b.preben-hansen@mail.dk)
Frits Brøndal: fra Magasin du Nord til døden i et fængsel i Rostov ved Don. Dansk krigsfangehjælp i Rusland og Ukraine 1917-19. Siden Saxo 27/3, 2010, 26-37.

Tak til ambassadør Niels Henrik Sliben (søn af William Axel Sliben), og mag. art. Lars Poulsen-Hansen.

Anne Margrethe Fontain og Frederik VI

Et supplement

Af Hans H. Worsøe

I min artikel i *Personalhistorisk Tidsskrift* 2010:2, »Anne Margrethe Fontain og Concordia Ehlers«, konstaterede jeg, at en familieoverlevering talte sandt, når den berettede, at Anne Margrethe Fontain var blevet mishandlet som barn. Det var en grim historie om børnemishandling, men også om, hvorledes sagen blev anmeldt takket være tjenestepigerne og fru Nancy Marie Hammerich, som boede i samme hus i Nørregade i København som landinspektør Ehlers og hans hustru Concordia. Takket være et retsvæsen, der ikke tog hensyn til standsforskelle, fik historien en positiv afslutning, idet Concordia Ehlers, der havde mishandlet sit plejebarn, kom et år i tugthuset, og Anne Margrethe Fontain fik et godt liv. Sidst i artiklen omtalte jeg en anden familietradition, nemlig at moderen skulle have tjent ved hoffet og modtaget forskellige gaver fra dronningen; men dette kunne ikke bekræftes på daværende tidspunkt.

Nu viser det sig imidlertid, at der også bag denne overlevering ligger en kerne af sandhed, men også en række misforståelser. En opmærksom læser af artiklen¹ gjorde mig opmærksom på, at historikeren Axel Linvald i sin bog om den senere kong Frederik VI's styre som kronprins² havde anført som eksempel på kronprinsens menneskelige medfølelse, at han, da han havde erfaret, at »en enke i hovedstaden gennem avertissement i aviserne af nogle fattige forældre havde fået overladt en lille pige og derefter i høj grad mishandlet hende«, bad om at få sagen undersøgt. Da dens væsentligste indhold bekræftedes, påtog han sig at sørge for barnets underhold og dets opdragelse for - som han udtrykte det - »at det kunne vorde en duelig tjenestepige og en retskaffen husmoder i sin tid«. Efter at barnets forhold var ordnede, ønskede han at se det og lod det bringe op til sig på palæet. Axel Linvalds skildring er holdt anonym i forhold til barnet, men takket være noternes henvisninger har det været muligt at gå til originalkilden³ og få bekræftet, at det drejer sig om Anne Margrethe Fontain. Det giver anledning til dette supplement med bekræftelse af dele af overleveringen om forbindelsen til hoffet samt tilføjelse af yderligere et par enkeltheder. Men som altid er der også unøjagtigheder i en sådan overlevering. Her er den mest iøjnefaldende, at overleveringen går på, at det er barnets moder, der har forbindelsen til hoffet. En lidt anden version end den i artiklen citerede lyder, at hun

(altså moderen) i sine unge dage havde haft ansættelse ved Frederik VI's hof, og at hun senere af og til blev modtaget af dronningen, og at hun af hende havde modtaget et par skospænder og en halskæde.⁴ Forvekslingen af mor og datter er ikke så mærkelig, da de begge hedder Anne Margrethe Fontain.

Den 13. juli 1800 indklagede moderen, Anne Margrethe Fontain, fru Ehlers for forligskommissionen på grund af mishandlingen af barnet, og parterne blev indkaldt til møde for kommissionen den 18. juli. Concordia Ehlers udeblev, og dagen efter blev der rejst sag mod hende. Den 22. juli påbegyndtes kriminalforhørerne ved Hof- og Stadsretten i København. Sagen rygtedes hurtigt i byen, og allerede den 26. juli var den kommet kronprins Frederik, der på daværende tidspunkt var den egentlige regent, for øre, dog i en noget forvansket form, idet han havde hørt, at en enkefru Lehmann (eller Lohmann) havde mishandlet et plejebarn, bl.a. ved at piske det med silkebånd og sætte det på en gloende kakkellov. Kronprinsen bad derfor Carl Peter Jessen, der var chef for hans civile departementskontor, om at sætte sig i forbindelse med Københavns politidirektør, Hans Haagen, for at få opklaret, om »dette almindelige byrygte var grundet på sandhed«. Inden Haagen havde nået at svare, havde kronprinsen imidlertid ad anden vej fået sagens rette sammenhæng oplyst, hvorfor Jessen annullerede henvendelsen til politidirektøren.⁵

Knap 14 dage senere, den 5. august 1800, henvendte kronprinsen sig gennem Jessen til Holmens provst, dr. theol. Jens Bloch, da barnet hørte til dette sogn, idet hendes far havde været matros, men for 6 år siden »havde absenteret sig«, og bad ham sørge for, at barnet »skulle opdrages hensigtsmæssigt efter dets stand, så det kunne vorde en duelig tjenestepige eller retskaffen husmoder i sin tid«. Det blev oplyst, at barnet for tiden opholdt sig hos moderen i Adelgade 268, men provsten skulle bedømme, om moderen »var en sådan kone, at barnets opdragelse kunne anbetroes hende selv«, eller i modsat fald opgive en retskaffen og pålidelig plejemoder samt i alle tilfælde anvise det mest passende undervisningssted.⁶ Den 9. august henvendte Jessen sig på kronprinsens vegne til Københavns fattigdirektion, der havde anbragt barnet hos bagersvend Jochum Ernst Giede og hustru i Lars Leistræde, og pålagde direktionen at rette sig efter provst Blochs anvisninger, da kronprinsen »nådigst har besluttet at ville påtage sig pigebarnet Anne Margrethe Fontains opdragelse og undervisning« og overdraget til provst Bloch at sørge for det fornødne.⁷

På denne måde sørgede kronprins Frederik gennem provst Bloch, for at der blev taget hånd om det lille barn, som kom til at gå i St. Petri for-

skole. Provsten har tilsyneladende ikke ment, at moderen kunne varetage barnets opdragelse og heller ikke, at bagersvend Giede og hans hustru var de rette, for det blev hurtigt flyttet hen til murersvend Jonas Bentzen og hustru Johanne Sørensdatter i Christen Bernikowsgade, der havde yderligere en plejedatter. Her befandt hun sig stadig ved folketællingen 1801.⁸

Hermed ophørte kronprinsens interesse for hans lille protegé ikke, og i begyndelsen af september tilsagde Jessen på kronprinsens vegne gennem provst Bloch Anne Margrethe Fontain og hendes plejemoder til kronprinsens palæ på Amalienborg onsdag den 10. september 1800 klokken 2 slet.⁹ Det har utvivlsomt været en oplevelse for livet, der har sat sig spor i hendes senere beretninger til sine børn. Efter familieoverleveringen har det ikke været det eneste besøg ved hoffet, men som bekendt kan man ikke altid stole på detaljerne i en sådan overlevering. Men hvis historien om gaverne, et par kosspænder og en halskæde, kan bekræftes, har der nok været flere besøg. Under alle omstændigheder er der nu påvist en ikke uvæsentlig kerne af sandhed i begge overleveringer, både om mishandlingerne og om forbindelsen til Frederik VI. Denne greb ikke ind i selve retssagen, som gik sin gang i Hof- og Stadsretten, uden at kronprinsens interesse har sat sig synlige spor i de retsarkivalier, der er gennemgået, men hans betydning for hendes opdragelse kan der ikke være tvivl om. Det har givetvis haft stor betydning for Anne Margrethe Fontains videre udvikling og dermed for hele hendes fremtid, at hun fik en bedre opdragelse end de fleste fattige børn i hendes samtid, og at hendes omgivelser vidste, at kronprinsen stod bag. Således blev grunden lagt til, at hun som kronprinsen havde ønsket det, blev en retskaffen husmoder. Sammen med sin mand, hørkræmmer Friederich Janson Worsøe, fik hun fem børn, hvoraf de to yngste blev opkaldt efter medlemmer af kongehuset: Frederik August og Caroline Amalie. To af hendes døtre blev gift med præster, og ligesom hun selv foretog hendes børn således en betydelig social opstigning i forhold til hendes herkomst.¹⁰

Noter

- 1 Jeg skylder mag. art. Jørgen Witte, Aabenraa, tak for denne henvisning.
- 2 Axel Linvald: Kronprins Frederik og hans regering 1797-1807, I. bind, 1923, s. 34.
- 3 Kabinetssekretariatet: HKH Kronprindsens Contoirs Copieprotokol 1794-1803 (Rigsarkivet). Dette er en kopibog over de breve, som P.C. Jessen har udsendt i eget navn, men efter kronprinsens ordrer. Den omtales fremover som Jessens kopibog. Peter Carl Jessen (1772-1830) se Dansk biografisk Lexikon, I. udg. bd. 8, s.483.
- 4 Udateret brev ca. 1956 fra civilingeniør Hans Holten Lützhøft til undertegnede.
- 5 Jessens kopibog nr. 180.
- 6 Jessens kopibog nr. 183.
- 7 Jessens kopibog nr. 185. Navnet på plejefamilien er gengivet ukorrekt i kopibogen.
- 8 I KIPs gengivelse af stilling i familien i folketællingen 1801 er ordet »Fosterbørn« læst som »Søsterbørn«, hvilket kan lede på vildspor.
- 9 Jessens kopibog nr. 196.
- 10 Personalhistorisk Tidsskrift 2010/2, s. 211-213.

Anmeldelser

Geddes Kvarterskort 1757. Kasette med 12 kvarterskort og tilhørende hæfte med register over grundejere i 1757 ved Bjørn Westerbeek Dahl. Udgivet af Bergiafonden 2010. I kommission hos Forlaget Bogværket. ISBN 978-87-92420-07-7. Pris: 1650 kr.

Man skal ikke have dyrket slægtsforskningens glæder særligt længe, før man bliver klar over, at folketællinger og kirkebøger er kilder, der løber tør i løbet af 1700-tallet. Selv i kongens residensstad København er det mest vejvisere, stadens, centraladministrationens, hofetatens og flådens arkiver samt den omfattende litteratur om perioden og dens mennesker som bør konsulteres i jagten på Ludvig Holbergs (1684-1754) samtidige og deres efterkomere.

Bliver man tilmed mindet om Københavns store brande, bl.a. 1728 og 1795 opstår snart ønsket om at supplere vejvisernes adresser og oplysninger med et godt bykort fra perioden visende placeringen af datidens huse, gader og stræder.

På Københavns Stadsarkiv opbevares ingeniør-officeren Christian Geddes perspektivkort over hovedstaden udført på grundlag af byens største matrikelkort fra 1757 (Det eleverede generalkort). Som navnet siger har Gedde gengivet facaderne på de fleste af byens huse, det giver et godt indtryk af byens udseende i 1750-erne.

Kortet blev udgivet og kommenteret i 2002, takket være Bergiafonden, og man kan i tidsskriftet Skalk (2004:1) læse en artikel om kortet forfattet af Bjørn Westerbeek Dahl.

En anden og større kortskat, der sidste år er blevet genudgivet, er de ikke mindre end 12 detaljerede kort af Chr. Gedde over residensstadens kvarterer i 1757 med tilhørende nummererede huse og ejerlister. En smuk koloreret »Plan af den kongelige residentz:Stadt Kjøbenhafn« viser, at det drejer sig om (antal nummererede huse i parentes):

- Wester Qvarteer (359 »Huuse og Platze«)
- Nørre Qvarteer (292)
- Klædeboe Qvarteer (256)
- Rosenborg Qvarteer (269)
- Kiøbmager Qvarteer (338)
- Øster Qvarteer (406)
- Strand Qvarteer (103)
- Snarens Qvarteer (166)
- Frimands Qvarteer (160)
- Sanct Anne Wester Qvarteer (459)
- Sanct Anne Øster Qvarter (342)
- Christianshavns Qvarteer (389).

Kortene er smukt koloreret og har en varierende størrelse, hvilket afspejler kvarterenes ret varierende størrelse (103 til 459 huse), - et ofte overset faktum. De er alle udsmykket med kvarterets såkaldte »Qvarteersfane«, et interessant stykke københavner-historie der i dag er næsten glemt.

På kvarterskortene kan man ikke kun forbyde sig i for-, side- og baghuses udstrækning og forløb, men også haver, parker, pladser, broer, kanaler og

vandløb er omhyggeligt gengivet. På »Strand Qvarterets Carte« finder man således ikke kun kvarteret mellem Gl. Strand og Strøget/Amager Torv, men også hele Slotsholmen med Det Kongelige Brøghuus, Børsen, Nye Børs og tilslutningen Christianshafns Broe (Knippelsbro). I kortets nederste venstre hjørne ses tilmed Den Lange Communications Broe (Langebro) og Blaae Taarn. I øvrigt gengives Blaae Taarn og Den Lange Broe også på »Wester Qvarterets Carte« - der dækker hele området fra Wester Port og Gammel Torv i nord ned til Fæstningens Materielgård ved Frederiksholms Kanal. Tilsvarende gengives på »Øster Qvarterets Carte« ikke kun kvarteret mellem Holmens Kirke og Nicolaj Kirke samt Charlottenborg og Kongens Nytorv, men også hele Gammel Holm, dog blot for oplysninger om indhold og funktionen af Gammelholms omhyggeligt gengivne bygninger. Et andet eksempel på datidens militære anlæg ses på »St. Anne Wester Qvarteers Carte« hvor der er en omhyggelig gengivelse af Nyboder og det store grønne område ved Oster Port kaldet Grønland, men da beboerne – Flådens folk – jo ikke ejer deres huse medtages kun de få ejendomme, der på dette tidspunkt var solgt fra, bl.a. to ejendomme i Adel Gaden midt i Nyboder.

På »St. Anne Øster Qvarteers Carte« - der dækker den del af København, som normalt kaldes Frederiksstad – bemærker man Nye Canal, i dag bedre kendt som Nyhavn.

Blandt de største kvarterskort ses »Christians Havns Qvarteer Carte« med 389 nummererede huse, der også inkluderer yderligheder som interessenterne af Oliemølle udi Sophien Bastion (388) og »Plantage Gartner Leitdofs huus og haue udi Eenhorns Bastion« (389). Detaljerne, og ikke mindst det tilhørende navnemateriale er som skabt til en lystvandring. På Christianshavner kan man for eksempel hilse på kattuntrykker Seerup (Seerup & Becker) i Overgaden neden Vandet (Huus nr. 168), snedker Erhardt Seyert i Overgaden oven Vandet (Huus nr. 219-220) og brygger Mogens Sijlstrup (Sejlstrup) på Lille Torvegade (Huus nr. 96) eller kleinsmed Hans Thommesen på Kongensgade (Huus nr. 114) og skibstømrermester Henrik Johansen Wallermand i St. Anne Gade (Huus nr. 260). Med fotokopier af udvalgte dele af kvarterskortene vil man tilmed kunne gå på opdagelse i dagens København, og konstatere hvilke bygninger, der endnu er bevaret samt, hvilke gader og stræder der stadig har deres gamle navne.

Såvel slægts- som lokalhistorikere kan således få ganske mange oplysninger ved at studere disse smukke kort, der i den foreliggende udgave er klart at foretrække frem for Stadskonduktørembedets udgave fra 1940. Vel vidende, at en grundejerfortegnelse ikke kan erstatte en folketælling, så er denne udgivelse af de detaljerede kvarterskort, når den kombineres med Westerbeek Dahls register over stadens grundejere 1757 efter anmelderens opfattelse et helt uomgængeligt hjælpemiddel til alle med en seriøs interesse i den kgl. residensstad i midten af det 18. årh.

Tommy P. Christensen
forfatter og redaktør

Anne Sofie Hardenberg og Pia Christensen Bang: *Kampen for en far. Milik publishing, Nuussuaq, 2009. 124 s. Ill. i s/h. og f. Indb. ISBN: 978-87-91-359-61-3. Pris: 248 kr.*

En af de drivkræfter, der kan ligge bag udarbejdelsen af en slægtshistorie og udgivelsen af en slægtsbog, er ønsket om at få løse ender bundet op og kaste lys over dunkle punkter i slægtens historie. Særlige vanskeligheder – og oftest en god portion følelser – kan være bundet til ønsket om at vide mere om en ukendt far. Eller en ukendt historie om ens egen mor, som så fascinerende og velskrevet kan ses oprullet i Karin Lützens »Mors hemmelighed – på sporet af en jødisk indvandrerhistorie« (Gyldendal 2009).

Forfatteren til den foreliggende bog, Anne Sofie Hardenberg (f. 1948 i Qaqortoq - i kolonitiden kendt som Julianehåb) er i dag et kendt ansigt i Grønland, hvor hun optræder som tv-kok og har skrevet en populær kogebog.

Med »*Kampen for en far*« rører hun ved et emne som længe har været tabubelagt i Grønland, hvor talrige, unge, ugifte grønlandske piger i efterkrigs-tiden blev med barn, mens faderen var kommet til ude fra – og som ofte rejste bort igen.

Gennem en bevaret brevsamling får Anne Sofie Hardenberg fortalt historien om sin opvækst som uægte barn og om kampen for at finde sin danske far og blive anerkendt som hans datter. Et voksende ønske om at få kontakt til faderen førte i 1966 til at den 17-årige Anne Sofie – ved moderens modvillige mellemkomst – kunne møde sin biologiske far, der boede på Østerbro i København.

Lykkeligvis var han glad for datterens initiativ og ønskede at indlemme hende i sin familie. Måske knapt så overraskende var hans hustru mindre lykkelig ved situationen, og modsatte sig idéen. Andre familiemedlemmer, herunder bedstemoderen og fasteren tog dog godt imod Anne Sofie. Som så ofte før overgik virkeligheden dog snart fantasien og hendes nyvundne far, Svend Weber, får kun tre uger sammen med sin datter, inden han omkommer som følge af sine kvæstelser ved en trafikulykke.

I den efterfølgende tid bliver faderens søster, sygeplejersken Ruth Weber, en stor støtte for den unge Anne Sofie, da arvestrid og kampen for at blive accepteret i Syddanmark gør det hele lidt svært. Set som et aspekt af den danske kolonihistorie (Grønlands status som koloni blev først ændret i 1953), vækker det også mindelser om tilsvarende historier fra de danske tropekolonier, og sammen med slavehandlen er der fortsat meget at studere i danske slægters historie.

Bogen er baseret på den velbevarede brevveksling, der har været mellem Anne Sofie og først og fremmest hendes far, bror og faster samt suppleret med private fotos og hendes egne erindringer. Har man en lignende historie at berette, kan bogen tjene til god inspiration, og den virker betydelig mere seriøs end mange poppede tv-udsendelser, der bliver produceret ud fra lignende historier – og tit kommer til at fremstå som upassende følelses-pornografi.

Tommy P. Christensen
forfatter og redaktør

Svend Jacobsen (udg.): *Løgumkloster Birks tingbøger 1631-1673. De bevarede årgange i uddrag. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 103. Aabenraa 2009. 427 sider, illustreret. ISBN 978-87-7406-112-0. Pris 268 kr. for ikke-medlemmer, 168 kr. for medlemmer.*

For godt 100 år siden voksede mængden af kildeudgivelser i forbindelse med kildekritikkens gennem-brud. Vægten lå i udpræget grad på kilder, der ved-rørte statshistorie og politisk historie, men billedet var mere nuanceret. I 1885 begyndte man at udgive Kancelliets Brevbøger, der ganske vist rummer skrivelser fra centraladministrationen, men som i vid udstrækning handler om menigmand.

En af de kildetyper, der især afspejler dagliglivet, er tingbøger, og gennem årtier har flere tingbogsud-givelser set dagens lys. Udgivelsen af Løgumkloster Birks tingbøger føjer sig til denne række. Vi får her et indblik i de konflikter og andre retshandlinger, der bragte folk sammen på tinge. Vi hører om køb og salg af ejendom, arv, græsning af gæs, skænderier og inju-rier, tyveri af kniplinger, slagsmål og de mange andre konflikter, der kunne opstå i landsbyfællesskabet.

Løgumkloster Birks tingbøger giver ikke kun indblik i hverdagslivets mange facetter, men rum-mer også oplysninger, der kan benyttes af slægts-forskere. At udgiveren – Svend Jacobsen – har prio-riteret dette højt, fremgår af fyldige og meget nyttige personregistre A-C. Personregister A, der fylder 64 sider, rummer således ikke kun henvis-ninger til, hvor de pågældende personer omtales, men små biografer med oplysninger om ejendoms-forhold og familierelationer med mere.

I det hele taget er kildeudgaven forsynet med gode udenværker. Udover personregister A findes et register B med slægts- og tilnavne og et register C med personer, der bor uden for Løgumkloster Birk. Desuden er udgaven forsynet med et sagregister og en ordforklaringsliste med ældre udtryk, der er gået af brug, eller som har en anden betydning end i dag. At »fordelsmål« betyder en afsagt dom eller kendelse, og at »Duchtich« betyder retsyndlig vil nok være en velkommen oplysning for de fleste.

Kildeudgaven indledes med en oversigt over bir-ket og dets aktører, herunder også en fortegnelse over de personer, der har beklædt de forskellige hverv i relation til birket. Udgaven bringer alle læ-selige retssager i tidsrummet 1631-1673 i uddrag, det vil sige en sammenskrivning med fremhævelse af sagens kerne og af de personer, der er involveret i den. Udgiveren har gengivet visse ældre udtryk, for at bevare tidens sprogdragt og patina.

Med denne kildeudgave foreligger der en møn-stergyldig kildeudgave, som forhåbentlig mange kan få nytte af.

Leon Jespersen, arkivar
Rigsarkivet

Per-Olof Johansson: *En tid med spånkurve. Forlaget per-olof.dk. I kommission hos Forlaget Understokven, Kbh. 2009. 134 s. ill. i s/h og f. Indb. ISBN 978-87-985452-3-1. Pris: 229 kr.*

Den bog, der her skal finde omtale, er usædvanlig – og usædvanlig interessant. Den beretter om et

sjællandsk indvandremiljø, der dels har været med til at udbrede den svenske spånkurv til hele det danske kongerige, men også været en svensk forpost for nogle af de svenske, der gennem to, tre generationer kom fra Sydsverige for at søge lykken i Østdanmark. I dette særlige miljø var sproget ingen hindring, da man talte og forstod både svensk, dialekten göttingemål – og dansk. Mange fandt efter en stund andet arbejde og/eller en dansk mand eller kone, men den første svære tid med indslusningen i det danske samfund var blevet klart.

Kontakten tilbage til Sverige blev gennem alle årene opretholdt i dette indvandrer-miljø, der ydermere havde kontakt til Wolgast i Pommern, hvor der også var en betydelig kurveproduktion, ligesom man kunne foretage opkøb af spånkurve med henblik på videresalg til det nordtyske marked. Tilsvarende fremstillingsvirksomhed fandtes i mellemkrigstiden også i større byer som Lübeck, Hannover, Dortmund og Königsberg.

I det nordøstlige Skåne (i dag Osby kommun) var fremstillingen af spånkurve kendt fra 1840'erne, og Lönsboda korgfabrik i Örkened sogn er da også i dag hjemstavnsmuseum for spånkurvefremstillingen. En opgørelse fra 1904 anfører at sognet havde snesevis af leverandører til The Swedish Basket Company. Det var netop fra disse egne, at der hentes nye folk til produktionen (bl.a. med navne som Bengtsson, Bergstrand, Broolin, Granath, Gustavsson, Nilsson, Olofsson, Paulson, Persson og Sellin). Råvaren (hele træstammer) indkøbtes bl.a. i omegnen af Lönsboda og på Alshult gods i Småland.

Gennem læsningen stifter man først og fremmest bekendtskab med slægten Johansson, der i dag er dansk, men starter med Johan Persson, f. 1833 i det smålandske sogn Virestad. Hans svigerfar var Niclas Larsson (f. 1799) fra Munkalid, sydvest for Lönsboda i Skåne og ad denne vej kom Johan og senere hans sønner til at blive fortrolige med kurvemager-håndværket. Sønnerne Per Martin, Carl og Joseph blev kurvemagere, og efter Josephs død fortsatte Carl dennes forretning og sammen med Per Martin slog de sig begge ned i Lillerød (i dag Allerød) i 1902. Efter lidt begynder-vanskeligheder blev arbejdsdelingen hovedsagelig, at Carl cyklede rundt for at skaffe ordre og nye kunder, hvorimod Per styrede fabrikationen, der typisk beskæftigede familiens medlemmer samt i mellemkrigstiden en enkelt ansat, Hilding Persson.

En fallit i 1933 fik ikke forhindret al fremtidig spånkurve-fremstilling, og i slutningen af 1940'erne var antallet af ansatte vokset til 3-4 mand samt et lignende antal damer, der arbejdede på deltid. Med denne bemanning var det muligt at producere 6-700 spånkurve, afhængig af kurvestørrelserne.

Generationsskiftet til forfatterens far skete i 1956, og til forfatterens bror i 1970. Danmarks eneste »Spaankurve-Fabrik« lå altså i Lillerød, og havde FDB, HOKI og OCEKA blandt sine største kunder. Dødsstødet for produktionen kom i slutningen af tresserne, og nøglen blev drejet om i 1970. Tilbage blev spånkurven som et husflidsarbejde, lidt import fra Sverige og Polen samt afløse-

ren: De svært nedbrydelige plasticposer, der nu flyder rundt i naturen – og på verdenshavene...

Tommy P. Christensen
forfatter og redaktør

Niels H. Kragh-Nielsen: *Søren Norby – en handlingens mand på Christian 2.s tid. Forsvarshistoriske Skrifter nr. 10. Statens Forsvarshistoriske Museum 2010. 117 sider, ill. ISBN 978-87-89022-62-9. Pris: 268 kr.*

For en god ordens skyld: Min sympati har altid ligget hos Christian II og Søren Norby. Derfor var forventningerne til bogen store, og de blev mere end opfyldt. Intet kunne være mere passende end denne fremragende biografi om Søren Norby til fejring af fladens 500 års jubilæum i 2010. Niels H. Kragh-Nielsen fremstiller en mand, som var meget mere end en frofast sømand med en håbløs sag. Søren Norby var med til at skabe den danske flåde. Han kæmpede mod Lübeck, mod Sverige, og for det, han troede på. Han var Christian II's samtidige og fortrolige, og forfatteren dokumenterer, hvorledes Søren Norbys handlinger var sanktioneret af Christian II.

I stedet for det sædvanlige resumé er bagsiden udstyret med Søren Norbys vigtigste årstal. Bogens indersider er prydet med kort over Østersø-området og Nederlandene. I bogen findes oversigter med de vigtigste årstal i hhv. dansk-svenske og dansk-lübske relationer i perioden, et rigt noteapparat, forkortelsesliste, kilde- og litteraturliste samt registre over steder og personer. Et gennemført arbejde, hvor man som læser får alt, hvad man undervejs har brug for, inklusive et par velvalgte militære temaside.

Forfatteren mestrer en vanskelig kunst: At sætte en person ind i et samtidigt perspektiv til en struktureret, levende fortælling, hvor politik, personer og begivenheder ubesværet flyder ind mellem hinanden.

Kronologien følges fra Søren Norbys første år som hofsinde under kong Hans, til han faldt i Karl V's tjeneste under belejringen af Firenze i 1530. Søren Norby udviste tidligt evner inden for søfart. Han blev kaperkaptajn og som admiral en af grundstammerne i den danske flåde. De militært set strategiske len på Island, Gorland og Kalmar blev tildelt ham, hvorfra han manøvrerede med sine skibe i Østersøen og senere med en hær på det svenske fastland.

Om Søren Norbys slægtsforhold og efterkommere vides ikke meget. Han havde tre, formentlig alle uægte, børn, og dermed ingen kendt efter-slægt. Relationen til Sten Stures enke, Kristina Gyllenstierna, behandles med dokumentation for, at ægteskab var på tale med Christian II's velsignelse. Senere, efter et ufrivilligt langt ophold i Rusland, er det igen med sin konges vidende, accept og direkte anbefaling, at Søren Norby indgår i Karl V's tjeneste.

Forfatteren balancerer fint mellem sin interesse for Søren Norby og nøgterne, analytiske vurderinger. Det lykkes at skabe en sammenhængende, medrivende fortælling om kaperskipperen og krigeren Søren Norby, som kæmper for sin konge og

bliver så farlig for både Frederik I og Gustav Vasa, at de indgår alliancer med Lübeck for at få ham fjernet. Niels H. Kragh-Nielsen har begået et fagligt interessant, sprogligt flydende og analytisk velfunderet værk, som kun kan anbefales varmt.

Charlotte Lindhardt
museumsinspektør

Kathrine Læsøe Engberg: Modstandskvinder. Kvinder i den danske modstandsbevægelse fortæller. People's Press. 285 sider. ISBN: 9788770557467. Pris: 249.95 kr.

Det er alment kendt, at regeringen i forbindelse med besættelsen bad befolkningen om at forholde sig i ro, og at det ikke blev efterlevet af alle, at mange jøder blev hjulpet til Sverige i '43, og at politiet gik under jorden i '44.

I den historiefortælling vi er vokset op med, har vi hørt om modstandsmændenes store indsats, men der er en gruppe, der har været usynlig, nemlig kvinderne. Godt nok har vi i *Matador* lært, at der var kvinder med i modstandsarbejdet, som hjalp med at skjule mænd på flugt, eller som sørgede for udsendelse af nyhedsbreve, og vi hørte om de kvinder, der sørgede for at holde hjemmet gående under mandens fravær, men vi hørte intet om hvor farligt arbejdet kunne være for kvinderne. I *Modstandskvinder* beretter otte kvinder om deres arbejde i modstandsbevægelsen, og endelig får vi mulighed for at høre om det farlige arbejde, som mange kvinder udførte under besættelsen. De otte kvinder fortæller om deres oplevelse under krigen, og hvad arbejdet kom til at betyde for deres tilværelse - også efter besættelsen. Fælles for kvindernes beretninger er, at de godt var klar over farligheden i det, det gjorde, men at de på den anden side ikke kunne have handlet anderledes.

Det var ikke ufarligt at være en del af modstandsbevægelsen, og prisen kunne være høj for uskyldige, hvis modstandsarbejdet krydsede deres tilværelse. Elisabeth Bomhoffs svigermor opholdt sig for eksempel i familiens sommerhus det meste af året og havde derfor ingen anelse om, at der foregik lys-sky ting i hendes hjem. Desværre var hun lige præcis hjemme på Frederiksberg, da Gestapo anholdt en række modstandsfolk i hendes og ægteemandens villa, og derefter sprængte den i luften. Hun blev anholdt, fængslet og sendt med den øvrige familie til Frøslev.

Der bliver givet flere eksempler på, at tyskerne trods alt lod familien forlade en bolig, før den blev sprængt i luften. I det ene tilfælde havde Bomhoff et brev i sin taske, som ikke måtte komme i tyskerens varetægt, og det lykkedes hende at få det gemt i sofaen - der kort efter røg i luften.

Flammen og Citronen indgår også i en af beretningerne. Elisabeth Bomhoff og hendes mand havde i en periode Flammen boende i kælderen, og hun fortæller om, hvordan de to mænd formåede at tænke iskoldt på stående fod. Ikke desto mindre døde de begge, da de blev overrasket af tyskerne. Hvor Citronen forsøgte at skyde sig fri, tog Flammen cyanalium.

Lis Richardt blev den første kvindelige kurer for Toldstrup (nedkastningschef i Jylland), og hendes

arbejde startede med udgivelsen af illegale blade, men det varede ikke længe, før hun blev en vigtig brik som kurer. Det krævede en god hukommelse, for intet måtte skrives ned. Ofte skulle hun også transportere våben i den lille rejsetaske, der ikke måtte vække mistanke om at indeholde andet end lidt tøj. Fordelen ved at bruge kvinder i kurerarbejdet var, at de ikke vakte tyskernes mistanke, men det var et rakkerliv. Lis blev anholdt den 6. oktober '44 og gjorde så meget modstand, at den ene tysker måtte have en stor forbindelse på. Til gengæld fik Lis slået alle tænderne i undermundten løse ved slagsmålet og måtte siden lægge mange penge hos tandlægen. Efter en rædselsfuld tid i Kolding Arrest kom hun til Frøslev, hvor hun mødte den mand, hun blev gift med umiddelbart efter krigen afslutning. Lis' brudekjole var syet af en nylonfaldskærm, og der lå et fikst lille håndvåben på gavebordet.

Når engelske soldater skulle eskorteres til nye opholdssteder, var det ikke ualmindeligt at bruge de kvindelige modstandskæmpere, fordi de dermed kunne ligne et par, som ikke vakte opsigt, når de kom gående. Der var dog forskellige ting, der kunne vække tyskernes mistanke. Et snørebånd lavet af faldskærmsråd eller lugten af engelske cigaretter kunne være nok, og så ville de falske ID-papirer ikke være til megen hjælp.

Da hendes mand var blevet taget af tyskerne, bad Gertrud Julie Pedersen Toldstrup om at få arbejde i modstandsbevægelsen. Arbejdet startede i hovedkvarteret, som flyttede rundt til forskellige adresser for at minimere risikoen for at blive opdaget. Arbejdet bestod i at dechiffrere telegrammer, men samtidig skulle de holde øje med tyskernes pejlere, som gik efter morsesignalerne.

Det er svært at udvælge en fortælling, der er mere spændende end de andre, men det vil blive en meget omfattende anmeldelse, hvis alle skal nås. I de senere år har vi hørt en del om Flammen og Citronen, og det er derfor meget interessant at læse fru Bomhoffs beretning om deres iskolde måde at snyde tyskerne på, men også om deres voldsomme død.

Else Marie Pade blev hentet en tidlig morgen af Gestapo. Hun fik familien til at holde tyskerne hen, mens hun flygtede ad bagtrappen og gennem mejeriet i stuen. Imidlertid blev hun stoppet af en tysker, hvorefter hun satte i løb. Da der lød skud, faldt hun fladt på jorden for blot at konstatere, at hun slet ikke var blevet ramt. Hun blev rasende på sig selv over at have reageret på den måde, men da var det for sent, og Gestapos folk samlede hende pænt op og lod håndjernene lukke sig om hendes håndled.

Lis Mellemegaard fik glæde af sin evne til at tænke klart på stående fod, da tyskerne pludselig stod i entreen i en lejlighed, hun og kæresten havde lånt. Bevæbnet med et eksemplar af en DNSAP-sangbog, hun havde stjålet på det trykkeri, hvor hun arbejdede, en flaske snaps og en rørende historie, fik hun reddet skindet. Hendes arbejde var i Dansk Samling, hun var med til at stå vagt og skygge strikkere. På grund af sygdom undgik hun at blive taget, da Hipokorpsset skred til anholdelse og fik fanget en stor del af hendes gruppe - hvoraf en del blev skudt i Ryvangen. Derefter gik hun under

jorden, og efter krigen søgte hun stikkere, da de skulle retsforfølges. Hun blev læge og gift med en medstuderende, og de talte aldrig om besættelsen og hendes daværende arbejde, men hun vågnede altid om natten – ligesom mange andre modstandsfolk – og gik hvileløst rundt.

Alle kvinderne gik ind i modstandskampen med åbne øjne og vidste, at det var med livet som indsats. De har efterfølgende betalt en pris for at have været involveret i modstandskampen, men alle ville gøre det igen, hvis de kunne skrue tiden tilbage. Efter at have levet i dette spændingsfelt i en årække er det kun forstæligt, hvis flere af kvinderne efterfølgende oplevede det som et antiklimaks og tilbageskridt at skulle håndtere den daglige madlavning og blevask. Selv om begge ægtefæller havde været involveret i modstandsarbejdet, var det ikke ensbetydende med, at den fælles oplevelse bandt dem sammen. Nogle kunne slet ikke finde ud af at tale sammen med deres ægtefælle bagefter og endte med at blive skilt. Andre forblev ugift, men fik sig efterfølgende en karriere. Nogle kunne slet ikke tale om oplevelserne og betalte prisen med søvnløse nætter, hvor oplevelserne kom tilbage, men fælles for kvinderne var drivet for at få mest mulig ud af tilværelsen det vigtigste.

Når man læser bogen, er det vigtigt at have i baghovedet, at der er tale om erindringer. Der er gået flere end 60 år efter besættelsens afslutning, og der kan derfor være erindringsforskydninger. Det ændrer imidlertid ikke på, at det samlede billede er interessant.

Bogen er spændende og let læst. Der er ingen tvivl om, at de otte kvinder har haft et godt samarbejde med Kathrine Læsøe Engberg.

Jeg læste bogen i et stræk, og det vil jeg ikke anbefale, selv om det kan være svært at lade være, men det bliver pludselig meget informationsmættet.

Stella Borne Mikkelsen
stadsarkivar, cand.mag.

C. L. Paulsen: Forsøg til en historisk beretning om vejrvesenet i Danmark. Manuskript udgivet af Dansk Vejhistorisk Selskab ved Michael Hertz. I kommission hos Syd-dansk Universitetsforlag, Odense 2009. 298 s. ill. i s/h. og f. Indb. ISBN: 978-87-7674-457-1. Pris: 298 kr.

Carl Ludvig Paulsen (28/8 1791 - 25/10 1842) kom fra Slesvig, og var en af den oplyste danske enevældes trofaste vandbærere. Som søn af en officer og med jordbesiddende forældre startede han sin karriere i statsadministrationen som volontør i Rentekammerets 2. sjællandske renteskrivertkontor i København.

Takket være muligheden for at få en jurist-uddannelse »light« - den såkaldte *examinatus juris* eller Dansk Juridisk Eksamen - der var til brug ved ansættelse i mindre retsbetjentembeder og de mindre vel honorerede prokuratørembeder, kunne han i 1812 tiltræde en stilling som kopist i Rentekammerets Vejkontor; en stilling han ifølge sin foresatte kom til at bestride med »en saa udmærket Flid, Duelighed og Nøiagtighed...«

I 1829 ægtede han Nina Cathrine Holten (f. 1804 i Dansk Vestindien), datter af oberst og kam-

merherre Chr. Ludvig Holten og dennes hustru Juliane Dorothea (f. Haxthausen). Carl Ludvig og Nina Poulsen fik seks efterkommere, hvor af de fem overlevede forældrene.

Hovedparten af hans embedstid faldt på Møn, men hans karrieres højdepunkt blev embedet som amtsforvalter og regimentskvartermester i Frederiksborg amt. Et embede han udnævntes til i marts 1840, dog kun for at forlade denne verden i oktober 1842.

Under sin tid i Rentekammerets Vejkontor havde han udarbejdet adskillige notater vedrørende vejrvesenet, og som fuldmægtig udgav han i 1823 den afhandling som nu foreligger genudgivet ved et samarbejde mellem Dansk Vejhistorisk Selskab og universitetsforlaget i Odense. I øvrigt er der tale om Danmarks første vejhistoriske afhandling, som i denne udgave er godt kommenteret og tilrettelagt af seniorforsker og arkivar Michael Hertz, Rigsarkiver.

Året før havde Paulsen i *Nye Landøkonomiske Tidender* fået publiceret en artikel med titlen: »Underretning om det forbedrede engelske vejrvesen«, hvor han introducerede den berømte, skotske vejingeniør John Loudon McAdam (1756-1836), der kom til at lægge navn til den i datidens yderst moderne macadamisering (Makadam: veldrænet trassé med en lagdelt opbygning af tre størrelser knuste sten: småsten, skærver og grus, hvor vejbelægningen skal fastkøres af trafikken). En vejbelægning, der i England snart havde forøget gennemsnitshastigheden for datidens postdiligerer med 25 %!

Den foreliggende bog kan specielt anbefales til dem, der finder ældre dansk vejhistorie spændende, fra kongevejene i den tidlige enevælde frem til Vejforordningen af 13. december 1793.

Tommy P. Christensen
forfatter og redaktør

Kjeld Stabell: Slægten von Hagen i Angeln. Eksperimentalt Forlag, 2008. 117 sider. ISBN 978-87-91142-54-3. Pris: 159 kr.

Adelsslægten von Hagen fra Slesvig behandles indgående i denne bog, udsprunget af uoverensstemmelser i Dansk Adels Aarvog 1920'er-årgange. Forfatteren har sat sig for at korrigere oplysningerne samt at finde så mange oplysninger som muligt om slægten fra ca. 1430, til den uddøde i 1641.

Bogen har et forord, en indledning og kapitler opdelt efter hver generation. Dernæst følger en afslutning, hvor uoverensstemmelser mellem Dansk Adels Aarvog og forfatterens egne undersøgelser er opremset. To appendikser om bipersoner indgiftede i slægten viser forbindelserne mellem von Qualen og von Hagen-familierne. Til sidst følger forkortelser, bibliografi og personregister.

Det er et ambitiøst projekt, og forfatteren har udført et stort sammenlignende arbejde mellem trykte kilder og værker, når slægtshistoriske sammenhænge skulle afklares. Det vanskeliggøres af, at der findes flere tyske von Hagen-slægter, hvilket forfatteren redegør fint for.

Bogen er opdelt efter de 6 generationer, som slægten omfatter fra 1641 og nedefter. Henning von Hagen (død o. 1450) var den første i slægten, som bosatte sig i Angeln, og regnes for første generation.

Kjeld Stabell har leveret en stor indsats, ingen tvivl om det. Han afklarer slægtsmæssige forhold og argumenterer for diverse tvivlsspørgsmål om enkeltpersoners herkomst og tilhørsforhold. Slægtsforskning i 1400-1500-tallet er ingen let opgave, heller ikke med bl.a. Dansk Adels Aarbogs forlæg.

Desværre er der en del irritationspunkter, hvor formen overskygger indholdet. Grafisk havde det virket mere overskueligt med flere linjedelinger mellem afsnittene. Lister og brødtekst er ikke adskilt, og det kommer til at virke for tæt skrevet, selv om skrifttypen er stor og læsbar.

Der er ifølge forordet læst korrektur, men især i første del virker det som om, noterne er glemt i den forbindelse, med for få eller for mange punktummer.

Bogen er ikke illustreret bortset fra to ældre kort over området ved Angeln ved Flensborg; begge er tydeligvis kopierede og scannede ind. En bedre kvalitet er mulig at frembringe i dag.

Noterne findes efter hvert kapitel. Desværre har forfatteren som henvisninger brugt parenteser (1) i stedet for hævet skrift som ¹. De mange parenteser forvirrer øjnene i læsningen. Desuden virker det ikke helt klart, hvornår noterne tages i brug, da der fx findes kildehenvisninger i både brødtekst og noter.

Forfatteren har ønsket at samle så meget information som muligt om von Hagen-slægten. Et agtværdigt mål, men det gør, at familiemæssige relationer, jordegods og karrierer blandes mellem hinanden. En opdeling i ovenstående havde været til stor hjælp for læseren, fordi oplysningerne til tider virker ustrukturerede, selv i de relativt korte kapitler.

I bibliografien redegør forfatteren for trykte kilder og litteratur mellem hinanden. Desværre lader han forskeren i stikken ved at nøjes med at konstatere, at der på Landesarchiv Schleswig er benyttet diverse utrykte dokumenter. Disse kan ofte læses ud af hovedteksten eller noterne, men en samlet oversigt over utrykte kilder savnes, når de mange grundige gennemgange netop indbyrder forskere til at udnytte bogen til nærmere studier.

Endelig efterlyser jeg en anetavle. Med seks slægtled og relativt få personer burde det være muligt, om ikke andet for læserens overskueligheds skyld. At forfatteren har styr på sit stof, er der ingen tvivl om. Læseren bliver sommetider lidt fortabt. En grundigere redigering og opsætning kunne have løftet bogen op på et højere niveau – for kerne, bogens indhold, er flot gennemarbejdet.

Charlotte Lindhardt
museumsinspektør

Lars Stevnsborg: *Af FARENS SVÆLG fremblomstrer PRIIS OG LÖN. En beretning om brave redningsmænd og -kvinder. Syddansk Universitetsforlag, 2009. 186 sider, ill. ISBN 978-87-7674-453-3. Pris: 198 kr.*

Ordens- og personalhistorie forenes i en velskrevet udgivelse, som udkom i anledning af Redningsme-

dailleselskabets 125 års jubilæum i 2009. Lars Stevnsborg er forfatter til flere bøger om ordenshistorie og hæderstegn. I denne bog behandles modtagere af Redningsmedaljen for ædel Daad og Medaljen for Druknedes Redning, samt hædersbevisningernes historie. Baggrunden for medaljernes tilblivelse, uddelelse og tildelingskriterier beskrives i første halvdel, tillige med private medalje- og belønningsinitiativer.

De to ovennævnte medaljer uddeles kun efter ordinære politiundersøgelser, hvor sagen via amtmanden er blevet indstillet til Justitsministeriet. Det betyder, at alle sagerne med afhøringer, gerningsstedsundersøgelser osv. findes på de statslige arkiver.

Medaljerne uddeles med eller uden bæretilladelse, afhængigt af om redningsmanden m/k også har været i livsfare. Forfatteren giver flere eksempler på folk, som efter tildeling af medaljen uden bæretilladelse søgte om genoptagelse af sagen, så medaljen kunne bæres. I 1884 oprettedes Redningsmedailleselskabet, som havde til formål at samle medaljemodtagerne og økonomisk støtte dem, der havde behov. Selskabet opsporede især i de første år også personer, som havde udført en heltdåd men aldrig anmeldt det til myndighederne. Sagerne blev ofte taget op af de lokale politimyndigheder, til tider flere år efter redningen skulle være foretaget. Det medførte nogle tvivlsomme afgørelser, hvor begivenheden ikke kunne bevises pga. mangel på vidner, og hvor tilliden til redningsmandens ord sommetider beroede på personens stand i samfundet.

Bogen er rigt krydret med redningsberetninger, og et helt kapitel er helliget 35 sager. Disse er udvalgt efter, om pågældende medalje findes i Redningsmedailleselskabets samling, og de stammer fra Jylland, Sjælland, Mors og Anholt. I sagens natur er kysterne overrepræsenterede, da de fleste sager handler om drukneulykker.

Omfanget og detaljerigdommen i de enkelte sager varierer, men takket være et grundigt noteapparat (opdelt efter kapitel og ved redningsbeskrivelserne efter den enkelte sag), er det muligt at efterprøve alle oplysninger. De 35 sager er med en enkelt undtagelse alle ældre end 75 år, hvilket formentlig skyldes arkivlovens tilgængelighedsfrister i personsager.

En god, oversigtlig kilde- og litteraturliste gør, at bogen bliver yderst brugbar i andre sammenhænge. Slægtsforskere, lokal- og retshistorikere kan have stor glæde af bogen, som samtidig er meget spændende at læse. Her er ikke blot tale om en ordenshistorisk gennemgang, men om nærværende personer, uden at forfatteren forfalder til den nemme, følelsesfulde tabloid-beskrivelse. Det er en svær balancegang, som Henrik Stevnsborg mestrer, i respekt for de personer, bogen egentlig handler om.

Charlotte Lindhardt
museumsinspektør

PUBLIKATIONER OG PRISLISTE

Titel	Udgivet	Pris	Medlemspris
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2009-2010</i> Pris pr. årgang		250	225
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2005-2008</i> Pris pr. årgang		225	200
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2004:2</i> (jubilæumsbogen)		225	150
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 2004:1-2</i> (forårsnummeret og jubilæumsbogen)		300	200
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 1994-2003</i> Pris pr. årgang		200	175
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 1983-1993</i> Pris pr. årgang eller hæfte		75/50	50/25
<i>Personalthistorisk Tidsskrift 1983-1994</i> Samlet pris for alle 12 årgange NB: Enkelte hæfter er desværre udsolgt		300	150
<i>Tusindvis af navne. Register 1880-1965. 3 bind</i> (med cd-rom). Ved Poul Steen og Arne Julin NB: Cd-rom indeholder register 1880-2000	2001	500	250
<i>110 års indholdsfortegnelse til Personalthistorisk Tidsskrift 1880-1990</i> (med diskette). Ved Poul Steen	1992	150	100
<i>Indholdsfortegnelse til Personalthistorisk Tidsskrift 1991-2000</i> . Ved Hans H. Worsøe	2001	50	25
<i>mig & MILNE. Slægtsforskning for børn</i> . Af Charlotte S.H. Jensen	2002	100	100
<i>Borger og bybefolkning</i> . Af Ole Degn	2001	180	120
<i>Datasupplement til Dansk Biografisk Leksikon 1984-1995</i> . Af Sv. Cedergreen Bech	1996	35	25
<i>Fortegnelse over dansk slægtslitteratur 1973-1979</i> . Af Dorte Gissel	1982	100	60
<i>Latinskolens religionslærere 1853-1903</i> . Af Erik Nørr	1981	50	30
<i>Tilføjelse og rettelser til Danske Sagførere</i> . Af Finn H. Blædel	1979	50	30
<i>Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537-1977</i> . Af Ejvind Slotved	1978	100	75

Alle priser er inkl. moms. Ved forsendelse beregnes porto.

Indmeldelse

Årskontingentet for 2011 er 250 kr. for medlemmer med postadresse i Danmark

Årskontingentet for 2011 er 280 kr. for medlemmer med postadresse i øvrige Europa

Årskontingentet for 2011 er 325 kr. for medlemmer med postadresse i øvrige udland

For årskontingentet modtager medlemmerne *Personalthistorisk Tidsskrift*

Bestilling

Bøger og hæfter kan bestilles hos:

Birgit Flemming Larsen

Klostermarken 13

9000 Aalborg

E-mail: indmeld@gmail.com

Bøger og hæfter kan også bestilles via Samfundets hjemmeside www.genealogi.dk

Vejledning til forfattere

Denne vejledning angiver kun nogle overordnede retningslinjer for korrekt levering af manuskripter. Manuskripter kan sendes hele året. Tekstfiler bedes leveret i word-format. Billedfiler i jpg- eller tif-format og i en opløsning på minimum 300 dpi.

Manuskripter bør ikke – uden forudgående aftale – overstige 15 sider à ca. 3800 enheder. Som tommelfingerregel fylder 15 manuskriptsider med et passende antal illustrationer omkring 20 trykte sider.

Gældende dansk retskrivning skal følges, og anvendelse af fremmedord eller meget specielle fagudtryk bør begrænses og som minimum forklares første gang, de optræder. Usædvanlige og selvopfundne forkortelser frabedes.

Benyt almindelig 12 punkt skrift, normal linjefstand og margener. Orddelinger og anvendelse af specielle koder og lignende må som hovedregel ikke forekomme. Forsøg ikke at efterligne det layout, vi anvender – det ordner trykkeriet for os – men brug gerne andre artikler som inspiration.

Citater skrives med almindelige typer (ikke kursiv) og anføres i citationstegn. Titler på bøger og tidsskrifter (både i selve artiklen og i noteapparatet) skrives med kursiv og uden anvendelse af citationstegn. Enkelte ord, der ønskes fremhævet, kan skrives med kursiv. Anvend aldrig understregninger eller fed skrift (undtagen i overskrifter).

Noter skrives som slutnoter og med anvendelse af arabertal (1, 2, 3 ...). Noterne skal være overskuelige, og henvisninger til litteratur og arkivalier skal være så fyldestgørende og utvetydige, at læseren uden besvær kan genfinde disse. Anvend www.bibliotek.dk til kontrol af litteraturhenvisninger og www.daisy.sa.dk til kontrol af arkivalier. Følgende standard bedes følges: Henvisning til monografier: Sofus Elvius: *Danske patriariske Slægter*, 1891, s. 13-22. Henvisning til artikler i tidsskrifter: Henrik Horstbøll: Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet, i *Fortid og Nutid*, 2003:2, s. 100-103. Henvisning til arkivalier: Landsarkivet i København: Helsingør byfoged: Pasprotokol 1841.

Artikler og småstykker indledes med en manchete på 4-8 linjer, hvor temaet, formålet og hovedresultaterne præsenteres. Artikler og småstykker afsluttes med en kort præsentation (2-4 linjer) af forfatteren. Denne bør som hovedregel indeholde navn, fødselsår, stilling og evt. ansættelsessted, relevante publikationer, adresse og evt. e-mail-adresse.

Da redaktionen tilstræber at gøre tidsskriftet så indbydende som muligt, skal artiklerne forsynes med et passende antal illustrationer, der

kan uddybe og supplere teksten. Sammen med manuskriptet leveres illustrationerne med tilhørende billedtekster, alt sammen i separate billed- og tekstfiler. Indsæt ikke illustrationerne i manuskriptet, men angiv tydeligt, hvor de skal anbringes. Forfatteres ønsker om størrelser, farver og placering vil så vidt muligt blive fulgt. Eventuelle udgifter til illustrationer kan refunderes, men skal i alle tilfælde aftales med redaktøren.

Alle artikler bliver læst og kommenteret af mindst to personer – i eller udenfor redaktionens snævre kreds. Redaktionen forbeholder sig ret til at foretage ændringer i manuskriptet. Sådanne ændringer forelægges i alle tilfælde for forfatterne. Når manuskriptet er endelig godkendt og sendt til trykkeriet, modtager forfatteren en førstekorrektur. Her har forfatteren mulighed for at ændre mindre meningsforstyrrende fejl (f.eks. slåfejl), men større rettelser (f.eks. udvidelser af tekst og noter) kan ikke påregnes at blive fulgt af redaktionen.

Alle forfattere af større artikler modtager ti frieksemplarer af det pågældende hæfte. Forfattere af småstykker modtager fem frieksemplarer og anmeldere ét frieksemplar.

SAMFUNDET FOR DANSK GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Bestyrelsens medlemmer:

Formand: Birgit Flemming Larsen, Klostermarken 13, 9000 Aalborg

Næstformand: Finn Andersen, Grysgårdsvej 2, 2400 København NV

Sekretær: Bente Jensen, Laksevågen 5, 9400 Nørresundby

Kasserer: Finn Grandt-Nielsen, Stavrevej 27, Måle, 5300 Kerteminde

Michael Dupont, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup

Charlotte S.H. Jensen, Statholdervej 5, 3.tv., 2400 København NV

Knud Prange, Degnemose Allé 26, 2700 Brønshøj

Poul Steen, Strandvejen 296A, 2930 Klampenborg

Anne Dorthe Suderbo, Lille Strandvej 12B, 2. th., 2900 Hellerup

Peter Wodskou, Arnesvej 44, 2700 Brønshøj

Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34A, 6200 Aabenraa

Skriftudvalgets medlemmer:

Ansvarshavende redaktør: Michael Dupont, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup

Medansvarshavende redaktør: Katharina Zander, Heimdalsgade 48, 4. tv., 2200 København N

Michelle Hjortgaard Christiansen, Adelgade 106, 3. th., 1304 København K

Anmelderredaktør: Sanja Storm Tuxen, Stenager 216, st. th., 2600 Glostrup

Webmaster for www.genealogi.dk

Charlotte S.H. Jensen, Statholdervej 5, 3.tv., 2400 København NV

Medlemskab kan tegnes ved henvendelse til formand Birgit Flemming Larsen

E-mail: indmeld@gmail.com

Manuskripter sendes til:

Medansvarshavende redaktør: Katharina Zander, Heimdalsgade 48, 4. tv., 2200 København N

Mail: k_zander@hotmail.com

Personalhistorisk Tidsskrift

Udgivet af Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie siden 1880

Redigeret af Michael Dupont (ansvarshavende redaktør), Katharina Zander (medansvarshavende redaktør) Michelle Hjortgaard Christiansen og Sanja Storm Tuxen (anmelderredaktør)

© 2011 by forfatterne og Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie

Udgivet med støtte fra Alfred Good's Fond

Sats og tryk: Tarm Bogtryk

ISSN 0300-3655